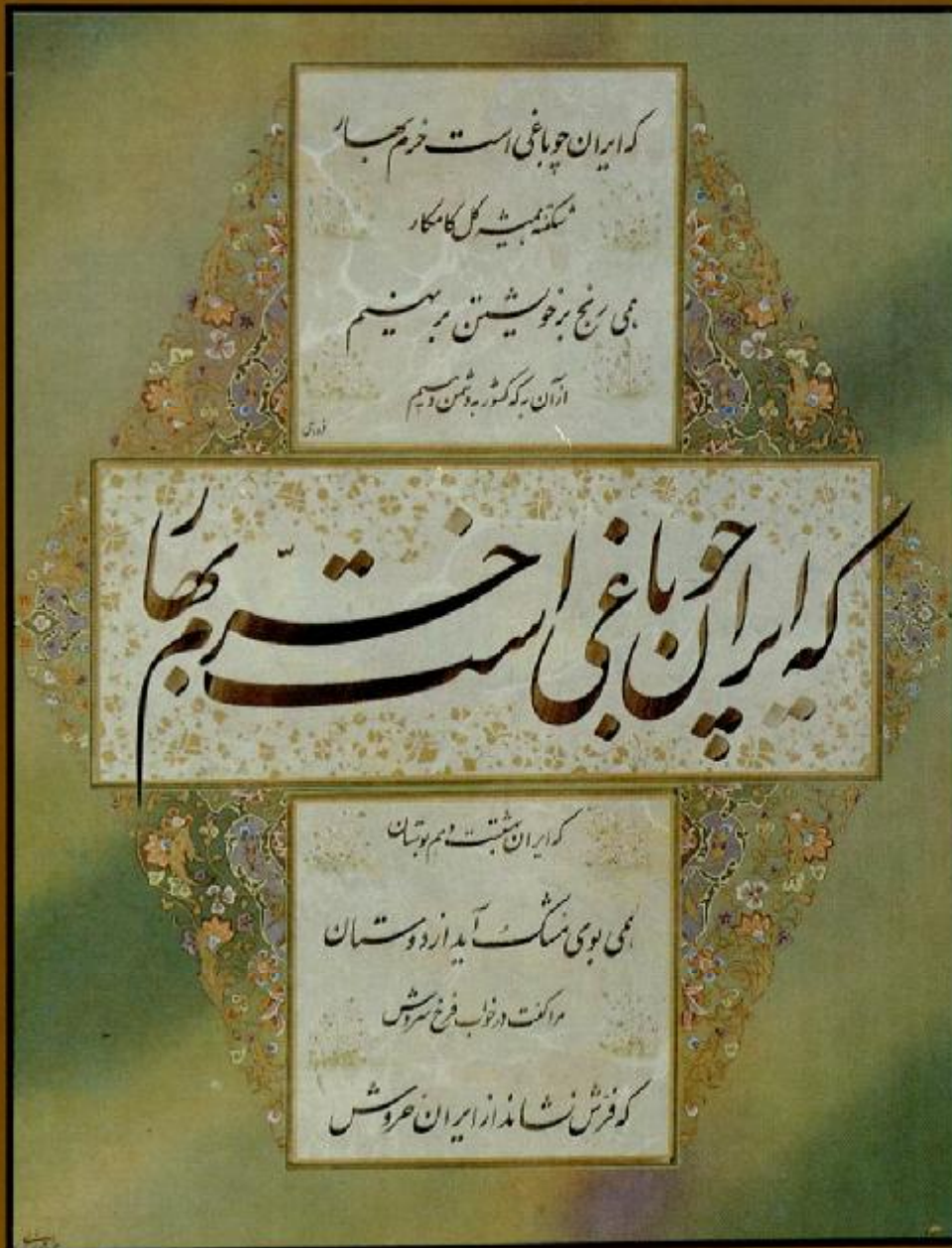

۵۳
تابستان
۱۳۷۷

دانش

فصلنامه مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان

ویژه حافظ محمود شیرانی

گنجینه دانش

شماره ۱

شماره ۲

۱ - نسخه خطی شماره ۳۱۰
قرآن کریم با تفسیر در کناره صفحات گل
و بوته نگاری و نقاشی دندان موشی
کتابت قرن ۱۱ ه ق کتابخانه گنج بخش
مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان

۲ - نسخه خطی شماره ۱۶۳۲
قرآن کریم ، درشت خط (= خط جلی)
کاتب : سید صادق علی تاریخ کتابت :
۱۲۰۰ ه ق نسخ (متن) ، نستعلیق (زیر
نویس فارسی) تذهیب و نقاشی و لوح و
جدول زیبا کتابخانه گنج بخش مرکز
تحقیقات فارسی ایران و پاکستان

دانش

فصلنامه مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان

مدیر مسئول و سردبیر: --- دکتر محمد مهدی توسلی
مدیر: _____ دکتر صفری بانو شکفته
طراح روی جلد و صفحه بند: --- م.ع. بلتستانی
حروف چین: _____ محمد عباس بلتستانی
چاپخانه: _____ منزا پریس (اسلام آباد)

با همکاری

شورای نویسندگان دانش

بویژه

دکتر سید علیرضا نقوی و دکتر محمد صدیق خان شبلی

روی جلد:

که ایران چو باغی است خرم بهار
شکفته همیشه گل کامکار

«فردوسی»

ISSN: 1018-1873

(International Centre - Paris)

یادآوری

- * فصلنامه دانش ویژه آثار و مقالات درباره فرهنگ و ادب فارسی و مشترکات تاریخی و فرهنگی ایران و شبه قاره و افغانستان و آسیای میانه است.
- * دانش کتابهای منتشر شده در راستای اهداف خود را نیز معرفی می‌کند. برای این کار بایستی از هر کتاب دو نسخه به دفتر فصلنامه فرستاده شود.
- * دانش در ویرایش نوشتارها و تغییر نام آنها آزاد است.
- * آثار رسیده، بازگردانده نخواهد شد.
- * مقاله‌ها ضمن برخورداری از آیین نگارش فارسی یا اردو، باید:
  - ماشین نویسی شده یا خوانا و یک روی کاغذ نوشته شده باشند.
  - همراه "پانوشته" و "کتابنامه" باشند.
- * آثار و مقالات پس از تأیید شورای دانش در نوبت چاپ قرار می‌گیرند.
- * مسئولیت آرا و دیدگاههای ابراز شده در مقالات، بر عهده نویسندگان آنهاست.
- * چاپ و انتشار مطالب دانش با آوردن نام ماخذ، آزاد است.

* نشانی دانش:

خانه ۳، کوچه ۸، کوهستان رود، ایف ۸ / ۳، اسلام آباد - پاکستان

دورنویس: ۲۶۳۱۹۳ تلفن: ۲۶۳۱۹۱-۹۲

فهرست مطالب

۵	سخن دانش	
متن منتشره نشده		
۹	به کوشش دکتر سید سراج الدین	- گنج نامه
اندیشه و اندیشه مندان		
۳۷	دکتر محمد مهدی توسلی	- علیشیرنوائی، شخصیت علمی و ادبی سده نهم هجری
۴۵	دکتر کلثوم فاطمه سید	- تأثیر عطار در فکر و اندیشه صوفی وارسته، سچل سرمست
۵۳	دکتر ناصر نیکوبخت	- توکل در ادب پارسی
۶۵	دکتر سید وحید اشرف	- فارسی و زبان های هندی
□ ویژه نامه شیرانی		
۷۹	دکتر سید علیرضا نقوی	- مختصری درباره شرح حال شیرانی
۸۳	دکتر آفتاب اصغر	- چند نکته مهم و اساسی درباره شیرانی و شیرانی شناسی
۸۹	دکتر محمد حسین تسبیحی	- کتاب شناسی آثار و تحقیقات حافظ محمود شیرانی
۱۰۳	دکتر سید علیرضا نقوی	- «مجموعه نغز» نمونه شیوه تصحیح و تحقیق علمی شیرانی
۱۱۱	دکتر سید علیرضا نقوی	- نقد تحقیقی بر «پرتهی راج راسا»
۱۱۹	دکتر محمد صدیق شبلی	- نقدی بر شعر العجم
۱۲۷	دکتر مظهر محمود شیرانی	- تونک و وطن شیرانی

ادب امروز ایران

- ۱۴۳ - هفت بند راضیه تجار
۱۵۳ - آقای مهربان حمید گروگان
۱۶۶ - شعر امروز ایران مردانی ، امین پور

فارسی امروز شبه قاره

- ۱۶۹ - عطار و آثار او در قلمرو فرهنگهای دیگر دکتر کلثوم ابوالبشر
۱۷۹ - ملک الشعرا آخوند سلطان علی ملا غلام حسن خیلو
□ شعر فارسی امروز شبه قاره ۱۸۷-۱۹۰.....

جوهر براهوئی ، دکتر خالد حسن قادری ، فضل الرحمن عظیمی
دکتر رئیس احمد نعمانی ، طاہرہ نگار ، مقصود جعفری ، سلطان حیدر بیگ

گزارش و پژوهش

- ۱۹۳ - معرفی انتشارات مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان «دفتر دانش»
۲۰۳ - معرفی دانشگاه بین المللی اسلامی دکتر سید علیرضانقوی
۲۱۱ - معرفی گنجینه فرهنگی - هنری کاخ تالپوران خانه فرهنگ حیدرآباد
۲۱۷ - معرفی پایان نامه های فارسی دکتر محمد حسین تسبیحی
۲۲۵ - فهرست نسخه های نخطی گنجینه حکیم حبیب الرحمن دکتر محمد شمیم خان
۲۳۹ - گزارش اجلاس انجمن فارسی پاکستان «دفتر دانش»
□ کتابها و نشریات تازه ۲۴۳- ۲۵۶.....
۱. بیدل، و سبک ہندی سپہری، ۲. اردوگاہ پاسداران، ۳. گزیدہ دہ سال داستان نویسی در انقلاب اسلامی، ۴. ذری بہ خانہ خورشید، ۵. فاجعہ کشمیر، ۶. دریای اسمار، ۷. فہرست نسخہ ہای...
توسلی ، نقوی ، تسبیحی

تجلیل و یاد

- ۲۵۹ - دکتر غلام سرور
- دکتر رحیم بخش شاہین

نامہ ہا

۲۶۵

بخش اردو

- ۲۴۳ - مرزا غالب اور بعض فارسی شعرا کی مماثلتیں
دکتر انعام الحق کوثر

بخش انگلیسی

سخن دانش

ای نام تو بهترین سر آغاز
بی نام تو نامه کی کنم باز

دانش ۵۳ را در زمانی پیش رویتان نهاده ایم که متأسفانه بسیاری از رخدادهای ناگوار به تخریب ابعاد فرهنگی در پهندهشت فلات ایران پرداخته‌اند. تلاش دانش برای بقای ارتباط و استمرار روابط فرهنگی دیرپائی که در سر تا سر منطقه، از میان رودان تا آنسوی سند و از فرا رودان تا ژرفای آبهای نیلگون خلیج فارس و دریای عمان، همواره سده‌ها و هزاره‌ها را پشت سر نهاده، بر آن بوده است تا با درج اندیشه‌های مکتوب راهی برای تعاطی فرهنگی اندیشمندانی که در این پهنه عظیم به تعالی بشریت می‌اندیشند، بگشاید و بر تداوم آن جهد کند و تراوشات فکری تازه را - صیقل خورده در مکتب شریف و متعالی قرآن - به نسل‌های آینده منتقل نماید. افسوس که دست‌های پنهان و آشکار سیراب شدگان آبشخور فرهنگ لجام گسیخته باخترا، بی‌تابانه با هزار نیرنگ و فسون، بزک کرده و فریبکار، از پس پرده هزار توی دروغین، بانیروی زر و زور و تزویر، کمر به فروپاشی کاخی استوار بسته است که برای استحکام آن، تنها حکیم بزرگ طوس، سی سال، و بزرگانی دیگر، با عنایت به مدارک تاریخی، سه هزار سال رنج برده‌اند.

امروزه، حیثیت بشری، دستخوش عواملی است ناخوشانید؛ و در این

برهه که اصرار بر همزیستی مسالمت آمیز با حفظ حقوق انسانهاست ، تا راهی به خوشبختی نهایی بشریت گشوده شود ، برآستی ، چالش بی سرانجام فریب خوردگان گریخته از پس آن پرده‌ی هزار توی دروغین ، در عرضه علمی و فرهنگی چه توجیهی می طلبد.

بهر حال ، از درگاه ذات مقدس احدیتش مسئلت می جوئیم و آرزو می کنیم که تعامل فرهنگی راه امروز را برای فردای بهتر و خوشبختی بیشتر نسل آینده هموار سازد.

✱

خواننده گرامی ؛

قرار براین بود تا یکی از شماره های پیشین دانش را به معرفی یکی دیگر از شخصیت های برجسته علمی و ادبی پاکستان - بلکه شبه قاره - یعنی دکتر حافظ محمود شیرانی مزین کنیم. خوشبختانه ، وعده ما در این شماره عملی گردید و در بخش اندیشه و اندیشمندان ، تلاش شده است سهم این ادیب فرزانه ، ایران شناس ، سکه شناس ، محقق و منتقد برجسته شبه قاره شناسانده شود. دانش امیدوار است با انتشار هر شماره ، گامی دیگر در جهت گسترش تفاهم فرهنگی بردارد.

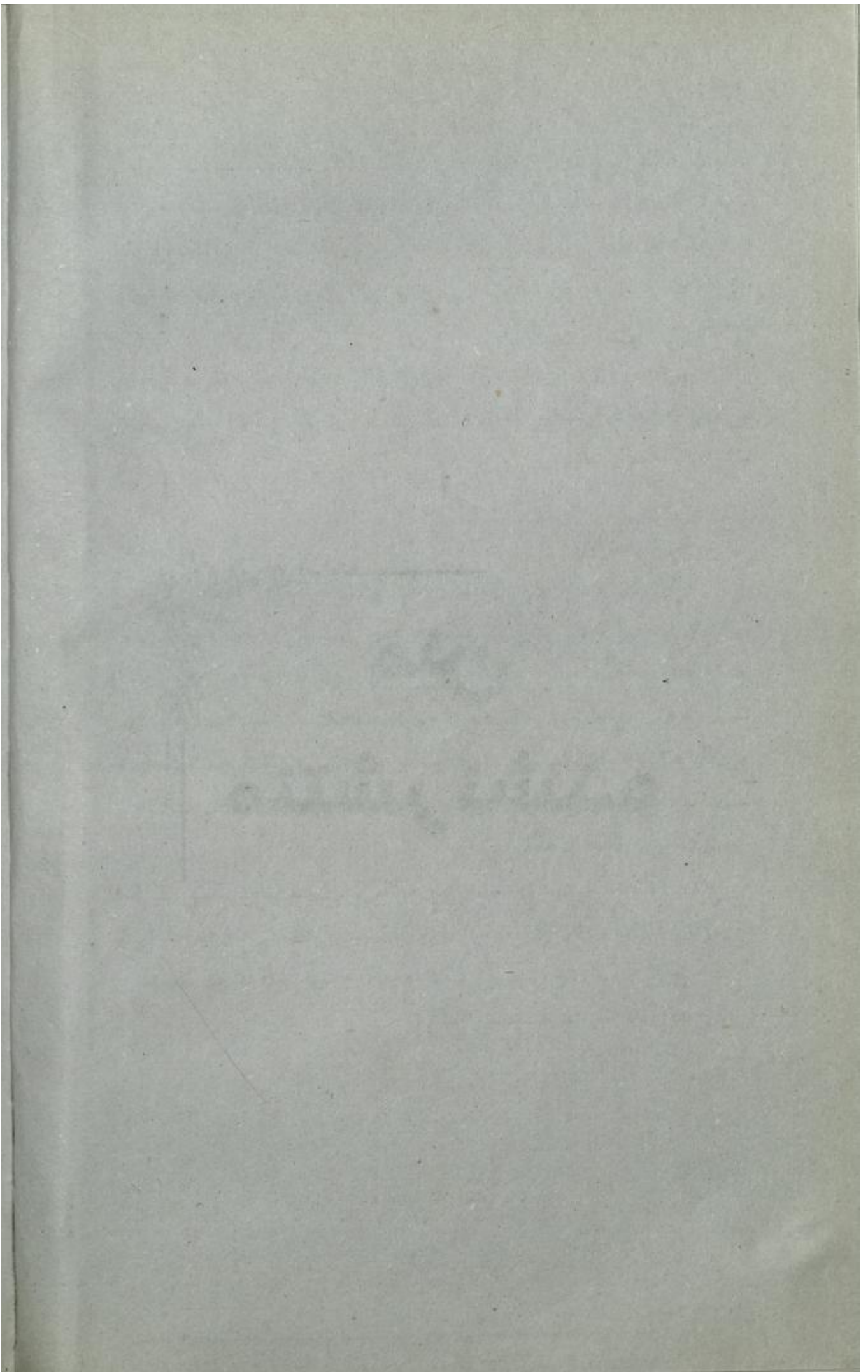
در خاتمه ، از همه دوستان و علاقه مندان فصلنامه دانش تقاضا داریم که مقالات و آثار وزین خود را به زبان شیرین فارسی ، و در حد توان باخط خوانا ، ارسال فرمایند. بی شک همچنان چشم براه اظهار نظرها و بررسی های نقادانه شما هستیم . والسلام

سردبیر

متن
منتشر نشده

از : سید احمد بن سید جلال الدین کاسانی

به کوشش : دکتر سید سراج الدین^۱

اشاره :

در کتابخانه گنج بخش مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان مجموعه بی رسایل بسیار ارزنده به شماره ۲۲۶۲ محفوظ است که در آن ۱۳ رساله کتابت شده است. نویسنده این رسایل سید احمد کاسانی معروف به خواجگی احمد و مخدوم اعظم، از بزرگان مشایخ ماوراء النهر (فرا رودان) بوده و در اواخر سده نهم و اوایل سده دهم می زیسته است. موضع این رسایل تصوف و عرفان است. نویسنده در رساله «گنج نامه» در شرح و تعبیر حدیث قدسی: کنت کنزاً مخفياً... الی آخر و تفسیر و تاویل آیه ای از قرآن مجید: وَ اذ قلنا للملائکه اسجدوا لادم... الی آخر پرداخته - وی وقایع تخلیق آدم، سجده بردن ملائکه به آدم، مخفی ساختن گنج عشق در سینه آدم، سرباز زدن ابلیس از فرمان خداوندی و مردود شدنش از بارگاه ایزدی را ذکر کرده و برای اثبات و تاکید گفتارش از آیات و احادیث و اشعار شاعران متصوفه استناد جسته است. وی باور دارد که سینه آدم مخزون اسرار عشق ربانی و وجودش مظهر جمال رحمانی است. این رساله با یک نسخه دیگر «گنج نامه» که در مجموعه رسایلی به شماره ۱۱۴۱ در کتابخانه گنج بخش ثبت است مقایسه شده که در این شماره به خوانندگان محترم مجله دانش تقدیم می گردد.

گنج نامه

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذي جعل ادم خليفة في الارض و الصلوة والسلام على
رسوله محمد المبعوث لبيان السنه والفرض و على آله و اصحابه المشحونة في
الارض قال داود: يارب لم خلقت الخلق، قال الله تبارك و تعالی: کنت 'کنزاً
مخفياً فاحببت ان اعرف فخلقت الخلق لان اعرف. بدان ای طالب صادق که

۱. استاد بخش فارسی موسسه ملی زبانهای نوین اسلام آباد.

۲. کشف الاسرار، ج ۸، ص ۳۸۷.

عالم و آدم و هیچ چیز از نام مخلوقات در دنیا نبود و دنیا نیز نبود (که) حق سبحانه تعالی بود و هیچ چیز با او نبود. کان الله و لم یکن معه شیء - حق سبحانه و تعالی گنجی بود بی نهایت پوشیده و پنهان، نظم:

آن کام حسن بود، نبود از جهان نشان   الان ان عرفته علی ما علیه کان
از علم و قدرت و ارادت و کلام [سمع] و بصر و غیره خواست تا خود را
ظاهر سازد و این اوصاف را نیز به ظهور آورد. اولاً عالم را بیافرید از ظهور ذات
شریف خود و ظهور این اوصاف کما قال که گفته شد، بعد از آن خواست که او
را گنجینه باشد که ذات شریف خود را با همه اوصاف در آن گنجینه نهد و به
دنیا فرستد تا در دنیا جلوه کند و خود را ظاهر سازد و حضرت آدم را بیافرید.
هر چه سینه او را گنجینه این گنج بی نهایت ساخت در گنج نهانی هر چه بود
خواست که درین گنج نهد و به دنیا فرستد. چونکه ملائکه را بیشتر از عالم و
آدم آفریده بود همه حاضر بودند. چونکه حضور و آگاهی صفت ایشان است
چرا که هیچ سببی که ایشان را غافل سازد از مشاهده جمال الهی نیست.
چونکه ملائکه همه حاضر و ناظر بودند خواست که این گنج نهانی را [نهانی]
از ایشان در گنجینه سینه آدم نهد تا ملائکه از آن واقف نشوند. پس امر کرد
ملائکه را به اجمعهم که آدم را سجده کنند تا که ایشان به سجده مشغول شوند
و غافل شوند از آن جناب، تاحق سبحان تعالی این گنج نهانی را در سینه آدم
نهد. چونکه شیطان استاد همه ملائکه بود از کمال دانشی که داشت به مقتضای
عقل او دانش خود فهم کرد که در این جا سر عظیم^۱ خواهد بود.

بعد از آنکه حق سبحانه^۲ امر کرد ملائکه را که همه به اجمعهم آدم را

سجده کنند ملائکه همه سجده کردند و او نکرد. بیت

سر [نهادند]^۳ این همه بر روی خاک   لاجرم یک تن ندید آن سرپاک
چون نبود ابلیس را سر بر زمین   سر بدید^۴ او زانکه بود اندر کمین

۱. ب (ندارد).

۲. ب - ندارد.

۳. در اصل نهادن.

۴. در اصل «برید».

و او ابا نمود و تکبر کرد و سجده نکرد و گشت از کافران - قوله تعالی :
و اذ قلنا للملائكة اسجدوا لادم فسجدوا الا ابليس ابی و استکبر و کان من
الکفرین ○ چونکه ابلیس سجد نکرد بعد از آنکه حق سبحانه تعالی گنج نهانی
را به تمام در گنجینه سینه آدم نهاد و او دانست و واقف شد از این جهت حق
سبحانه تعالی او را ملعون ساخت و طوق لعنت برگردنش نهاد و از پیش خود
راند تا بعد ازین هیچ کس سخن او را باور نکند و پیش همه کس ظاهر شود
کذب و دروغ گویی او - همه کس [او] را دروغ گو [و کذاب] دانند، نظم:

نام تو کذاب خواهم زد رقم   تا قیامت تو بمانی متهم
ناگاه اسراین را اگر ' فاش کند ، هیچ کس از وی باور نکند. هم چنانکه
پادشاهان ظاهری ' گنج در جای می نهند اگر کسی از آن واقف می شود او را
می کشند یا خود بدروغ گویی کذابی مشهور می سازند و از پیش خود می
رانند که ناگاه اگر از سراین گنج به کسی گوید هیچ کس از او باور نکند او کذاب
است و مردود.

پشیمان گردد اندر آخر کار   که سر گنج را بایار گوید
هم چنین حق سبحانه تعالی گفت با ابلیس که یا ملعون ، تو خود دیدی
و دانستی آنچه ترا نمی بایست دیدن و دانستن - ترا از دو کار یکی اختیار
می باید کرد کشته شدن اختیار می باید کرد یا خود طوق لعنت بگردن می باید
گرفت و ملعونی ازل و ابد اختیار می باید کرد تا بعد از این سر پیش هر که گویی
هیچ کس از تو قبول [و] باور نکند. او ملعونی اختیار کرد و ملعون ازل و ابد
گشت ؛ نعوذ بالله من ذالك.

هیچ مسلمانی نباید که با خداوند خود این چنین مخالفت کند تا مردود
ازل و ابد بگردد. از این جهت که سبب ملعونی او حضرت آدم شد. عدو [و]
دشمن ' حضرت آدم و فرزندان آدم شد ازلاً و ابداً - قوله تعالی : یا بنی آدم ان

۱. دراصل « اکبر این سر را اگر »

۲. ب - ظاهر.

۳. ب - یا دل به هوای یار بیاید داشت یا در غم او ترک جان باید گفت.

۴. ب - ندارد.

لا تعبدوا الشیطن انه لکم عدو مبین ○ وان اعبدونی^۱
دیگر از جهت حسد که می خواست آنچه حق سبحانه تعالی گنجینه در
سینه [آدم] نهاد. بیت

شیطان حسد و دشمن رحمان انس و جان از بهر آن حسود مرنجان ودود را
چرا که حق سبحانه را گرچه اوصاف بی نهایت است [اما] اصل این همه
دو صفت است: صفت جمال^۲ و صفت جلال^۳ هر چه ملائکه از صفت جمال
حق سبحانه در کمال تنزه و تقدس و نزاکت اند.

کار نازکی دلان رعنا نیست سنگ زیرین آسیا بودن
و در ایشان دو صفت را گنجایش نیست و ایشان را تاب و طاقت و صفت
جلالی حق سبحانه تعالی نیست. بیت:

طاقت سیرغ نارد بلبلی بلبلی را بس بود عشق گلی
ازین جهت حق سبحانه و تعالی می خواست که او را گنجینه باشد که این گنج
نهانی که این همه اوصاف دروست در آنجا باشد و دیگر می خواست که این
گنج را به تمام هم چنانکه هست بدنیا فرستد و ظاهر سازد و در دنیا چونکه او
بود هیچ کس دیگر با او نبود غیر از ملائکه. بایشان گفت به طریق مشاورت که
می خواهم که در روی زمین خلیفه سازم و در تخت دل او بنیشم و در دنیا
خود را ظاهر سازم. بیت:

آدم نبود و من بودم عالم نبود و من بودم
او هم نبود و من بودم من عاشق دیرینه ام
چونکه ملائکه ذره بودند از آن گنج بی نهایت و از بی نهایتی این گنج
خبر نداشتند و نمی دانستند که این گنج بی نهایت فرا خور استعداد ایشان
هست یا نیست. ^۴ نظم:

۱. سوره یسین (۳۶): ۶۰.

۲. ب - جمالی.

۳. ب - جلالی.

۴. ب، ته.

آرزو می خواه لیک اندازه خواه بر تابد کوه را یک برگ کاه^۱
تمنا کردند که حاصل این گنج می باید که ما باشیم چرا که در کمال تنزه
و تقدسیم .

لقوله تعالی : و اذ قال ربك للملائكة اني جاعل في الارض خليفة قالوا اتجعل
فيها من يفسد فيها و يسفك الدماء و نحن نسبح بحمديك و نقديس لك^۲ .
باین همه هستی پیش آمدند چونکه از تقدس و تنزه پر بودند و ندانستند
که کوزه او پر باشد چیز دیگری در وی نمی گنجد. نظم :

تا تو هستی هست در تو کی رسد نیست شو تا هستی از پی رسد

حکیم مطلق - جل شانہ - از کمال علم و حکمت جواب مطابق سخن
ایشان نگفت و خواست که اولاً ملزمه از برای ایشان راست سازد و ایشان را
هم چنان ملزم سازد که هیچ کس را شبهه نماند و هم چنان گفت تعالی : انی
اعلم ما لا تعلمون^۳ ؛ یعنی من می دانم چیزی را که شما می دانید. بعد از
آن حق سبحانه تعالی^۴ آن گنجینه را که می خواست که گنج نهانی را هم چنان
که هست به تمام در وی نهد، از گل و از چهل صباح به ید قدرت خود راست
ساخت ، قال النبی علیه السلام [ص:] من الله تعالی : خمرة طینت آدم بیدی
اربعین صباحاً^۵. بعد از آن خواست که این گنج مخفی را هم چنانکه هست درین
گنجینه نهد. چونکه همه حاضر بودند خواست که ایشان واقف نشوند از سر
این گنج. امر کرد همه را به سجده این گنجینه . چونکه ایشان همه به سجده
مشغول شدند نهانی^۶ از ایشان این گنج را به تمام هم چنانکه هست در آن
گنجینه نهاد و نام این گنجینه را آدم نهاد. بیت :

صیاد ازل که دانه بردام نهاد مرغ بگرفت آدمش نام نهاد

۱. ب پرگاه .

۲. سورة البقره (۲) : ۳۰ .

۳. سورة البقره (۲) : ۳۰ .

۴. ب : صورت آدم را از گل خود در چهل صباح بیدید قدرت خود راست کرد .

۵. مرصاد العیاد ، ص ۲۳ .

۶. پنهانی .

و از علم و حکمت و قدرت و کلام و سمع و بصر و ارادت این همه را به آدم تعلیم کرد و دانانید، کفوله تعالی: وَ عَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا ثُمَّ عَرَضَهُمْ عَلَى الْمَلَائِكَةِ فَقَالَ أَنْبِئُونِي بِأَسْمَاءِ هَؤُلَاءِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ^۱

بعد از آن گفت با ملائکه بیاید نامهای این چیزها را که در آن گنج است که شما می خواستید که حامل آن شوید بگویید، چونکه ایشان را خبر نبود از بی نهایتی این گنج و آن چیزها که در آن گنج است همه [عاجز و] متحیر شدند و گفتند: قالوا سبحانک لا علم لنا الا ما علمتنا انک انت العلیم الحکیم^۲ و اعتراف کردند به نادانی خود و نیز دانستند که این گنج [بی^۳] نهایت بوده است و استعداد ایشان فراخور این گنج بی نهایت نبوده است. حق سبحانه تعالی با این ظرافت و لطافت جهل و نادانی و جرأت بی ادبی ایشان را ظاهر ساخت و ایشان نیز همه را دانستند و همه را اعتراف نمودند و ملزم شدند. بیت:

بی ادب شخص کی شود مهتر   گرچه او را جلالت نسب است

با ادب باش تا بزرگ شوی   که بزرگی نتیجه ادب است

بعد از آن حق سبحانه تعالی علم خود را که انی اعلم ما لا تعلمون است خواست که برایشان ظاهر سازد چونکه ملزم حضرت آدم بود و در پیش ایشان از حضرت آدم پرسید که قوله تعالی: قال یا آدم انبئهم باسمائهم فلما انبأهم باسمائهم قال الم اقل لکم انی اعلم غیب السموات و الارض و اعلم ما تدون و ما کنتم تکتمون^۴ ○

بیا بگوی ای آدم نام های چیزهایی را که در آن گنج مخفی است. چونکه آن همه در گنج سینه حضرت آدم بود خدای تعالی نامهای همه را باو دانانیده بود^۵ همه را جواب باصواب گفت. بعد از آن حق سبحانه تعالی گفت یا ملائکه که نگفته بودم من به شما یان که می دانم چیزی را که شما یان

۱. سوره البقره (۲): ۳۱.

۲. سوره البقره (۲): ۳۲.

۳. در اصل: بسیاری.

۴. سوره البقره (۲): ۳۳.

۵. ب: ندارد.

نمی دانید. ملائکه همه شرمنده و ملزم شدند. نظم :

شرم بادا که من برویت^۱ نگران باشم و تو [نظر کنی]^۲ به سوی دیگران
بدان ای طالب صادق که این همه جرأت^۳ و گستاخی و بی ادبی که از
جانب ملائکه واقع شد غالباً همه از شیطان بود چونکه استاد و معلم و رئیس
ملائکه او بود. بیت:

هرگنا [می] که می کنند عامان بر رئیسان ده بود تاوان
و عبادت بسیار نیز کرده بود حق سبحانه تعالی را - از علم و عمل پر
بود و مغرور شده بود با این ها و این ها حجاب غلیظی شده بود او را از آن
جناب - بیت :

حجاب راه تویی حافظ از میان برخیز که با وجود تو کس نشنود زمن که منم
چونکه او از همه دانا و عالم تر بود و عقل همه ملائکه بود و امور همه مفوض
[به او] بود غالباً از مصلحت [و] زبان^۴ همه سخن او می کرد [به آنجناب] و به
آنجا هم چنانکه در میانه مردم می باشد در دهی و جایی یک کس را که او دانا
تر است از همه کس مهمات و احوال خود را و جمیع امور خود تفویض^۵ باو
می کنند. چونکه او گستاخ و دلیر است و در پیش پادشاه او می گوید و می شنود
و هر [قهرو] غضبی که به آن مردم می باید کرد باو می کنند. پس از این جهت
حق سبحانه تعالی این همه گفت و شنید را با شیطان کرد. او نیز این همه جرات
و گستاخی به آن جناب کرده^۶ و بالاخره مردود شد. دیگر اینکه این همه جهل
و نادانی او را حق سبحانه تعالی بر او ظاهر ساخت^۷ که او دعوی خلافت کرده
بود ندانسته که خلیفه بر طبق مستخلف می باید که باشد. اولاً آنکه حقیقت
مستخلف را هیچ ندانسته بوده است. دویم آنکه استعداد خود را نیز ندانسته

۱. ب : به سویت.

۲. در اصل - تو نهی چشم .

۳. ب - ندارد.

۴. ب : زبان.

۵. ب : امور خود را مفوض باو کنند.

۶. ب : نمود.

۷. ب : کرد.

بوده است که قابل خلافت هست یا نه - بیت:

نقابلی است آنکه بدولت نمی رسد   ورنه زمانه در طلب مرد قابلیست
قابلی باید که تا از حق کند فیض قبول   زانکه ممکن نیست هرگز فاعلی بی منفعل^۱
دیگر آن که با این همه جهل و نادانی گستاخی و بی ادبی کرد بخداوند
خود و اعتراض کرد بر خداوند خود که از چیزی خلیفه می سازی که فساد^۲ ،
فسق و زنا خواهد کرد. دیگر آن که گمان بد برد بر حضرت آدم ، پیش ازین که
صورت از وی واقع شود. دیگر ندانست که چیزی را در گنجینه می نهد که او
خالی باشد و او خود پر بود . از تنزه و تقدس و دانش خود. نظم:

تا تو هستی هست در تو کی رسد   نیست شو تا هستی از پی رسد
گر سر مویی بماند از خودیت   هفت دوزخ پر برآید از بدیت
با این گستاخی و بی ادبی حق سبحانه تعالی از کمال حلم و حکمت
غامضه خود در زمان اعتراض با او هیچ نگفت . همین مقدار گفت ، من می دانم
چیزی را که تو نمی دانی و کمال حلم خود را پیش برد.

حلم حق اول مواساها کند   چون بشد از حد دگر رسوا کند^۳
از جهت ملائکه همه اعتقاد و اعتماد کرده بودند با شیطان که مثل او دانا
قریبی هست بآنجناب - هر چه او می گوید آن خواهد شد. نظم:

قرب نه بالائنه [پستی رفتن است]   قرب حق از قید هستی رستن است
و او خود پر بود از وجود هستی خود از این جهت حق سبحانه تعالی
حضرت آدم را ملزمه از جهت ایشان و شیطان ساخت که همه دانستند به یقین
که مثل شیطان و ایشان نادانی در عالم^۴ نبوده است. بعد از مردود شدن شیطان
هیچ شبهه در خواطر ملائکه نماند. دیگر اینکه شیطان این را نیز بدانست حق
سبحانه تعالی گفت در روی زمین می خواهم که خلیفه سازم ندانست که
خلیفه در روی زمین از جنس زمین خواهد بود. قال النبی علیه السلام: الجنس

۱. ب: ندارد.

۲. ب: یسفاک دما.

۳. در اصل: چونکه از حد بگذرد رسوا کند.

۴. ب: ندارد.

مع الجنس كل جنس یمیل الی جنسه . بیت :

کند هم جنس با هم جنس پرواز کبوتر با کبوتر باز [با] باز
 بعد از مردود شدن ابلیس علیه العنه با این همه ملزم از جهت تنبیه حق
 سبحانه تعالی به فرزندان آدم امر کرد: یا بنی آدم ان لا تعبدوا الشیطان انه لکم
 عدو مبین^۱ چرا که همه کس او را دشمن خود دانند اگر به ناگه از سر آن با کسی
 گوید هیچ کس از وی باور نکند که افشاء سر الربوبیه کفر - دیگر آنکه چون او
 واقف شد و از آن گنج بی نهایت که در سینه آدم و آدمیان نهاد واقف حاضر
 باشد که از کمال حسد و دشمنی ایشان را در عمل زشتی نیندازد که بواسطه آن
 عمل زشت از آن سعادت محروم شوند. بدان که این تنبیه حق سبحانه و تعالی
 از کمال شفقتی که داشت پابندهای خود کرد ایشان را که مایه ظلمات غافل
 است.

غافل مشود که مایه ظلمات غافل است با یار دوست باش که جان را جلی کند
 اگر حاضری مؤمنی و گر غافل کافری

حضوری گرمی خواهی ازو غایب مشو حافظ متی ما تلق من تهوی دع الدنیا و اهملها
 بدان ای طالب صادق که بعد از دشمن [شدن^۲] این همه ماجرا با شیطان
 حق سبحانه تعالی چونکه تمام گنج مخفی بی نهایت را در گنجینه سینه آدم
 نهاد و خود نیز نشست و در تخت دل آدم و به دنیا آمد تا این گنج نهانی را
 جلوه دهد و ظاهر سازد در دنیا، حضرت آدم صلوات الرحمن^۳ علیه نیز
 برداشت آن گنج بی نهایت را بدنیا آمد و یک جلوه داد آن گنج بی نهایت
 موجود قایم شدند.

کنا شیون ذلك فی وجد البطون حر ما سواک فی حیث تقلب فی شیون
 یک جلوه کرد حسن تو بیرون فگند عکس هر نقش دلگشا که نهان بود در درون
 ما را ز ذات و فعل و صفت هیچ بهره نیست جز آنکه تو به صورت ما آمدی بیرون

۱. در اصل: در.

۲. سوره یسین (۳۶): ۶۰.

۳. در اصل: دشمن.

۴. ب - علیه السلام.

بدان ای طالب صادق که ما و همه چیزها که این زمان در عالمیم، همه شئونات ذات اوئیم که در گنجینه مخفی حق سبحانه تعالی بودیم، یک جلوه کرد حسن حق تعالی بیرون انداخت ما را و هر چه [در] عالم است. قیام هستی ما و هر چه در عالم است از پر تو عکس اوست. بیت:

ما را از ذات فعل و صفت هیچ بهره نیست   جز آنکه تو به صورت ما آمدی بیرون
دیگر بدان که عالم و هر چه هست در عالم همه عکس است از جمال
بیچونی او که افتاده است در آینه عالم، همچون آینه ای است [که] شرف و
عزت عالم و عالمیان از جهت آن عکس است. غیر این دیگر عالم و عالمیان
را هیچ بهره نیست از ذات و فعل و صفت او، هم چنانکه آینه را شرف [و]
عزت ازین است که حسن [در روی] می نماید. دیگر بهره ای نیست وی را از
حسن. چرا که حسن نه در درون وی است حال و نه بر سطح آینه است
قایم. همچون [آن] ناودان که شرف او همین است که آب از وی می رود، دیگر
هیچ بهره نیست او را از آن آب. شرف آن ظرف به مظروف و شرف المکان
بالمکین - دیگر بدان که حقیقت حق سبحانه تعالی هزار بار از آفتاب تابان تر
است بر عالم و عالمیان، وقتی که مانعی نباشد. نظم:

بر کنج حجره گر نه فتد نور آفتاب   از حجره مانع است نه خورشید مدخلست
آینه تیره شد ز چه تیره است آینه   چون رو به روی دوست ندارد هر آینه
هم چنانکه صفا و روشنی عالم ظهور^۲ از پر تو این آفتاب است که از
آسمان چهارم می تابد بر نیک و بد. بر همه یکسان است وقتی که مانعی
نباشد. هم چنان آفتاب حقیقت سبحانه تعالی که در دل های بنده های خاص
اوست هزار بار تابان تر است از آفتاب بر دل های بنده دیگر وقتی که مانعی
نباشد. بیت:

به قدر آینه حسن می نماید روی   درین که آینه ما نهفته در زنگ است

۱. ب: ندارد.

۲. در اصل: روی

۳. ب: ظاهر.

دیگر بدان که عالم و عالمیان همه آینه اند که حسن جمال الهی در ایشان ظاهر می شود. اما بدان که بهترین آینه که جمال و جلال الهی هم چنانکه هست به تمام ظاهر می شود^۱ و آن دل دوستان است سبحانه و تعالی - قال النبی علیه السلام قلب المومن عرش الله الاعظم^۲ بیت:

در عرش اعظم است خدا را به اتفاق   آنجاست جای سلطنت اینجاست جای دار
بحر علمی و رمی پنهان شده   در سه گز تن عالمی پنهان شده
در یک دریا هزار کشتی چه عجب   در یک کشتی هزار دریا عجبت
بدان ای مومن^۳ صادق که بعضی از اکابر در حق این طایفه علیه هم چنین فرموده اند:

این نسخه نامه الهی که تویی   وی آینه جمال شاهی [که] تویی
بیرون ز تو نیست هر چه در عالم هست   در خود به طلب هر آنچه خواهی که تویی
بدان ای طالب صادق که هر چه درین هیجده هزار عالم است همه در دل آدم تنها^۴ است. ازینجا قیاس کن بزرگواری آدم را و فرزندان آدم را. اگر ذره ای از بزرگواری او خیرت بودی هرگز در فرزندان آدم به چشم حقارت نظر [نکردی].

تو [به قیمت] و رای [هر] دوجهانی   چه کنم که قدر خود نمی دانی^۵
آدمیزاد طرفه معجونست   کز فرشته سرشته در حیوان
گر باین میل کند که ازین گربدان میل کند به ازان که اولئك كالانعام بل هم اضل،^۶ بیت:

بار دیگر از ملک قربان^۷ شوم   هرچه اندر وهم ناید آن شوم

۱. ب: «اما بدانکه... ظاهر میشود، ندارد.»

۲. اوراد الاحیاب، ص ۲۴۹.

۳. ب: طالب.

۴. ب: پنهان.

۵. در اصل: تو و رای دو جهانی.

۶. سوره الاعراف (۷): ۱۷۹.

۷. در اصل: پران.

بار دیگر بایدم جستن ز خود کُل شئی هالک الا وجهه
دیگر بدان که هر چه در عالم است از حیوانات و نباتات و جمادات همه
موجود و قایم به پرتو این گنج نهانی اند. اگر یک لحظه این پرتو در پس پرده
شود همه عالم لم یکن نیست و ناپیدا شود. قال النبی علیه السلام : خلق الله
تعالی [آدم] علی صورته . بدان ای طالب صادق اگر چه حق سبحانه تعالی از
صورت منزّه است اما در هیچ صورت نیست که او را سبحانه تعالی ظهوری نه^۲
هر چند قدس ذات ز اشیاء منزّه است در هیچ ذره نیست که حق را ظهور نیست
بدان ای طالب صادق که این بدان می ماند که بادشاه عالی جناب لباس
دوزائیده بوده است از هر جنس و از هر [رنگ]. بعضی دراز ، بعضی کوتاه تنگ
و بعضی گشاده. بادشاه هر یک ازین لباسها را گاهگاه می پوشید. نظم :

هر لباسی کان به صحرا آمدست سایه سیمرغ زیبا آمدست

اما یک لباس ازین میان به غایت چست و زیبا بر قد آمد بادشاه را. ازین
لباس بسیار خوش آمده است و اکثر اوقات این لباس را گویا که این لباس عین
او شده [می پوشد] هر چگاه که می بینند آن لباس را خلق می گویند اینک
بادشاه . نظم :

از بس که در کنار همی گیرد آن نگار بگرفت بوی یار ورها کرد بوی طین
همچنین هر صورتی که هست در دنیا لباس حق است سبحانه تعالی .
در هر یک ازین لباس ها به قدر آن لباس ظهوری دارد سبحانه تعالی . اما در
لباس ای که آن صورت آدم است ظهور تمام و کامل دارد. بیت :

ظهور ای [دارد اندر جمله عالم ظهور کاملش در ذات آدم
سبحانه تعالی لباسی که آن صورت آدم است ، دوست داشته است و این
قبا بر قد او چست و زیبا آمده است چرا که ذات شریف او هم چنانکه هست
در لباس ظاهر می شود هم چنانکه در آینه میان آینه ولباس نزاع لفظی است.
هر دو یک چیز است.

۱. سوره النقص (۲۸) : ۸۸.

۲. ب : نیست.

چون به همگی خود درین لباس ظاهر شده است گویا این لباس عین او شده است.

از بس که در کنار همی گیرد آن نگار   بگرفت بوی یار و رها کرد بوی طین
 ای روی در کشیده به بازار آمده   خلقی ازین طلسم گرفتار آمده^۱
 هم چنین حق سبحانه تعالی از بس که به صفت کمال در لباس آدم ظاهر
 می شود این لباس گویا عین^۲ او شده است. اما آنکه گفتیم در آن لباس که دایم
 می پوشد، همه کس می شناسند و در لباس دیگری نمی شناسند. آن صفت
 مبتدیان و عوام خلق است. اما خاصان در هر لباس چه مقدار که ظهور دارد،
 در آن لباس می شناسند او [را] منقولست که مخدوم ما می فرمودند قدس سره،
 عاشق و عارف، حضرت شیخ روزبهان^۳ بقلی شیرازی در علو^۴ حال چنین
 گفته است: که حق سبحانه تعالی را دیدم در صورت ترکی کله بافته، کله کج
 نهاده. دست در جلالش زدم و گفتم: به وحدت ذاتیه ات که در هر صورت که
 برآیی و در هر صفت که جلوه گر آیی از تو محجوب نخواهم شد. نظم:

اگر در جبه و گر در قبایی   به هر صورت که هستی جان مایی
 ترا در هر لباسی می شناسم   اگر در جبه و گر در قبایی
 در هر صورت و لباس در هر صفت و لونی و از هر ظرفی که ظاهر می شود او را
 می شناسند. نظم:

از هر طرفی چهره گشایی که منم   در هر صفت جلوه گر آیی که منم
 با این همه گاه غلط می افتم   تف مردک جلف روسیاهی که منم
 خاصان را نیز گاه گاهی این چنین حالت می شود که در هر صفتی
 و لباس ظاهر می شود او را می شناسم و گاه حالتی می شود که متحیر

۱. در نسخه ب این شعر نیامه.

۲. ب - همین.

۳. ابو محمد بن ابو نصر بقلی شیرازی، عارف و بزرگ قرن ششم که در علوم قرآن و تفسیر و حدیث و فقه و عرفان براعت یافت. (فرهنگ معین) ص ۶۲۲.

۴. ب: غلوی.

۵. ب: روستایی.

وحیرانند. بیت:

اگر درویش بر جای بماندی   سر دست از دو عالم برفشانندی
 با یار رسیده نیست ما را   ز اغیار بریده نیست ما را
 این خرقه طالب از سر روح   یک روز کشیده نیست ما را
 بدان ای طالب صادق که حق سبحانه تعالی جسم نیست، جوهر نیست،
 عرض نیست، ذات هست منزّه از همه اشیاء - با این همه بدان که هیچ جسمی
 از وی ' خالی نیست هر جنس و حرکت و گفتاری که هست در همه اشیا و همه
 ازوست اجسام همچون [خرقه اند که هیچ نصیبی نیست] ایشان را ازینها که
 گفته شد هم چنانکه خرقه را از ذات آن شخص هیچ نصیبی نیست شرف
 و عزت او ازان ذات است که وی را پوشیده است.

شهباز همای لا مکائیم   پابند در یده نیست ما را
 بدان طالب صادق که همای عبارت از حضرت حق است سبحانه تعالی
 ومقر [و] مقام او لامکان است. شهباز عبارت ازان [روح] الهی ست که درین
 خرقه [قالب] است. چندروز از برای مصلحتی درین خرقه قالب می باشد:
 مصلحت بود اینکه قایم بهر تحصیل کمال   ناگه از چاه جان افتاد اندر چاه تن
 بعد از حصول کمال پرواز می کند و می رود به همان مقر اصلی خود که
 حق است سبحانه تعالی - به عزت و آبروی تمام و اگر درین خرقه باین
 استعداد درین مدت تحصیل کمال نکرد همچون مرغ [خانگی] [آ] [خوار] و
 خجل از آن جناب باز ماند. نعوذ بالله. نظم:

آن روح را که عشق حقیقی شعار نیست   نابوده به که بودن او غیر عار نیست
 در عشق باش مست که عشق است هرچه هست   بی کار و بار عشق بر دوست بار نیست
 اگرچه حرکت و سکوت همه اشیاء به ذات شریف اوست حق سبحانه و

۱. ب: او.

۲. در اصل: غالب.

۳. در اصل: خوانگی.

۴. در اصل: خار.

۵. ب: سکون.

تعالی - اما هیچ یک از [اشیاء] دیگر را استعداد و ورزشی این کمال نداده اند که انسان را - از این جهت به ورزش باین استعداد درین خرقة قالب باین مهلت چند روزه که او را داده اند به جای می رسد که همه او می شود و سبحانه تعالی - نظم:

تو جزوی و حق کل است (اگر روزی) چند اندیشه کل پیشه کنی کل باشی
تقلب و قالب نیز عین او می شود. صورت عین همان ذات می شود. نظم:
نماند مرگت اندر دار حیوان به یکرنگی برآید قالب از جان
قال النبی علیه السلام: خلق الله تعالی آدم علی صورته - این صورت همان صورت است. نظم:

از بس که کنار همی گیرد آن نگار بگرفت بوی یار ورها کرد بوی طین
بدان طالب صادق که این مرتبه و این سعادت بی نهایت و این استعداد را به غیر انسان به هیچ مخلوقی نداده اند. نظم:

این مرتبه ایست بس خطرناک در ره همه رهزنان بی باک
این مرتبه روحی آدمی راست روحی که برای محرمی راست
بدان که از آدمیان نیز از هزار یکی و از بسیار اندکی باین سعادت بی نهایت پیش نمی رسند. از کمال عزت و شرفی^۲ که این راست. نظم:

عزت این در چنین کرد اقتضا کز در ما دور باشد هرگذا
چون حریم عزم نور افگند غافلان خفته را دور افگند
سالها بردند مردان انتظار تا یک را [بار]^۳ بود از صد هزار
این نیز به ریاضت و محنت بسیار و به انتظار مدتی سی چهل و پنج سال
سال به صدق و اخلاصی هرچه تمامتر [حاصل می شود]. نظم:

تا خون نکنی دیده دل پنجه سال هرگز ندهند [راحت]^۴ از قال به حال

۱. در اصل: شعاع.

۲. ب: و.

۳. ب: شرم.

۴. در اصل = یار.

۵. در اصل: راحتی.

گر به صدق عشق پیش آید ترا   عاشقت معشوق خویش آید ترا
 هر که او در عشق صادق آمد است   بر سرش معشوق عاشق آمد است
 مابقی هم چون و هم چند - قال النبی علیه السلام : الناس عالم و متعلم
 و سایر الناس کالهمج - عبارت از الناس عالم و متعلم این طایفه اند. غیر از
 این طایفه هم چون و هم چند بلکه کمتر از چهار پایانند. کقوله تعالی :
 اولئك كالانعام بل هم اضل 'مراد از عالم شخصی است که متصف باشد به علم
 و مراد از علم اینجا علم دین است - چنانکه گفته اند :

علم دین فقه است تفسیر و حدیث   هر که خواند غیر این گردد خبیث
 مراد از علم دین اول علم طهارت است. نتیجه طهارت پاک شدن
 اعضای ظاهر، قابل شدن مر عبادت^۱ خداوند را که آن نماز است. قال النبی
 علیه السلام : الصلوة [رویه] و مشاهده. هر چه نتیجه نماز رویت^۲ و مشاهده
 حق است سبحانه و تعالی هر چه نتیجه مشاهدات حاصل شد [ن] میل و محبت
 است به حق سبحانه و تعالی نتیجه میل و محبت درد و سوز است. بیت :
 درد باید مرد را تا دوست درمانش کند   هر که را دردی نباشد او به درمان کی رسد
 نتیجه درد و سوز عشق است. نظم:
 عشق آن شعله ایست که چون بر فروخت   هر چه جز محبوب باقی جمله سوخت
 نتیجه عشق سوختن است حجابی^۳ را که میان عاشق و معشوق است^۴
 نظم:

بسوز گریه ز آنم در فغان از روزگار خود
 که غیر از حسرت^۵ و دردم نشد حاصل زیار خود

۱. سوره الاعراف (۷) : ۱۷۹.

۲. ب : حضرت.

۳. در اصل : روایت.

۴. ب : حجاباتی.

۵. ب : جامی ره هدی به خدا غیر عشق نیست. گفتیم والسلام علی تابع الهدی

۶. ب : محنت.

نتیجه سوختن حجابات ، فنا و بی رنگیست . نظم :

بسی فنای مطلق و جذب قوی   کی حریم وصل را محرم شوی
چند باشی در حجاب ای گل بدعوی رخس

دم ز یکرنگی زن^۱ و از پا بر آر این خار را

نتیجه فنا و بی رنگی یکتا شدن^۲ با محبوب حقیقی خود نتیجه یکتا

شدن عین محبوب شدن است . نظم :

آب کوزه چون در آبجو شود   [محو گردد کوزه و جو او شود]^۳

وصف او فانی شده ذاتش بقا   زین سبب^۴ نه گم شود نه بدلقا

هم چنین قیاس کن نتیجه عبادات دیگر را . بدان ای طالب صادق که

علم دوست شریعت است و علم طریقت . نظم :

از علم مراد جز عمل نیست   در علم محققان جدل نیست

هر چه علم شریعت عبارت ازین علم ظاهر است که علمای ظاهر دارند

مثل طهارت و علم نماز و روزه و زکوة و حج و مانند این ها . نظم .

روزه مانفی ما سواست   نماز ما کانک تراست

روزه خاصان نه همین است و بس   بلکه بریدن بود از هر هوس

ای تهی کرده شکم از غافل   دل تهی کن کین^۵ بود [الصوم لی]^۶

و انا اجری به آنچه از علم ظاهر به کار آید . همین هاست دیگر لایعنی

و بی فایده است . قال النبی علیه السلام : و من حسن ایمان المرء ترک ما لا

یعنیه . و دیگر علم طریقت که آن مخصوص است باین طایفه مثل [دانستن]^۷ ذکر

و فکر و هر چه تعلق به صفای خاطر دارد . هرچگاه این دو علم را با یکدیگر

جمع کردند و در عمل آوردند نتیجه اش همه حالات و مقامات اذواق درد و

۱ . ب : مزن .

۲ . یکتا شدن ... محبوب شدن است ... را ندارد .

۳ . در اصل «محو گردد از وی و جو او شود» .

۴ . ب : زان سپس .

۵ . ب : این .

۶ . در اصل : از صوم .

۷ . در اصل : دانستند .

سوز و کرامات و معارف حقایق الهی می شود و مقصود بالذات اینهاست^۱ هر چه اینها مخصوص است باین طایفه چراکه اینها نتیجه عمل کردن است با علم، این صفت این طایفه است. علم بالله. و عبارت ازین نوع عمل است. عالم بالله عبارت از این طایفه اند. و متعلم نیز عبارت از ایشان است چراکه همه عالم و عالمیان منور به علم ایشان است. مابقی عوام خلق کمتر از حیوانات اند. قوله تعالی: اولئك كالانعام بل هم اضل. چراکه حیوانات مکلف نیستند. به عبارت ایشان مکلف از برای خدمتند. و آنچه مکلفند به آن هیچ چاره ندارند، می کنند. اما اینها مکلفند به بندگی حق سبحانه تعالی، نمی کنند.^۲ بدان ای طالب صادق که مقصود از همه علوم و اعمال و طاعات و عبادات محبت الله است. نتیجه محبت الله درد و سوز است. نظم:

درد باید مرد را تا دوست درمانش کند هر که را دردی نباشد او به درمانش کمی رسد
نتیجه درد و سوز عشق است. تخت دل این زمان محل نزول سلطان
عشق شد. نظم:

سقوط [صیت^۳] جلال جمله عالم را گرفت خدمت^۴ سلطان عشق باز علم برکشید
قوله تعالی: ان الملوك اذا دخلوا قرية افسدوها و جعلوا اعزة اهلها اذلة^۵
چون سلطان عشق بر تخت دل نشست چراکه شهر دل پیش ازین از آن عقل و
نفس و شیطان بود و ویران ساخت آن نظام ایشان را. و ایشان که غره تخت
شهر دل بودند خوار و ذلیل و سرنگون به زمین زد و این زمان سلطنت و
پادشاهی و حکم مهر سلطان عشق راست. حکم حکم اوست. بی مسمع و بی
بصر و بی بطش هر چه می گوید و می شنود و می پندارد و به هر جای که می رود
و هر حکمی که می کند و از آن سلطان عشق است و او را هیچ نیست. نظم:
عشق این آتش است و عقل دود عشق چون آید گریزد عقل زود

۱. ب: از «هر چه اینها مخصوص است» متعلم نیز عبارت از ایشان است» را ندارد.

۲. ب: چون حیوانات می خورند و می خسبند از این جهت از حیوانات کمتراند.

۳. در اصل: سیط.

۴. به: صدمت.

۵. سوره النمل (۲۷): ۳۴.

نتیجۀ عشق الله [وحدت^۱] و بی رنگیست - نظم -

چون که بی رنگی اسیر رنگ شد   موسی با موسی در جنگ شد^۲
 بدان طالب صادق که پیغمبر (ص) چنین می فرماید که: «کل مولود یولد علی
 الفطره ... هر فرزند [ای] که هست در اول پاک و پاکیزه است همچون کرباس
 سفید که هیچ رنگی ندارد و اصل همه چیز همین طور است. قوله تعالی: صبغة
 الله و من احسن من الله صبغة^۳ ○ اصل همه رنگها از آن بی رنگی است. و من
 احسن صبغة من الله. ای دل - بعد از آن به هر رنگی که زدند او را همان رنگ
 می خوانند. اگر سرخ است سرخ گویند اگر زرد است زرد گویند^۴. همچنین
 فرزندان آدم که از مادر خود زاده اند پاک و پاکیزه اند. بعد از آن پدران و مادران
 ایشان در هر دین و ملت که هستند همان رنگ را پیدا می سازند. رنگ عبارت
 ازین ادیان مختلفه است یعنی پدر و مادر فرزند اگر مسلمان است وی مسلمان
 است. اگر ترساست وی ترساست و اگر جهود است [وی جهود] این همه
 مخالفت در میان خلق خدا [ازینجا] پیدا شد. هرچگاهی این رنگ ها از میان
 برخاست دیگر همه [آشتی]^۵ است و هیچ کس را با هیچ کس نیست^۶
 چون به بیرنگی رسی کان داشتی   موسی و فرعون دارند آشتی
 وقتی دانستی که در اصل تو پاک بودی و پاک زاده بودی^۷ این همه
 آرایش و ناپاکی ترا اینجا حاصل شده است و سبب دوری تو از محبوب
 حقیقی این اوصاف است که ترا در دنیا حاصل شده است. تو همچون مرغ
 خانگی به آب و دانه دنیا قانع شده از کمال پستی و بی همتی و بی خبریست.
 غالباً که اینجا مانده و خبر از محبوب حقیقی خود نداری. نظم

۱. در اصل: حدیث.

۲. ب: چون به بیرنگی رسی کان داشتی

موسی و فرعون دارند آشتی

۳. سوره البقره (۲): ۱۳۸.

۴. ب - ندارد.

۵. در اصل: اشیاء.

۶. در اصل - دخل.

۷. ب - ندارد.

مرغ که ندارد خیر از آب زلال   منقار^۱ بر آب شور دارد همه سال
ای بی خبر بکوش که [صاحب]^۲ خبر شوی   تا راهرو نباشی کسی راهبر شوی
و با خود چاره و [تدارک] باز گشتن خود را به آن جناب نمی دانی و از
این جهت سرگردان و بی چاره ای . نظم:

چاره این چیست در خون آمدن   از وجود خویش بیرون آمدن
اول بدان باری که از که دور افتاده ای ؟ و به چه چیز آرام گرفته ای ؟ و
بدانکه قطره بودی از دریای حقیقت حق سبحانه تعالی بنابر حکمتی
و مصلحتی درین چاه تن افتاده ای .

مصلحت بود اینکه قاسم بهر تحصیل کمال   ناگه [ی] از چاه جان افتاد اندر چاه تن
تحصیل کمال تو آنست که درین چاه تن که افتاده ای گناه و عصیان
بسیار کرده ای و [به] خواجه خود مخالفت بسیار کرده ای به آنجناب ، اینها
حجابی شده است^۳ که راه فیض محبوب حقیقی بر تو بسته شده و مدد فیض
الهی هر زمان بر دل تو نمی رسد [چاره آنست که] ترا به آتش عشق و محبت
این حجابات را می باید سوخت تا مدد فیض محبوب حقیقی هر زمان بر دل
تو رسیدن گیرد . نظم:

تا نرسد قافله بر قافله   فیض تو از هم رود این سلسله
نزدیک است که سلسله حیات تو از هم گسسته شود . تو هنوز غافل
نشسته و حاضر نمی شوی و این حجابات را از پیش خود رفع نمی کنی . حال
تو چون خواهد شد ؟ نظم :

غافل مشو که مایه ظلمات غافلی است   با یاد دوست باش که جان را جلی کند
برخیز و حیات فرصت را غنیمت شمار . آتش عشق در جان خود بزن و
این حجابات را بسوز . خود را به آنجناب نزدیک ساز . نظم:

حیات خود چه کنم [چون] دران جناب^۴ نیم   به هجر چند زیم قابل عذاب نیم

۱. ب - در .

۲. در اصل : باخبر .

۳. ب : « ترا از آنجناب این حجابات سبب آن شده است » .

۴. در اصل : حیات .

اغتنم الفوض^۱ فان فوتها غصص. فرصت را غنیمت شمار که فوت شدن
غصه بسیار بار خواهد آورد.

دم را به نماز دار [و] غنیمت شمار عمر آنها که رفته اند خراب همین دم اند
ترا رفع حجاب باید کرد تا راه فیض الهی بر تو گشاده شود. نظم:

حجاب راه تویی حافظ از میان برخیز که با وجود تو کس نشنود ز من که منم
بدان که حجابات راه از آنجناب، این هستی ها و گرفتاریها و تعلق است که
داری. ترا به آتش محبت این همه را باید سوخت. نظم.

تا در نرنی به هر چه داری آتش هرگز نشود حقیقت وقت تو خوش
هر چه داری آتش ای را بر فروز تا ازار پای در آتش بسوز
چون چنین کردی برستی از همه ورنه خون خور تا که هستی از همه
تعلق حجابست بی حاصلی چو پیوندها بگلی و اصلی
بدان ای طالب صادق که عالم و آدم و نام هیچ چیز نبود از مخلوقات، که
دریای بی نهایت از عشق به یکبار موجی زد. متقاطر شد. قطره ها از و بیرون
افتاد، سرگشته و سرگردان. در دنیا به خاک و آبهای شور دنیا آمیخته شد و
بماند در دنیا. بدان ای طالب صادق که این دریای عشق حق است سبحانه
تعالی، و آن قطره تویی که در خاک آب شور دنیا افتاد. از حقیقت خود که آن
دریای عشق است دور مانده ای. از بسیاری که درین خاک و آب شور مانده ای
نزدیک است که خاک شوی. تو خودی خود نمی توانی خود را که^۲ ازین
جدا سازی از کمال ضعف که تراست. پس چاره تو جز آن نیست که خود را در
یک شاه جویی اندازی که به آن دریا می رفته باشد تا ترا به آن دریا رساند.
[همچون آن] ماهی که قوت حیات او از آب است، به صحرا افتاده، چاره اش
جز [تپیدن]^۳ نیست. چون که [تو] قطره ای به خودی خود نمی به دریا رسیدن.
دل تو نیز ماهی است که از دریای حقیقت عشق دور افتاده است [و] به

۱. ب. القرض.

۲. ب: «ازین جدا سازی... چاره خبر آن نیست» را ندارد.

۳. در اصل: تلبیدن.

صحرای دنیا [آمده] . نظم :

دل چو ماهی ذکر چون آب است   زنده دلها به ذکر وهاب است
ترا نیز تپیان خود را در شاهجویی [می باید انداخت تا آن جوی ترا به
دریای عشق رساند. عبارت از آن] شاه جویی عاشقان و عارفانند که روانند به
جانب دریای عشق. نظم.

ما آب روانیم تو دریای حیاتی   چون یار توایم از همه رو رو به تو داریم^۱
با عاشقان نشین و هم^۲ عاشقی گزین   با آنکه نیست عاشق یکدم مشو قرین^۳
یار غالب شو که تا غالب شوی   یار مغلوبان مشو تو ای قوی^۴
بدان که عشق چیست ؟ [عشق] عبارت از میل و کشش است که عاشق را
می کشد با ذات محبوب خود . نظم :

چون قلم اندر نوشتن می شتافت   [چون] به عشق آمد قلم بر خود شکافت
تاکششی است ناگهان تانبری به خودگمان   بیک قبول ماست آن کان سوی مات می کشد
باش زبون هر فره تا بگشایدت گره   درد گزین که درد به کان به دوات می کشد
بدان که عشق شعله ایست از آتش محبوب^۵ حقیقی که در دل عاشق پیدا
می شود و می سوزد حجاباتی را که میان عاشق و معشوق [است]. نظم:

عشق آن شعله ایست که چون بر فروخت   هر چه جز معشوق باقی جمله سوخت
چون حجابات به غایت^۶ غلیظ شده است به اندک شعله نمی سوزد و
ترا هر لحظه آتش عشق تیز تر باشد تا محابات همه سوخته شود تا وصل
محبوب حقیقی میسرت شود. نظم :

تیغ لا در قتل غیر حق براند   درنگ زان بس [که] بعد از لا چه ماند
ماند الا الله باقی جمله رفت   شادباش ای عشق شرکت سوز رفت

۱. ب : جویان تو هم از همه سو رو به تو داریم.

۲. ب : همه.

۳. ب : با هر که نیست عاشق با وی مشو قرین.

۴. ب : غوی.

۵. در اصل : چونکه

۶. ب - محبت.

۷. ب : بسیار.

چون به تیغ لا سر اغیار را برید ای] و به آتش محبت اغیار را که آن
حجابات توست از محبوب حقیقی سوختی که هیچ نماند غیر الله که آن
محبوب حقیقی توست.

این زمان محل و طرب شادی توست. اگر تو یار نداری چرا طلب نکنی / و
گره یار رسیدی چرا طرب نکنی، بدان ای طالب صادق که رسیدن به محبوب
حقیقی به فکر و ذکر و طاعت و عبادت به غایت مشکل است مگر به آتش
محبت که سوزنده همه حجابات اوست. نظم:

آتشی از عشق بر جان بر فرورز سر به سر فکر و عبادت را بسوز
بدان که دین و ملت عشق و رای این دین و ملت است که مردم [دارند]
هر چه دین و ملت عشق سوختن و گداختن است هر چیز را که هست از
تعلقات و گرفتاریها. نظم:

تعلق حجابست بیحاصلی	چو پیوندها بگسلی واصلی
ملت عشق از همه دین ها جداست	عاشقان را مذهب و ملت خداست
عاشقان را شادمانی و غم اوست	مزد کار و اجره خدمت هم اوست
غیر معشوق ار به ما شادی بود	عشق نبود [هرزه] سودایی بود

دیگر بدان که جلوه گر در دنیا و آخرت جز عشق آفت است در هر لباسی که
می بینی. نظم:

عشق است و بس که در دو جهان جلوه می کند گاه از لباس شاه و گاه از کسوت گدا
اگر چه در شاه و گدا جلوه جز عشق نیست. اما جلوه تمام و کاملش در
لباس عاشقان عارفان است. نظم:

عاشقانند که در بسند عهد حقد وصف ایشان چه توان گفت رجال صدقوا.
دیگر بدان که محب کسی می گویند که به آتش محبت محبوب سوخته
و به جایی رسیده باشد که هیچ چیز از نام و نشان هستی وجود در وی باقی
نمانده باشد. این زمان به جای آن همه عشق آمده باشد و در تخت دل نشسته
باشد و همگی او عشق شده باشد. زبان حال او درین زمان این بیت می سراید:

عشق آمد و شد چو خونم اندر رگ و پوست   طی^۱ کرد مرا از من و پر کرد ز دوست
اجزای وجودم همگی دوست گرفت   نامیست ز من بر من و باقی همه اوست
این زمان جلوه گر [در وی]^۱ همه عشق است. هرچه از او ظاهر شود از آن عشق
است که او را هیچ نیست. چونکه از نام و نشان وجود هستی چیزی در وی
باقی نمانده. این زمان هرچه از او صادر می شود منسوب به عشق است. این
عشق و عاشق نیز نمانده است همه معشوق شد.

عشق عاشق را قلم برکش تمام   تا همه معشوق ماند^۲ و السلام
معشوقه به هر صفت آید به ظهور   از ظلمت محض یا خود از خالص نور
عاشق به همان صفت موصوف گردد   بر دین ملوک است رعیت معمور
بدان [ای] طالب صادق که عاشق چه نوع مرغ [ی] را می گویند [بدان که
عاشق مرغی را می گویند] که آتش عشق و محبت محبوب به تمام برو بال
هستی او را سوخته باشد که اثری از نام و نشان و هستی در وی باقی نمانده
باشد.

چون نماند عشق را پروای او   او چو مرغی ماند بی پروای او
و عاشق مرغ را می گویند که به آتش محبت محبوب تمام سوخته باشد
که جز خاکستر هیچ از او باقی نمانده باشد و عاشق شخص^۳ را گویند که لشکر
عشق رخت و تخت هستی او را به تمام به تاراج برده باشد. زن و فرزند و
هرچه که هست همه از او اسیر کرده باشد. او همچو سوخته و ماتم زده باشد.
گویی چه کسانی اسیران ره عشق   ماتم زده و سوخته و در بدری چند
درین زمان ممکن نیست که او به خودی خود به محبوب حقیقی تو اندر
رسید بی آنکه او را پری و بالی باشد که به محبوب رسانند. بدان که پر و بال
عاشق درد و سوز است.

درد باید مرد را تا دوست درمانش کند   هرکه را درد [ی] نباشد او به درمان کی رسد

۱. ب: تی.

۲. در اصل: روی.

۳. ب: بینی.

۴. ب: مرغ.

بدان که درد چه چیز است؟ درد عبارت از آن سوز و الم است که از فرقت محبوب در دل محب پیدا می شود.

بیدرد کسی رسد به مقصود   مقصود از آن اهل درد است

بدان که یک ذره درد عاشق را بهتر از طاعت اولین و آخرین است.

اگر وظیفه دردت زمان زمان نرسد   حلاوتی به دل ولذتی به جان نرسد

ذره ای درد خدا در دل ترا   خوشتر از هر دو جهان حاصل ترا

بدان که ذره ای درد عاشق را از دنیا و آخرت و هرچه در دنیا و آخرت است بهتر است چرا که آنچه نصیب است عاشق^۱ سوخته را در دنیا و از محبوب حقیقی همین حسرت و آه و جراحی است. [هرچه] این بدایت عاشقان است. نهایت عاشقان آن است که به جایی رسند که ازینها ذوق ولذت یافتن [گیرند].

حسرت و آه و جراحی بایدت   در جراحی ذوق راحت بنایدت

نقل^۲ است که حضرت رابعه از شیخ حسن بصری قدس سره پرسید که به بلاهای دوست چونی؟ ایشان گفتند: شکر است هرچه از او می رسد صبر می کنم. بی بی رابعه گفتند: این خود سهل است. عاشق آن است که از بلاهای دوست ذوق و راحت و لذت یابد.

ذره ای عشق از همه عشاق^۳ به   ذره ای درد از همه آفاق^۴ به

بدان که ذره ای درد عاشق را خوشتر است از هر خوشی که در دنیا و آخرت است.

درد آمد خوشتر از ملک جهان   تا بخوانی مر خدا را در نهان

بدان که عاشق را درد نباشد به هیچ مقصودی نمی رسد.

قدسیان را عشق هست و درد نه^۵   درد را جز آدمی در خورد نه

۱. ب. عاشقان.

۲. ب. منقولست.

۳. ب. آفاق.

۴. ب. عشاق.

۵. ب. نیست.

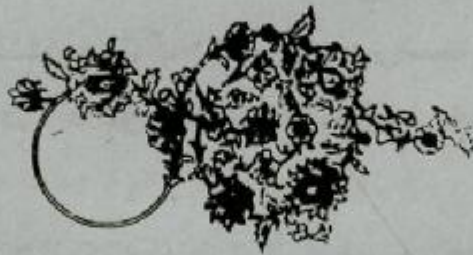
بدان که [هر] دردمندی که [در دنیا است] وی طالب درمان خود است ، اما طالبان عشق طالب زیادتی دردند.

اندین شهر که درمان طلبان بسیارند . درد را جوی چرا در طلب درمانی
بدان که عاشقان و دردمندان کمال لذتی که از درد یافته اند [شب و روز]
به دعاها می جویند^۱ درد را:

ذره ای دردم ده ای درمان من   زانکه بی دردت بمیرد جان من
کفر کافر را و دین دیندار را   ذره ای درد [ت] دل عطار را
ای درد تو عمر جاودانه   جانم به غم تو شادمانه
از هستی تو [هر وجودی]   موجد تویی به هر زمانه
آن را که فتاد با تو کاری   از جمله خلق شد یگانه

به مننه و کرمه .

*****

۱. ب - می خواهند.

۲. دراصل: در وجودم.

اندیشه
و
اندیشه مندان

Faint, illegible handwriting at the top of the page, possibly a header or title.

1875

2

1875

علیشیرنوائی شخصیت برجسته علمی و ادبی سده نهم

امیر کبیر نظام الدین علیشیر بن میر غیاث الدین کجکنه ، معروف به امیر علیشیرنوائی و متخلص به فانی ، از امرای بسیار معروف عهد سلطان حسین بایقرا و ندیم و مقرب خاص او ، شاعر و نویسنده توانا در زبانهای فارسی و ترکی ، صاحب خیرات و مبرات بسیار ، ادیب و مشوق بزرگ ادبا و شعرای سده نهم هجری بود.

ذبیح ا. صفا در کتاب تاریخ ادبیات ایران^۲ می نویسد: «وی که شعر ترکی و فارسی می سرود ، در دیوان ترکی خود نوائی و در دیوان فارسی فانی تخلص می کرد. البته شاعران دیگری ، هم در عهد تیموری با تخلص فانی بوده اند ، مانند فانی هروی و فانی بخاری ، و در قرن دهم نیز ، همین تخلص را چند شاعر دیگر مانند فانی تبریزی و فانی رازی و فانی شیرازی بکار بردند و بنابراین باید هنگام مطالعه در احوال امیر علیشیر از خلط و اشتباه آنان بایکدیگر احتراز کرد.»

محل تولد فانی را ، هرات نوشته اند؛ وی در سال ۸۴۴ هـ ولادت یافت.^۳ زمان حیات او ، نیمه دوم سده پانزدهم میلادی برابر با سده نهم هجری ، در دوران فرمانروایی تیموریان بوده است.

سده نهم هجری ، با مرگ تیمور در ۸۰۷ هـ آغاز شد. در این زمان ،

۱. استاد یار دانشگاه تربیت مدرس ، تهران.

۲. ذبیح ا. صفا ، تاریخ ادبیات ایران ، ج ۴ ، چ دهم ، تهران : ۱۳۷۳ ، ص ۳۸۲.

۳. ادوار دبراون ، از سعدی ناصحی ، ج ۳ ، چ ۲ ، تهران : ۱۳۳۹ ، ص ۶۳۴.

فرمانروایی بزرگ تیموریان بدست شاهرخ فرزند چهارمش افتاد. وی مدت چهل و سه سال از ۸۰۷ تا ۸۵۰ هـ در سراسر ایران و فرارودان (ماوراءالنهر) سلطنتی با عظمت و آسایش به وجود آورد.^۱ وی در تمام مدت فرمانرواییش تلاش نمود تا گستره عظیمی را که پدرش بمیراث گذاشته بود، به تمامی حفظ نماید. اما بعد از مرگ شاهرخ، آن سرزمین وسیع، به سرعت رو به تجزیه و انحلال نهاد و به دست ترکمانان قره‌قوینلو و سپس آق‌قوینلو و اوزبکها آشفته گشت و در نهایت به زیر قلمرو حکومت شاه اسماعیل صفوی درآمد. تعدادی از بازماندگان دودمان تیمور، به هند عزیمت نمودند و از میان آنها، ظهیر الدین محمد بابر - که از نسل پنجم امیر تیمور بود - توانست در آنجا سلطنتی بنیاد نهد که در تاریخ به گورکانیان یا مغول کبیر شهرت یافتند.

از ویژگی های عالی دربارهای کوچک دودمان تیمور، جذب ادبا و شعرای نامدار آن زمان می باشد. بعضی از این شاهزادگان بویژه سلطان حسین بایقرا، میرزا الغ بیگ، میرزا بایستقر و حتی ظهیر الدین محمد بابر مصدر خدماتی برجسته در زمینه علم و ادب بودند. امیر علیشیر نوائی، وزیر سلطان حسین بایقرا، گذشته از آنکه خود یکی از شعرای بنام آن زمان بود، حامی و طرفدار ادبا و فضیلاي عصر خود به حساب می آمد، بگونه ای که در عظمت و شکوه ادبی شهر هرات آنچنان کوشید که آن شهر، همسنگ و همسایه شهر غزنه در عهد سلطان محمود غزنوی گردید.^۲

جلال الدین همایی در مقدمه تاریخ حبیب السیر، ج ۱، ضمن اشاره به نویسنده کتاب به یک واقعت در خصوص امیر علیشیر نوائی اشاره کرده می نویسد:^۳ «خواند میر در تحت و تعلیم میر خواند بزرگ شد و در دوره مشعشع امیر علیشیر نوائی در هرات می زیست و از حمایت و پرورش آن وزیر ادب پرور بهره مند و متمتع شده بود...»

۱. برای اطلاع بیشتر ر. ک. از سعدی تاجانی، ج ۳، ص ۵۲۸ به بعد.

۲. همان، ص ۵۲۹.

۳. خواند میر، تاریخ حبیب السیر، ج ۱، تهران: ت. ن.، ص ۷.

بهر حال ، دوران طفولیت میرعلیشیر ، دوران رونق فرهنگ و ادب فارسی و معارف اسلامی در آنسوی مرزهای شرقی ایران بود. غیاث الدین کچکنه ، پدر میرعلیشیر در دربار هرات عهده دار سمتی بود. خورد سالگی میرعلیشیر همراه شاهزادگان در کاخ شاهی سپری گشت. وی در چهار سالگی به مکتب فرستاده شد ؛ تقریباً شش ساله بود که شاهرخ میرزا درگذشت و میان جانشینان او جنگ و خونریزی آغاز گردید و اوضاع هرات بحرانی شد ، بگونه‌ای که بسیاری از شهروندان به مناطق دیگر کوچیدند. خانواده نوائی نیز به عراق رفت ؛ سپس پدر وی ملازم دربار ابوالقاسم بابر گردید و ناگزیر امیرعلیشیر چند صباحی را در مشهد بسر برد و از همان ایام مدتی همدرس سلطان حسین بایقرا در مکتب بود و مصاحبت او را داشت . سپس به مرو و از آنجا به هرات ، به دربار سلطان ابوسعید رفت ؛ آنگاه برای تکمیل دانش خود به فرارودان (ماوراءالنهر) رفت و پس از طی مقامات سلوک به دربار سلطان حسین بایقرا به خراسان سفر کرد. چون سلطان حسین نهایتاً در هرات مستقر شد ، امیرعلیشیر نیز برای خدمت به او به هرات رفت.

این اقدام نوائی خاطر سلطان حسین را بسیار خوش آمد ، چنانکه او را به عنوان محافظ در پادشاهی منصوب کرد و به وزارت رساند. این در حالی بود که ناامنی بطور گسترده‌یی آن نواحی را فرا گرفته بود ؛ شاهزادگان و امیران جهت تجزیه کشور به اقدام های جدی پرداخته بودند. نوائی برای حفظ تمامیت ارضی کشور تلاش فراوانی کرد. او توطئه شاهزاده یادگار میرزا را فاش ساخت و مسوئلینی را که به بهانه ماموریت و اخذ مالیات ، مردم را بی رحمانه چپاول می کردند، معزول کرد. نوائی بعد از مدتی از کار وزارت خسته شد و از آن کناره گرفت و بیشتر اوقاتش را به نوشتن کتاب و سرودن اشعار گذراند. اما بدون وجود او ، حسین بایقرا خود را بی دست و پا احساس کرد ، چنانکه دوباره او را به دربار فراخواند . نوائی مجبور شد که بخاطر محبت به ممدوح و دوستی ملت به دربار برگردد. بی تردید در پرتو تلاش های مجدد او ، چراغ پر نور فرهنگ ، که به کم سوئی گرائیده بود ، تلؤلو یافت و کرم نوازی و

خیر و احسان او موجب رونق و ترغیب اهل ادب و علم و هنر گردید.
به گواه تذکره نویسان^۱، شخصیت برجسته امیر علیشیر، روح تازه ای
در کالبد علم و ادب و هنر آن دوره دمید. بررسی و تجربه و تحلیل ویژگی های
شخصیت او برای روشن شدن بخشی از تاریخ هرات و مرزهای همجوار
شرقی ایران قابل اهمیت است.

نوایی چه در دوره وزارت و چه بعد از آن - به گواه همان منابع^۲ -
شادمانی و خوشبختی ملت و کشور را در نظر داشت. همچنانکه اشاره گردید
دوران طفولیت و نوجوانی او در فضایی علمی و فرهنگی سپری گردید، بهمین
دلیل شخصیت او به گونه ای قوام گرفت که کسب علم و دانش و ادب و هنر
جزء خصلت او شد. در زمان وزارت نیز، یکی از حامیان بزرگ اصلی ادب و
هنر بود و طولی نکشید که هرات از پرتو تلاش های او به «غزنه ثانی» شهره
یافت. وی شروع به احداث ساختمانهای رفیع، بناهای عالی، باغهای زیبا،
دریاچه ها و کانالهای وسیع نمود که این کارها بطور مستقیم زیر نظر او اداره
می شد. اما رقیبان و حسودان که - همیشه در تمام زوایای تاریخ حضور
دارند - نمی توانستند تلاش و موفقیت او را ببینند، شروع به بدگویی از او نزد
حسین بایقرا نمودند. این بدگویی ها بدانجا رسید که نوایی مجبور شد دوباره
از سمت خود کناره گیری کند. حسین بایقرا به این بسنده نکرده وی را از
هرات اخراج نمود و برای اینکه او را از چشم مردم هرات دور نگهدارد، به
عنوان حاکم استرآباد، به مازندران گسیل داشت. نوایی که مردی ادب پرور
بود، در استرآباد نیز به مجالس شعر و ادب رونق داد و از سوی دیگر برای
رفاه حال مردم، شروع به یک سری فعالیت های اجتماعی نمود.

علیرغم همه اینها، نوایی دوست داشت بایقرا را به عنوان پادشاهی
دادگر ببیند! بهمین دلیل نامه ای بلند بالا از استرآباد به نام وی به دربار فرستاد
و او را مشورت داد که شادی مردم را مورد توجه خاص خود قرار دهد، به

۱. به فهرست منابع همین مقاله رجوع شود.

۲. ر.ک. به پایان همین مقاله.

شکایت های آنها توجه نماید ، میخانه ها و میکده ها را ببندد، مشروب خواری راحتی در دربار ممنوع اعلام کند ، بهای کالا را کنترل نماید و در کلیه مناطق ، مدارس ایجاد کند.^۱

اینکه آن نامه تا چه حد در سلطان ، تأثیر گذاشت و وی تا چه اندازه به نصایح نوائی گوش داد ، بر ما مجهول است. بهر حال نوائی بارها به بایقرا نامه نوشت و از وی درخواست کرد به او اجازه دهد به هرات بازگردد. بایقرا ، هر بار به بهانه یی درخواست وی را رد می کرد. سرانجام نوائی نتوانست جدایی از هرات را تحمل نماید؛ بهمین خاطر امیر بدر الدین را به عنوان حاکم استرآباد و جانشین خود معرفی کرد و به هرات برگشت ؛ اما فردای آن روز مجبور شد به امر بایقرا مجدداً هرات را ترک کند.

وی فوراً به استرآباد برگشت ، ولی چون دشمنانش - که وزیر مجید الدین در رأس آنها قرار داشت - تلاش نمودند او را با زهر از پای در آورند، بایقرا ، پس از فاش شدن آن توطئه ناگزیر به او اجازه داد به هرات برگردد. نوائی پس از بازگشت به هرات ، بسیار تلاش نمود بین بایقرا و شاهزادگان آشتی برقرار کند، اما نتوانست چراغ کم سوی سلطنت را که رو به خاموش می رفت ، روشن نگهدارد. این غم و غم بزرگتر یعنی مرگ استاد عزیز او ، عبدالرحمن جامی او را پیر و فرتوت نمود. عوامل دیگری در این پیری و ضعف بنیه دخیل بودند، از جمله می توان از زندانی شدن برادر کوچک نوائی بدست وزیر مجید الدین ، دشمن سرسخت نوائی ، قتل مؤمن میرزا نوه بایقرا به تحریک خدیجه بیگم زوجه بایقرا، بروز اختلاف شدید بین بایقرا و ولیعهدش بدیع الزمان میرزا و قتل میرزا حیدرعلی صبوحی از وابستگان نزدیک نوائی به دست بایقرا، نامبرد. اینها عواملی بود که در این اواخر نوائی را بکلی پیر و خسته کرده به بستر بیماری افکند؛ با این وجود هرگز محافل و مجالس ادبی را رها نکرد و بین سالهای ۱۴۸۸ و ۱۵۰۱ میلادی تصانیف

۱. رحمن بیردی محمد جان ، علیشیر نوائی ؛ (اردو)، اسلام آباد : آکادمی ادبیات پاکستان . ص ۱۴ به بعد.

بیشمار و ارزنده ای سرود و کتابهای باارزشی تألیف کرد. در همان زمان، ۹۰۶ هـ، بایقرا در رأس لشکری برای سرکوبی پسر خود به نبرد پرداخت و چون بین پسر و پدر آشتی برقرار شد، نوایی بسیار خرسند شده، با وجود ضعف و بیماری فراوان، به استقبال بایقرا به بیرون هرات رفت، اما دچار سکتة شد و سرانجام روح لطیف آن وزیر ادیب و فرهنگ دوست بزرگ به سیر فردوس برین خرامید. این خبر دلخراش در خراسان و فرارودان (ماوراءالنهر) موجب نگرانی شدید مردم گردید. شاعران بیاد او شعر سرودند و تذکره نویسان شرح حال و زندگی نامه او را به رشته تحریر در آوردند. خواند میر «انوار رحمت» (= ۹۰۶) را ماده تاریخ فوت او یافت و گفت:

چو نازل شد انوار رحمت بروحش بجزو سال فوتش ز «انوار رحمت»
خان امیر نیز در این مورد احساسات خود را در یک قطعه به زبان اردو چنین بیان داشت^۱: (ترجمه)،

«امروز هر خانه ماتمکده است / قلب های سخت مانند سنگ نیز آب شده اند / این مرگ اندوهناک در سر تا سر کشور، به هر سو، آه و فریاد و گریه را سر داده است.»
وی را در عیدگاه هرات، زیر گنبدی در شمال مسجد جامع دفن کردند؛ مزارش در آن شهر معروف است.

نوایی مردی متواضع و با ادب و نیکوکار بود. با مردم به مهربانی رفتار می کرد و بویژه با شاعران و اهل ادب و هنر پیوسته همنشین بود و در تربیت و تشویق آنان فراوان می کوشید و خانه اش محل اجتماع آنان بود. نوایی حدود چهل کتاب ارزنده تألیف نموده به ارث گذاشت. از میان این آثار، چهار دیوان به ازبکی دارد و خسمه یی به تقلید از پنج گنج نظامی به ترکی ساخته است، علاوه بر آنها، تذکره معروف «مجالس النفایس» را در شرح حال شاعران زمان خود به ترکی تحریر نمود. همچنین وی نوشته ها و رساله های فراوانی در زمینه اخلاق و فلسفه از خود بیادگار گذاشته است.

۱. همان، ص ۱۷-۱۶.

دیوان اشعاری از اونیز به فارسی به طبع رسیده است. یک غزل از اورا که فانی تخلص کرده، به عنوان نمونه در زیر می آوریم:

دلها از آن نشاط ز گل بیشتر شکفت	آمد بهار دلکش و گلهای تر شکفت
مانند غنچه بی که بوقت سحر شکفت	دل از صباحت رخ خوبت گشاده شد
گویا که غنچه هاش ز خون جگر شکفت	می آید از گل چمن عشق بوی خون
خاصه که از شکوفه چمن سر بسر شکفت	ساقی بهار شد قدحم ریزلب بلب
همچون گلی که از شجر بی ثمر شکفت	ز آن نخل ناز خنده بعشاق و وصل نی
از اشک ابرسان تو بشکفت اگر شکفت	فانی عجب مدان اگر آن گل شکفته است

❖

منابع:

- ۱ - براون، ادوارد؛ از سعدی ناجامی، ترجمه علی اصغر حکمت، تهران: ۱۳۳۹.
- ۲ - سمرقندی، دولتشاه؛ تذکرة الشعراء، کانپور (هند): ۱۳۳۵ هـ.
- ۳ - صفا، ذبیح الله؛ تاریخ ادبیات ایران، ج ۴، چ دهم، تهران: ۱۳۷۳.
- ۴ - صفوی، سام میوزا؛ تحفه سامی، به اهتمام وتصحیح مولوی اقبال حسین، پتنه (هند): ۱۹۲۴ م.
- ۵ - محمد جان، رحمن بیردی؛ علشیر نوائی، ازبکستان کا عظیم شاعر (اردو)، اسلام آباد: ۱۹۹۶.
- ۶ - نفیسی، سعید؛ تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی، تهران: ۱۳۴۴.

*****

تأثیر عطار در فکر و اندیشه صوفی وارسته، سچل سرمست

یار ما باشد که در نیشاپور است   مست گشتم بوز عطار آمده
سرزمین ایران از نظر قدمت تاریخ و غنای فرهنگ سوابق درخشانی
داشته است. آثار باقیمانده از تمدن باستانی ایران حاکی از شکوه و عظمت
ملتی است که همواره در میان ملل جهان سرفراز زیسته و فرهنگی بارور به
جهانیان عرضه کرده و گویندگان و نویسندگان و اندیشمندان و عارفان این
قوم آثار بزرگ و پرارزشی را بوجود آوردند که در پیشبرد علم و دانش، رشد
فکری و تحول معنوی جامعه بشریت اثرات عمیق تری داشتند.

در سال ۶۵۲ میلادی بعد از کشته شدن یزدگرد سوم، آخرین پادشاه
سلسله ساسانی، حکومت ساسانیان خاتمه یافت و مردم محروم و رنج دیده
به دین جدیدی که پیام عدل و برابری را با خود آورده بود، گرویدند و تمدن و
فرهنگ ایران بتدریج رنگ اسلامی بخود گرفت.

در سال ۷۱۱ میلادی محمد بن قاسم ثقفی به ناحیه سند، بخشی از
سرزمین شبه قاره (یکی از استان های پاکستان کنونی)، لشکر کشیده سند را
فتح کرد و حکومت اسلامی را در این منطقه بنیان گذاشت و در نتیجه دین
اسلام در این نواحی راه یافت. تاریخ نویسان عقیده دارند، هنگامیکه محمد
بن قاسم مقدمات سفر به سند را فراهم می ساخت، مدتی در شیراز توقف کرد
و ایرانیان مسلمان نیز در این لشکر شرکت جستند. ورود آنان به این سرزمین
و استقرار در ناحیه سند، باعث شد که فرهنگ و معارف اسلامی و زبان و
ادبیات فارسی درین منطقه راه یابد. باید در نظر داشت که ترویج و گسترش
دین اسلام در شبه قاره توسط عارفان و بزرگان ایرانی صورت گرفت که برای
تبلیغ و اشاعه دین اسلام به این مناطق سفر می کردند. عارف معروف، سید
علی هجویری معروف به گنج بخش در قرن پنجم به لاهور آمد و مردم را به دین

اسلام دعوت کرد. وی اثر معروف و عرفانی خود کشف المحجوب را به نگارش در آورد که در رأس کتب عرفانی جای دارد. هم چنین دیگر صوفیه بزرگ ایرانی که به شبه قاره آمدند و در ترویج دین اسلام مساعی عظیمی را بخرج دادند عبارت اند از: خواجه معین الدین چشتی (م، ۶۳۳ هجری)، خواجه قطب الدین بختیار کاکلی (م، ۶۳۴ هجری)، شیخ جمال الدین قزوینی (م، ۶۵۱ هجری)، خواجه شیخ جلال الدین تبریزی (م، قرن هفتم هجری)، خواجه بهاء الدین ذکریا ملتانی (م، ۶۶۱ هجری)، میر سید علی همدانی (م، ۷۸۲ هجری)، مخدوم جهانیان جهانگشت سید جلال الدین بخاری (م، ۷۸۶ هجری) و خیلی های دیگر که اگر همه را اسم ببریم سخن ما به دراز خواهد کشید.

در این جا باید آن دسته بزرگان و عارفان و دانشمندان را ذکر کنیم که به این سرزمین نیامدند، اما آثار آنها بدست مردم رسیده مورد توجه و استفاده قرار گرفته و در فکر و اندیشه آنها تحولات قابل ملاحظه ای را بوجود آورده است. آنها عبارت اند از: - ابو سعید ابی الخیر (قرن چهارم هجری)، بابا طاهر عریان همدانی (اواخر قرن چهارم، اوایل قرن پنجم هجری)، خواجه عبدالله محمد انصاری هروی (قرن پنجم هجری)، ابو حامد محمد غزالی (قرن پنجم هجری)، شهاب الدین سهروردی (قرن ششم)، شیخ فریدالدین عطار (اواسط قرن ششم هجری و اوایل قرن هفتم هجری)، جلال الدین مولوی (قرن هفتم هجری)، شمس الدین محمد حافظ (قرن هشتم هجری)، محمود شبستری (قرن هشتم هجری)، نورالدین عبدالرحمن جامی (قرن نهم هجری).

تصوف از دین اسلام سرچشمه گرفت و مبنای آن پرستش خدای یگانه و تبعیت از حضرت رسول (ص) بود. در اوایل عرفا پا از احکام شریعت فراتر نمی گذاشتند. تصوف اسلامی عبارت بود از امر به معروف و نهی از منکر؛ اما به مرور زمان این جنبش فکری مشکل خاصی را بخود گرفت و به اقتضای اوضاع سیاسی و اجتماعی صوفیه خود را از زندگی عملی کنار کشیدند و عزلت و گوشه نشینی را اختیار کردند. آنها برای این منظور خانقاهها را تأسیس نمودند و آداب و رسوم مخصوصی را ترتیب دادند و مریدان را

تأثیر عطار در فکر و اندیشه صوفی و ارسته، سچل سرمست

تربیت می کردند و بدین صورت فرقه های مختلف تصوف بوجود آمد. صوفیه معمولاً خداشناسی، اعراض از دنیا، ارتیاض نفس، فنای ذات و جستجوی حق را تعلیم می دادند. آنها از زندگی مادی تمتعی نمی بردند و از لذت های زندگانی بهره ای نمی جستند. جز الله به چیزی نمی پرداختند و در خویشتن خویش غرق بودند. اما گاه گاه بعضی از این ها درین جذب و مستی و التهاب باطنی کلماتی را می گفتند که خشم و غضب مردم ظاهر بین را برمی انگیزت و در نتیجه این تند روی ها و بی اعتدالی ها، شکنجه می شدند و حتی از جان خود می گذشتند. در سال ۳۰۹ هجری حسین بن منصور حلاج با گفتن انا الحق به کفر و الحاد متهم شده، محاکمه و بالأخره بدار کشیده شد. بعد از اعدام دست و پایش را بریدند، جسدش را سوزاندند و خاکسترش را در آب دجله ریختند. گویند خاکسترش روی آب نقش انا الحق را ترسیم کرد و مردم را به تعجب انداخت.

در جهان تصوف حلاج مظهري بوده است از جانبازی و از خود گذشتگی. سرگذشت پر درد وی در طول تاریخ مورد توجه نویسندگان و شاعران بوده و کمتر شاعری است که در شعر خود اسمی از حلاج را نبرده باشد. اما از همه بیشتر افکار حلاج عارفان و بزرگان را تحت تأثیر قرار داده که به نظریه وحدت وجود عقیده داشتند. فریدالدین عطار و عبدالوهاب سچل سرمست از آن دسته صوفیانی هستند که به حسین منصور حلاج اعتقاد داشتند. مبنای شعر این سه تا عارف عشق بود، عشق سوزانی که سراپای وجود شان را فرا گرفته بود. عشقی که درباره آن منصور گفت: لوالقی بما فی قلبی علی الجبال الارض لذابت (اگر آن چه در دل دارم یعنی آتش عشق اگر ذره ای بر کوهساران جهان افتادی همه بگداختی).

شیخ فریدالدین عطار، شاعر و عارف نامدار در حدود ۵۴۰ هجری در نیشاپور دنیا آمد. شغلش عطاری بوده. گویند ملاقات با درویشی زندگیش را دگرگون ساخت و انقلاب درونی در وجودش راه یافت. وی به صوفیه ارادت تمام داشته و کتابی بنام تذکرة الاولیاء در احوال و افکار و سخنان این طایفه نوشته است. علاوه بر این عطار آثار متعددی را بوجود آورد، اما منطق الطیر، اثر عظیم و جاودان عطار که بیانگر اندیشه های ژرف و عرفانی عطار است

در طی سالیان دراز توجه سالکان طریقت و جویندگان حقیقت را بخود
مبذول داشته است. عطار در این کتاب مدارج مختلف سیر الی الله را در تمثیل
زیبای مجمع پرندگان بیان داشته است. در این منظومه، منظور از سیمرغ
وجود حق است. هدهد پیر طریقت و مرغان در واقع سالکانی هستند که
جویای حقیقت مطلق اند. این سیر معنوی عطار بسوی حق در هفت مرحله که
عبارت اند از: طلب - عشق - معرفت - استغنا - توحید - حیرت - فقر و فنا
پایان می یابد این مراحل در میان عرفا به هفت وادی عشق شهرت یافته و خود
عطار آنها را هفت شهر عشق نامیده است.

جلال الدین مولوی چه خوب گفته :

هفت شهر عشق را عطار گشت   ماهنوز اندر خم یک کوچه ایم
سخنان عطار را تازیانه سلوک گفته اند. وجودش از عشق الهی
سرشار بود و جز وصل معشوق آرزو نداشت. این دنیای دون با تمام رعنائی ها
و زیبایی ها نتوانست در برابر او قد علم کند، وی داننده رموز عشق حقیقی و
سراینده دردهای عاشقانه بود. وی اضطراب درونی و سوزش سینه را پنهان
نمی داشت :-

هر کرا از عشق جسمی باز شد   پای کوبان آمد و جانباز شد
چون چراغی می سوخت تا جهانی را مانند شمع روشن کند :

بس که خود را چون چراغی سوختم   تا جهانی را چون شمع افروختم
آثار و افکار عطار پیوسته مورد توجه عارفان و بزرگانی بوده که بعد از وی
می زیسته اند. از جمله کسانی که تحت تاثیر فکر و اندیشه عطار قرار گرفت،
عارف و درویش، مست و مجذوب، صوفی و ارسته، عبدالوهاب
سچل سرمست^۱ بود که در قرن دوازدهم هجری در سند می زیست. سچل در
دهکده درازا واقع در نواحی سند بسال ۱۱۵۷ هجری / ۱۷۳۹ میلادی بدنیا
آمد. پدرش صلاح الدین بود. بعد از وفات پدر تحت سرپرستی عموی
خویش شیخ عبدالحق قرار گرفت. وی از زهره صالحان و عارفان عصر
خویش و شاعر زبان فارسی بود. سچل مراحل طریقت را در ارشاد مرشد

۱ - سچل بمعنی راستگومی باشد.

معنوی خود عبدالحق طی کرد و بمرحله کمال دست یافت. چون زبان فارسی، زبان رسمی این دوره بود و امیران سند نیز بزبان فارسی شعر می گفتند، سچل هم این زبان را از عبدالحق آموخت. سچل به هفت زبان که شامل اردو، هندی، پنجابی، سرائیکی، سندی، عربی و فارسی می باشد، شعر می گفت. وی در فارسی آشکارا و فدائی تخلص می کرد. آثار فارسی او عبارتند از:

- ۱- دیوان آشکارا ۲- دیوان فدایی ۳- عشق نامه (مثنوی) ۴- درد نامه (مثنوی)
- ۵- گداز نامه (مثنوی) ۶- نازنامه (مثنوی) ۷- رخصت نامه (مثنوی)
- ۸- رهبر نامه (مثنوی) ۹- وصیت نامه (مثنوی) ۱۰- راز نامه (مثنوی)
- ۱۱- ساقی نامه (مثنوی) ۱۲- غزل بحر نوین.

زندگی سچل بسیار ساده و درویشانه بود. وی از هوا و هوس نفسانی و از علائق دنیوی گسسته بود. روزها عصا بدست به ویرانه‌ها می رفت و در دشت و صحرا قدم می زد؛ ساعت ها به مظاهر آفرینش چشم می دوخت و بفکر و تأمل می پرداخت و از جهان طبیعت دانش ها می اندوخت؛ عشق حق در اعماق وجودش رسوخ یافته درونش رامضطرب و ملتهب می داشت؛ در عالمی بسر می برد که از خود هم بی خبر می شد؛ در نهایت بی خودی و مستی شعر می سرود، اما وقتی که در جذب و سرمستی مانند حلاج نعره انا الحق سر داد، مردم بر او شوریدند - خوشبختانه وی از گزند آنها مصون ماند.

روح سچل را درد و حزن فراگرفته بود، از فراق دوست رنجها می برد، دلش بدرد می آمد، چشمها اشکبار می شد و ابرواری می گریست. گوید:-

دیده ها ابرواری می گرید   از سبب هجر یار می گرید
نه خبر داد از وصال و فراق   آنکه بی اختیار می گرید
عاشقان هم ز بی نیازی او   چون سحاب بهار می گرید
سچل عشق را اصل و اساس کائنات می دانست:

هر دو جهان شرار عشق است   شمس و قمر بهار عشق است
کرسی و عرش تائیری هم   این جمله مرغزار عشق است
از مطالعه و بررسی شعر سچل استنباط می شود که وی از نظر فکر و اندیشه تحت تأثیر بعضی از عرفا مانند منصور علاج، بو علی قلندر و ابن

عربی قرار گرفته و از افکار آنها مستفید شده است ، اما از همه بیشتر به عطار نظر داشته و در جهان اندیشه عطار سیر کرده و افکارش الهام بخش این عارف مجذوب بوده است.

در این جا باید به هم آهنگی های فکری که در میان این دو وجود داشته اشاره کنیم. هر دو جهان را مظهر و جلوه گاه حسن و جمال حق می دانستند. عطار گوید:

چشم بگشا که جلوه دلدار   متجلی است از در و دیوار
سچل گوید:

□ ای عاشق مست دیده بگشا   شد جلوه حسن یار هر جا
□ بهر سوی بهر کوی بهر جایار می بینم   شعاع پرتوحشش بر در و دیوار می بینم
عطار و سچل سرمست "ما" و "من" و "تو" را میان عبد و معبود حجابی می دانستند و عقیده داشتند که اگر این حجاب برداشته شود طالب به مطلوب واصل می شود. عطار گوید: -

من ندانستم تو منی، یا من توئی   محو گشتم در تو گم شد دویی
چون تو من باشی و من تو بردوام   هر دو تن باشیم یک تن، والسلام
آن یار ز ما جدا نباشد   لیکن به ما و شما نباشد
بگذر تو ز ما و از شمایی   در ما و منی لقا نباشد
درباره عشق عطار گوید:

عاشق آن باشد که چون آتش بود   گرم روسوزنده و سرکش بود
عاقبت اندیش نبود یک زمان   در کشد خوش خوش به آتش صد جهان
سچل گوید:

مستیم ولی به هوش مستیم   تیغ بکمر ز عشق بستیم
چون جلوه حسن یار دیدم   از خوف و رجاء مردو گریستیم
درباره عقل عطار گوید:

عشق اینجا آتش است و عقل دود   عشق کامد در گریزد عقل زود
عقل در سودای عشق استاد نیست   عشق کار عقل مادر زاد نیست
سچل گوید:

شورش عشق در دلم فتاد   هر دو عالم برون برفت از یاد

تأثیر عطار در فکر و اندیشه صوفی و ارسته ، سچل سرمست

زورق عقل غرق دریا شد چونکه سلطان عشق پای نهاد
سچل درباره زندگی و افکار عطار بفکر و تأمل پرداخت و در شگفت
ماند که وی نه عطاری بود که در دکان می نشست و دارو می فروخت بلکه در
وجودش حق را آشکار می دید و گفت که من در وجود عطار خدا را می بینم:
عطار نبود آنکه خدا بود خدا بود او پاک وجود آنکه خدا بود خدا بود
شوریده کلامش همه جا شور فگنده دل را بر بود آنکه خدا بود خدا بود
در نام فرید آمد آن یار یگانه پس عشق فرود آنکه خدا بود خدا بود
در کوی نیشاپور که آن شهر عطارست کردیم سجود آنکه خدا بود خدا بود
سچل عطار را عارف ، عاشق و دوست خود خواند:

یار ما باشد یکی از صد هزار عارف و عاشق بود نامش عطار
در درون سینه یابم بوی یار شد معطر جان من از شه عطار

یار ما باشد که در نیشاپور است گاه گفتار عطار را به نظم در آورده:
بین کوچه بازار نیشاپور هر از درد در منطق در وصلت او کرده بیانی^۱
فرمود که در راه خدا رنج به از گنج نامرد همان ست که بود بی خبر از عشق
عطار چنان گفت بخور جام می عشق در اشعار زیر شدت ارادت و عقیدت سچل نسبت به عطار را می توان دریافت.
خطاب به باد صبا به نیشاپور پیامی می فرستد و از عطار برای درد و بیچارگی
و درماندگی خویش چاره ای می طلبد:

ای صبا با ما حقیقت شهر نیشاپور بکن
عرض کن از حالت بیچاره عاشق در حضور
من چه ام مسکین و عاجز تا توئی حاجت روا
در دوئی افتاده ام بخشی بیکدانی دوا
میکنم قربان بر آن خاک زمین این جان و تن
کز خم میخانه می در جام خالی در فکن
ای شهاب خدا این سد مستی را شکن
رستگاری ده مرا از قید و بند ما و من

۱. در نتیجه تحقیق جدید ، انتساب وصلت نامه به عطار جای تردید است. ر.ک. مقدمه منطق الطیر، به تصحیح دکتر جواد مشکور.

مستشرق معروف آلمانی خانم دکتر آنه ماری شیممل (Dr. Anne Maric Schimmel) سچل سرمست را در مقاله تحقیقی خود "عطار سند" نامیده است. خلاصه باید گفت که

- هر دو از عارفان و درویشان اسلام بودند.
- هر دو سر وحدت را در یافته از شراب وحدت منصور وار مست بودند.
- هر دو عاشقان دل سوخته بودند و برحق و حقیقت عشق می ورزیدند.
- هر دو از علایق دنیوی وارسته بودند.
- هر دو جویای رضا و خوشنودی پروردگار بودند.
- شعر هر دو از منبع عشق الهی سرچشمه گرفته بود.
- هر دو عقیده داشتند که اگر انسان خود را فنا کند به حق باقی خواهد ماند.
- هر دو در دنیای تصوف اسلامی مردانی آزاده بودند و با صداهای سوزناک خود نغمه‌های آسمانی را سرودند.

***

منابع :

- ۱ - اردو دایرة المعارف اسلامیہ ، ج ۱۰ ، پاکستان
- ۲ - تاثیر معنوی ایران در پاکستان، اداره اوقاف پنجاب: لاهور، ۸۵۰ خورشیدی
- ۳ - دیوان فریدالدین عطار نیشاپوری، تصحیح سعید نفیسی، چاپ سوم، تهران: ۱۳۳۹.
- ۴ - آرنالد، روزنه؛ مذهب حلاج، ترجمه عبدالحسین میکده، تبریز: ۱۳۴۷ ش.
- ۵ - انصاری هروی، ابواسمعیل عبدالله؛ طبقات الصوفیه، ترتیب و نوشته عبدالحسین جیبی - افغانستان.
- ۶ - جامی، عبد الرحمان؛ فتوحات الانس، باهتمام مهدی توحیدی پور، تهران.
- ۷ - رضا زاده شفق، صادق؛ تاریخ ادبیات ایران، تهران: ۱۳۲۱ ش.
- ۸ - سچل سرمست؛ دیوان آشکارا، بسعی منشی بشن لال، لکهنو.
- ۹ - صورتگر، لطف علی؛ تجلیات عرفان در ادبیات فارسی، تهران: ۱۳۴۸.
- ۱۰ - عطار، فریدالدین؛ تذکرة الاولیاء، تصحیح محمد استعلامی، تهران: ۱۳۶۶.
- ۱۱ - عطار، فریدالدین؛ منطق الطیر، باهتمام دکتر احمد رنجیر، چاپ دوم، ۱۳۶۹ ش.
- ۱۲ - عطار، فریدالدین؛ منطق الطیر، تصحیح دکتر محمد جواد مشکور، تهران: ۱۹۶۸ م.
- ۱۳ - ظهور الدین احمد؛ پاکستان میں فارسی ادب، ج ۳، اداره تحقیقات پاکستان: دانشگاه پنجاب لاهور، ۱۹۷۷ میلادی.
- ۱۴ - فروزانفر، بدیع الزمان؛ شرح احوال عطار نیشاپوری، تهران: ۱۳۴۰.
- ۱۵ - مهران شوشتری، عباس؛ تاریخ زبان ادبیات ایران در خارج از ایران، تهران: ۱۳۵۲

دکتر ناصر نیکوبخت

عضو هیأت علمی دانشگاه کاشان (ایران)

توکل در ادب پارسی

توکل در مثنوی معنوی

توکل در لغت به معنی قبول وکالت و اعتماد است. راغب توکل را دو نوع دانسته، می گوید: وقتی می گویند «توکلت لفلان» یعنی قبول وکالت کردم از او، و چون گویند «توکلت علیه» یعنی به او اعتماد کردم و امیدوار شدم؛ بنابراین این وقتی می گوئیم خدا وکیل است؛ یعنی او کارساز و تدبیر کننده امور خلق است.^۱

توکل از دیدگاه متکلمان و عارفان

توکل تفویض امر است به تدبیر وکیل علی الاطلاق و اعتماد بر کفالت او، و متوکل کسی است که همه امور و زمام تدبیر را به قبضه تقدیر خداوند سپارد و از حول و قوت خود منخلع گردد. عزالدین کاشانی متوکل حقیقی را کسی می داند که «در نظر شهود او جز وجود مسبب الاسباب وجود دیگری ننگنجد و توکل او به وجود و عدم اسباب متغیر نگردد» و چنین توکلی مرتبه کسی است «که به ذوره مقام توحید رسیده باشد».^۲

قرآن کریم در آیاتی چند امر به توکل کرده و آن را شرط ایمان دانسته است؛ از جمله:

و علی الله فتوکلوا ان کنتم مومنین ، ۳۳ / مائده

و من یتوکل علی الله فهو حسبه ، ۳ / طلاق

در بیان پیامبر اکرم (ص) و ائمه معصومین (ع) روایات فراوانی در این زمینه به ما رسیده است که در جای خود، به بعضی اشاره خواهد شد.

اصولاً معرفت کامل به پاره ای از مسائل کلامی بسیار مشکل است؛

زیرا اینگونه مسائل از جمله توکل ، قضا و قدر ، جبر و اختیار ، رضا و ... مسائلی راز آلود و خارج از فهم و ادراک بشر عادی است. اینگونه موضوعات از دیرباز به عنوان مسائل غامض و پیچیده علم کلام مطرح بوده اند و در نتیجه تفاوت برداشتها و تأویل و تفسیر گوناگون از این علوم ، مکتبها و مشربهای فکری متنوعی به وجود آمده است. برای مثال تمام کسانی که به نحوی در پی درک حقیقت توکل برآمده اند ، اذعان داشته اند که علم بدین موضوع مشکل ، و عمل بدان دشوار است ، و اصولاً آن را از جمله مقامات مقربان الهی دانسته و گفته اند که فهم و درک عوام از شناخت حقیقت آن عاجز است ؛ چنانکه سهروردی گوید :

کل المقامات لها وجه و قفاً غیر التوکل فانه وجه بلا قفا^۳

هر مقامی را رویی و پشتی است ، جز توکل که روی بدون پشت است. امام محمد غزالی نیز در تعریف توکل همین عقیده را دارد ، آنجا که می گوید: بدان که توکل از جمله مقامات مقربان است و درجه وی بزرگ است ، لیکن علم وی در نفس خویش باریک است و مشکل ، و عمل به وی دشوار است ، و اشکال وی از آن جهت است که هر که هیچ چیز را جز خدای تعالی اثری بیند ، در توحید وی نقصان است و اگر جمله اسباب نیز از میان برگیرد ، در شریعت طعن کرده باشد ، و اگر نیز اسباب را مسببی نبیند ، با عقل خویش مکابره کرده باشد ، و چون بیند ، باشد که بر چیز دیگر از اسباب توکل کند و در توحید نقصان افتد ؛ پس شرح توکل چنانکه عقل و شرع و توحید در هم بگوید و میان همه جمع کند ، علمی غامض است و هر کس نشناسد.^۴ این سخن غزالی نیز مقتبس از ابومحمد سهل بن عبدالله تستری ، از متصوفان مشهور قرن سوم ، است که : من طعن علی التکسب طعن علی السنة و من طعن فی ترک التکسب فقد طعن علی التوحید.^۵ بنابراین با توجه به تعاریفی که از توکل در غالب کتابهای کلامی ، اخلاقی ، عرفانی ارائه شده ، در می یابیم که « اعتقاد به توکل ، مستلزم رفتاری مطلق و غیر فعال در زندگی است ؛ زیرا جستجوی اسباب برای برآوردن نیازهای زندگی ، متضمن نقض توکل و موجب نقض ایمان و توحید بنده می شود ؛ و از طرفی ، زندگی سرشار از تلاش پیامبر (ص) و ائمه معصومین (ع) و صحابه و بزرگان دین ، با آن معنایی که از توکل استنباط می شود ، در تضاد است.»^۶

توکل در مثنوی

همانگونه که شیوه حضرت مولانا است، ایشان در تعلیم مسائل غامض کلامی، اغلب به تمثیل متوسل می شود و ابتدا با ذکر داستانها - هر چند عاری از مستندات تاریخی باشد - و حکایاتی از زبان حیوانات، باور داشتهای مختلف و در مقابل هم را باز می نماید و معتقد است مستمع مثنوی در این تنازع افکار و جدلهای کلامی، به تناسب درک و فهمش، خود متوجه حقیقت خواهد شد. اصولاً مولوی مخاطبان مثنوی را به سه دسته متمایز تقسیم می کند:

۱ - کاملان (مقربان) ۲ - متوسطان، ۳ - عامیان

مولوی در تعلیم مسائل پیچیده کلامی، به مقتضای معرفت هر گروه شیوه ای خاص پیش می گیرد و برای بهبود درک هر صنف، نسخه ای خاص تجویز می کند و چه بسا خواننده مثنوی بدون آگاهی از چنین حقیقتی، مولوی را به نوعی تشتت فکری مهمم می کند. برای مثال ایشان در مخاطبه با گروه اول (کاملان)، جبری محض، و در مخاطبه عامیان، اختیارگرا و منکر جبر، و در مخاطبه با متوسطان نزدیک به مرام امامیه (لا جبر و لا تفویض بل امر بین الامرین) است.

در مسأله توکل نیز مولوی از نظرگاه کاملان معتقد است توکلی که با جواهر ایمان و یقین سرشته باشد، کارساز و سودمند خواهد بود و جستن اسباب و تکیه بر غیر وکیل علی الاطلاق، نقض ایمان به شمار می رود و بر عکس به منظور تحریض عامیان جبری مذهب - که با توسل بر توکل، طبل خواری گزیده و از هر تلاش و کسبی فروگذاری کرده اند - متذکر می شود که چنین توکلی نتیجه یی جز مرگ و هلاکت ندارد. چنانچه در دفتر پنجم گوید:

صبر در صحرای خشک سنگلاخ   احمق باشد، جهان حق فراخ (بیت ۲۴۲۹)
و در دفتر اول گوید:

هر که جبر آورد، خود رنجور کرد   تا همان رنجوری اش در گور کرد
(بیت ۱۰۶۹۱)

۱. ابیات مذکور مثنوی در این مقاله برگرفته از تصحیح نیکلسون، ج ششم، تهران، انتشارات مولی، ۱۳۶۸ است.

تعلیم مولوی در مسأله توکل در مواجهه با متوسطان این است که بنده در عین توکل به حق باید از سنت - که تحریض بر طلب و کسب می‌کند - تبعیت کند؛ زیرا کسب و توکل متمم و مکمل یکدیگرند و وجود یکی بدون دیگری، آدمی را از رسیدن به مطلوب باز می‌دارد. شایان ذکر است که خطاب مثنوی مولوی بیشتر متوجه این گروه از مردمان است.

مولوی در دفتر پنجم در قصه شیر و روباه و خر، ضمن حکایتی سمبلیک از زبان حیوانات، مسأله توکل را بسیار ملموس و گسترده بیان می‌دارد و توکل هر دسته از مردمان را وصف می‌کند. خر - که در مقام حماقت و تن پروری مثل است - نماینده عامیان کاهل، و شیر را - که نمونه تهور و بیباکی و شجاعت است - در جایگاه متوسطان متوکل نشانده است.

حاصل داستان این است که شیر برای به دست آوردن غذا، روباهی را مأمور فریب خر لاغر و نزاری می‌کند که در صحرایی خشک و بی علف، به مختصر خارو خاشاکی قناعت کرده و با تنیدن بر جبر و توکل، از هر جدوجهدی باز ایستاده است. روباه در مواجهه با خر ابتدا می‌کوشد با وصف مرغزارها و علفزارهای وسیع و متنوع محل زندگی خود، اشتهای سیری ناپذیر خر را تحریک کند؛ اما خر با توسل به دستاویز جبر و توکل، در مقام کاملان با آوردن حجت‌های عقلی و نقلی محکم، روزی مقسوم خویش را محترم، و تلاش و جهد فرد را نقض ایمان و یقین می‌شمارد و از نصایح روباه تن می‌زند. روباه نیز با دلایلی همسنگ دلایل خر، در مقام متوسطان متوکل با وی به احتجاج و مجادله می‌پردازد و در نهایت مکر و دمدمه روباه در خر کارگر می‌افتد و او را به مأوای شیر می‌کشاند. مولوی پس از ذکر دلایل خر - که البته صبغه توکل کاملان و مقربان دارد - بین توکل کاملان و عامیان تمایز قائل می‌شود و نتیجه می‌گیرد که هرچند در گفتار بنی کاملان و عامیان تفاوتی وجود ندارد، در یقین و اعتقاد به آنچه می‌گویند بین آنان فرسنگها فاصله است. گفتار کاملان و باور داشت آنان به سرحد یقین و اطمینان و ایمان قلبی رسیده است؛ در حالی که باور داشت و گفتار عامیان از حد تعلقه زبان تجاوز نمی‌کند و پایگاهی در دل ندارد.

گرچه با روباه خر اسرارگفت سوسری گفت و مقلد وار گفت (ب) ۲۴۴۵

تفاوت توکل کاملان و عامیان این است که کاملان توکل را دستاویز طبل خواری، تنبلی و تن آسانی قرار نمی دهند؛ بلکه اینان برغم جدوجهد و تلاش، بر آن تکیه نمی کنند و بدان امید می بندند. اینان آدمی و جدو جهد او را سخره تقدیر می دانند و توکل بر اسباب ظاهری و دل بستن بدان را خطا می دانند، هر چند توکل ایشان با کسب و تلاش مغایرتی ندارد.

توکل عامیان

مولوی در دفتر پنجم در ادامه همین داستان، باور داشت عامیان را نوعی تقلید کورکورانه توصیف می کند و معتقد است هر چند سخنان ایشان اطمینان بخش مردان حق و عارفان کامل است، به حال خودشان هیچ سودمند نیست:

از قیاسی گوید آن را نه از عیان	صد دلیل آرد مقلد در بیان
در زبان آرد، ندارد هیچ جان	آن مقلد صد دلیل و صد بیان
گفت او را کی بود برگ و ثمر	چونکه گوینده ندارد جان و فر
او به جان لرزان تر است از برگ کاه	می کند گستاخ مردان را به راه

(ر.ک. ابیات ۲۴۷۰ - ۲۴۸۲)

گفتار عامیان، گفتاری منافقانه است؛ زیرا خود بدان هیچ اعتقادی ندارد. در دفتر پنجم گوید:

ز آنک در لب بود آن نه در قلوب	از منافق عذر رد آمد نه خوب
-------------------------------	----------------------------

(ب: ۲۴۵۷)

در دفتر اول نیز با طعنی گزنده، انسانهای کاهل و تن پروری را که بر درخت جبر تار تنیده اند و توکل و جبر و قضا و قدر را دستاویز توجیه اعمال خود قرار داده اند، متذکر می شود که اگر آدمی از همه ابزارهای که خداوند در اختیار او قرار داده، بهره نجوید و برای کسب روزی تلاش نکند، کفران نعمت ورزیده است. در نتیجه آنان را چنین خطاب می کند: حال که توکل گزیده اید، لا اقل در صحرای خشک و سنگلاخ، تن آسودگی اختیار نکنید، بلکه زیر درخت میوه داری لم دهید، شاید در اثر وزش باد، میوه ای بیفتد و نصیبی بپسندید:

پای داری چون کنی خود را تو لنگ
سعی شکر نعمتش قدرت بود
جبر تو خفتن بود در ره مخسب
هان مخسب ای جبری بی اعتبار
تا که شاخ افشان کند هر لحظه باد
دست داری چون کنی پنهان تو چنگ
جبر تو انکار آن نعمت بود
تا نبینی آن در و درگه مخسب
جز به زیر آن درخت میوه دار
بر سر خفته بریزد نقل و زاد
(ر.ک. ابیات ۹۳۱ - ۹۴۲)

و در جای دیگر در همان دفتر اول عامیان جبرگر را توصیه می کند :

سرشکسته نیست ، این سر را نبند
جهد حق است و دوا حق است و درد
محمد غزالی در این خصوص گوید :

اگر کسی در شهر پنهان شود در خانه ، و در دربندد و توکل کند ، این حرام بود ؛ که نشاید از راه اسباب قطعی بجملگی برخیزی... پس توکل بدان بود که از راه اسباب بر نخیزد و آنگاه روزی از اسباب نبیند ، از مسبب الاسباب بیند ؛ که همه خلق روزی خدا می خوردند.^۷

مولوی در دفتر اول ، در قصه شیر و نخجیران ، جبر ورزی کاهلانه را نوعی مکر و دغلبازی ، و سخن جبریان را دمدمه غولان می داند و عمل ایشان را به شمشیری چوین تشبیه می کند که تن را مجروح می کند :

مکرهای جبریانم بسته کرد
زین سپس من نشنوم آن دمدمه
تیغ چو بینشان تنم را خسته کرد
بانگ دیوان است و غولان آن همه
(ابیات ۱۰۹۳ - ۱۰۹۴)

اعتقاد به توکل و جبر آنگاه که در نتیجه ضعف اراده ، تن پروری و تن آسانی باشد ، نه ایمان و یقین به سبب الاسباب ، نتیجه ای جز هلاکت و نابودی ندارد. انسان جبری نه قادر است در مقابل مشکلات صبر و تحمل کند و نه می کوشد تا در برابر تواناییهایی که خدا به او داده ، شکرگزاری کند ؛ و در واقع جبری شدن او نتیجه کاهلی است . در دفتر اول گوید :

هر که ماند از کاهلی بی شکر و صبر
هر که جبر آورد خود رنجور کرد
او همین داند که گیرد پای جبر
تا همان رنجوری اش در گور کرد

گفت پیغمبر که رنجوری به لاغ^۱   رنج آرد تا بمیرد چون چراغ
چون دراین ره پای خود نشکسته ای   برکه می خندی چه پا را بسته ای
(ر.ک. آیات ۱۰۶۸ - ۱۰۷۲)

در واقع جبرورزی کاهلان و توکل ایشان، گرد و خاکی مصنوعی بیش نیست و میدان داری ایشان در این عرصه، جز دغلبازی به حساب نمی آید؛ چرا که احتجاج اینان به جنگ کودکان می ماند که دروغین و تقلیدی است و در نزد خواص اعتباری ندارد. در دفتر اول گوید:

جنگ خلقان همچو جنگ کودکان   جمله بی معنی و بی مغز و مهان
جمله با شمشیر چوین جنگشان   جمله در لا ینبغی آهنگشان
(آیات ۳۴۳۵ - ۳۴۳۶)

توکل کاملان

در این مقام، مولوی به استناد پاره ای از آیات کریمه قرآن و احادیث نبوی (ص) و سخنان بزرگان دین، معتقد است اگر آدمی از سر ایمان و یقین بر کفالت کفیل علی الاطلاق اعتماد کند، این توکل او را دستگیر و به حال او سودمند خواهد بود و خداوند روزی مقسوم او را بدون کم و کاست خواهد رساند؛ هر چند در طلب آن کوششی نکند. عزالدین کاشانی گوید:

«جماعتی از جنید پرسیدند: اگر مادر طلب رزق سعی نمایم، چگونه باشد؟ جواب داد: اگر می دانید که رزاق شما را فراموش کرده است، در طب رزق سعی کنید. گفتند: پس در خانه بنشینیم و توکل کنیم؟ گفت: خدای را به توکل خود امتحان نکنید که جز حرمان نصیبی نیابید. پس گفتند: چه حیلت کنیم؟ گفت: ترک حیلت»^۸.

امام محمد غزالی نیز از قول جنید گوید: توکل به آزمایش، شک بود.^۹ همچنین در جواب این شبهه که چرا ابراهیم خلیل (ع) گفت «رب ارنی کیف تحیی الموتی» گوید: ابراهیم خلیل (ع) را ایمان و یقین تمام بود و امتحان او برای طمانینه دل بود، نه رسیدن به یقین «او لم تؤمن قالوا بلی و لکن تطمئن قلبی»^{۱۰}.

۱. رنجوری به لاغ: تظاهر به رنجوری کردن.

در حدیثی دیگر از پیامبر اکرم (ص) در معنی توکل حقیقی آمده است:
 «لو انکم توکلتم علی الله حق توکله لرزقکم کما یرزق الطیر تغدو خماصاً و
 تروح بطاناً» ۱۱.

(اگر چنانکه حق توکل است شما بر خدای تعالی توکل می‌کردید، روزی شما به شما
 رساندی؛ چنانکه به مرغان می‌رساند، که هر بامداد از آشیانه می‌پرنند، همه اشکمه‌هایی و
 گرسنه، و شبانگاه بازآیند سیرو شکم پر) ۱۲.

در حدیثی دیگر از آن حضرت (ص) نقل شده است که فرمودند:
 «من انقطع الی الله عز و جل کفاه الله تعالی کل مؤونته و رزقه من حیث لا
 یحتسب و من انقطع الی الدنیا و کله الله الیها» ۱۳.

هر که پناه با خدای تعالی دهد، خدای تعالی مؤونتهای وی را کفایت کند و روزی از جایی که
 نپوسد [- انتظار نداشته باشد] بدوی رساند، و هر که پناه با دنیا دهد، خدای تعالی وی را با دنیا
 گذارد. ۱۴.

مولوی در این مقام (کاملان) سخت تحت تأثیر غزالی است و در واقع
 نظریات وی را با بیانی دیگر بازگو می‌کند. مولوی معتقد است آدم دین نباید
 پروای کسب و طلب داشته باشد؛ زیرا رزق مقسوم هرکسی لاجرم نصیب او
 خواهد شد. در دفتر پنجم مثنوی گوید:

گر بخواهی، ورنخواهی رزق تو پیش تو آید دوان از عشق تو (ب: ۲۴۰۵)
 آنچه‌ان که عاشقی بر رزق زار هست عاشق رزق هم بر رزق خوار (ب: ۲۴۰۲)
 و در همین دفتر در موضع دیگر می‌گوید:

هین توکل کن ملرزان پاو دست	رزق تو بر تو ز تو عاشق تر است
عاشق است و می زند او مول مول	که زبی صبریت داند ای فضول
گر تو را صبری بدی، رزق آمدی	خویشتن را چون عاشقان بر تو زدی
این تب لرزه ز خوف جوع چیست؟	در توکل سیر می تانند زیست

(ابیات ۲۸۵۳ - ۲۸۵۶)

ظاهراً سخنان مولوی برگرفته از این بیانات غزالی است، آنجا که می‌گوید:
 اگر بنده از روزی خویش بگریزد، روزی او را طلب می‌کند، که خلق
 همه روزی خدا می‌خورند، لیکن یکی به مذلت سؤال ... یکی به رنج
 انتظار، ... یکی به کوشش و سختی، ... و بعضی به عز و راحت. ۱۵.

مولوی در دفتر پنجم برای نشان دادن سودمندی توکل کاملان، در مقام تمثیل داستان توکل زاهدی را ذکر می کند که:

آن یکی زاهد شنید از مصطفی   که یقین آید به جان رزق از خدا
در بسخواهی ورنخواهی رزق تو   پیش تو آید دوان از عشق تو
(ابیات ۲۴۰۱ - ۲۴۰۲)

زاهد به رغم یقینی که به کلام رسول الله (ص) داشت، به قصد امتحان و بعمد در دامن کوهی، دورازگذر کاروانیان، درکنجی فروخزید و خود را به خواب زد: تا ببینم رزق می آید به من   تا قوی گردد مرا در رزق ظن
از قضا کاروانی راه گم کرده از بی راهه بر سر زاهد فرود آمدند. چون در وی رمقی نیافتند (زیرا زاهد بعمد چشم و دهان بسته بود و از هر حرکتی حتی حرکت پلکها و لبها امتناع می روزید) بناچار از روی ترحم:

کارد آوردند قدم اشتافتند   بسته دندانهاش را بشکافتند
ریختند اندر دهانش شوریا   می فشردند اندر او نان پاره ها
(ابیات ۲۴۱۶ - ۲۴۱۷)

چون زاهد چنین دید در دل اقرار کرد و:

گفت ای دل گرچه خود تن می زنی   راز می دانی و نازی می کنی
گفت دل دانم و قاصد کنم   رازق الله است بر جان و تنم
امتحان زین بیشتر خود چون بود   رزق سوی صابران خوش می رود
(ابیات ۲۴۱۸ - ۲۴۲۰)

سپس مولوی در ادامه داستان، از زبان روباه از این معما پرده بر می دارد که این مقام، مقام سلطانان و کاملان است و هر کسی رانرسد که در این عرصه میدان داری می کند. این مقام مقام خامان و کاهلان نیست:

گفت رو به آن توکل نادر است   کم کسی اندر توکل ماهر است
گرد نادر گشتن از نادانی است   هر کسی را کی ره سلطانی است
حد خود بشناس و بر بالا مپر   تانیفتی در نشیب شور و شر
(ابیات ۲۳۹۵ - ۲۳۹۸)

حکیم نظامی گنجوی در مثنوی مخزن الاسرار در توصیف توکل کاملان می گوید: چون آدمی به مقام یقین دست یابد و با ایمان قلبی بر «توکل»

اعتماد کند. به چنان قدرتی دست می یابد که قادر است گرد از دریا و نم از آتش برآورد، یعنی بر هر کار محال و غیر ممکن قادر خواهد شد.

نظامی به استناد پاره ای آیات قرآنی متذکر می شود که انسان متوکل باید کار خدا را به خدا واگذار کند و اطمینان داشته باشد که خدا روزی مقسوم او را خواهد رساند؛ بنابراین این آدمی در میزان تقدیر الهی، نباید برای کار و تلاش خود وزنی قائل شود؛ البته این بدان معنا نیست که از کار و تلاش و کسب روزی حذر کند. زیرا وقتی آدمی بر این باور باشد که وجود اسباب ظاهری وی را به مطلوب و مقصود نمی رساند و کار به دست حکیم قادری است که به مصلحت و به داشت انسان از خود ایشان آگاهتر است، هرگاه به مطلوب نرسد، آزرده خاطر و مأیوس نمی شود و بر بدبختی و حرمان خویش حکم نمی کند و در مقابل مصائب روزگار، خود را نمی بازد و صبر و تحمل پیشه می سازد:

خاتم کارش به سعادت کشد	هر که یقینش به ارادت کشد
نیست مبارکتر از این منزلی	راه یقین جوی ز هر حاصلی
سنگ به پندار یقین زر شود	پای به رفتار یقین سر شود
گرد ز دریا، نم از آتش برآر	گر قدمت شد به یقین استوار
برکرم «الرزق علی الله» نوشت	هر که یقین را به توکل سرشت
هرچه به پیش آمدش از پس نشد	پشه خوان و مگس کس نشد
کار خدا کن، غم روزی مخور	روزی تو باز نگردد ز در
روزی از او خواه که روزی ده اوست	بر در او شو که از اینان به اوست
آن خوری اینجا که تو را داده اند	روزی از آنجاست فرستاده اند
بیشتر از روزی خود کس نخورد	گرچه در این خلق بسی جهد کرد
تا شوی از گفت و شنیدن تهی ۱۸	«نحن قسما» ۱۷ تو بخوان از نوی ^۱

توکل متوسطان

بیشترین و عمیقترین مباحث مولوی در باب توکل، مرتبه توکل

۱. نوی: قرآن.

متوسطان است. در این مرتبه ، برخلاف مرتبه کاملان ، نه تنها کسب و طلب ، قبیح نیست ، بلکه کسب و توکل متمم و مکمل یکدیگرند . کسب بدون توکل ، و توکل بدون جدوجهد ، ثمر بخش نیست . تحلیل مولانا از توکل در این مقام ، همان سخن غزالی در طلیعه این مقال است که هر چند توکل مقام مهربان است ، جستن اسباب نیز سنت پیامبران است و نفی هر یک موجب طعن در شریعت و نقض توحید و ایمان است . در دفتر اول مثنوی در این معنی می گوید :

گفت آری گر توکل بهتر است
این سبب هم سنت پیغمبر است
گفت پیغمبر به آواز بلند
با توکل زانوی اشتر ببند
رمز «الکاسب حبیب الله» شنو
از توکل در سبب کاهل مشو
(ابیات ۹۱۲ - ۹۱۴)

در دفتر اول در موضعی دیگر گوید :

گر توکل می کنی در کار کن
کشت کن ، پس تکیه بر جبار کن
(ب: ۹۴۷)

در دفتر پنجم نیز در تأیید همین معنی گوید :

طبل خواری درمیانه شرط نیست
راه سنت کار و کسب کردنی است
(بیت ۲۴۲۲)

و در همین دفتر در مقام توکل متوسطان می گوید :

عالم اسباب و چیزی بی سبب
می نیاید ، پس مهم باشد طلب
گفت پیغمبر که بر رزق ای فتی
در فرو بسته است و بر در قفلها
جنبش و آمد شد ما و اکتساب
هست مفتاحی بر آن قفل و حجاب
بی کلید این درگشادن راه نیست
بی طلب نان سنت الله نیست
(ابیات ۲۳۸۳ - ۲۳۸۶)

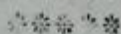
نتیجه

از آنجا که مخاطبان مثنوی از همه طبقات مردمند ، به استناد حدیث نبوی (ص) : «انا معاشر الانبیاء امرنا ان نکلم الناس علی قدر عقولهم» ، حضرت مولانا برای هر صنف از مردم ، تعلیمی در خور فهم ایشان دارد و به همین دلیل ، گاه به موضعگیریهای کلامی متفاوت در مثنوی برخورد می کنیم .

برای سراینده مثنوی، به حسب انواع انسانها، انواع گوناگون جبر و اختیار، قضا و قدر، توکل و.. وجود دارد. در واقع برای مولوی این مفاهیم مظهری هستند که به تناسب ظرف معنا می یابند. به دیگر سخن، به موازات کمال، ضعف و نقصان آدمی، مسائلی از این نوع، معانی متعددی می یابند، فربهی جبر و اختیار، قضا و قدر، توکل، رضا و...، هم عنان با فربهی انسانیت انسان است و بسته به همین تنوع ادراکها و مشربهای فکری، تنوع تعاریف در مثنوی دیده می شود.

منابع:

- ۱ - قرشی، سیدعلی اکبر؛ قاموس قرآن؛ تهران؛ دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۵۲، ذیل «وکل».
- ۲ - عزالدین محمد بن علی الکاشانی؛ مصباح الهدایه و مفتاح الکفایه؛ تصحیح جلال الدین همایی، چ سوم، تهران؛ مؤسسه نشرهما، ۱۳۷۶، ص ۳۹۶.
- ۳ - عبدالحکیم، خلیفه؛ عرفان مولوی؛ ترجمه احمد محمدی و احمد امرعلای؛ چ سوم، تهران؛ شرکت سهامی انتشارات کتابهای حبیبی، ۱۳۵۶، ص ۹۰.
- ۴ - غزالی، امام محمد؛ کیسای سعادت؛ تصحیح حسین خدیو جم، ج ۲، چ ۴؛ تهران؛ انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۸، ص ۵۲۷.
- ۵ - عبدالحکیم خلیفه، همان، ص ۹۰.
- ۶ - همان، ص ۹۱.
- ۷ - غزالی، همان، ص ۵۴۷.
- ۸ - عزالدین کاشانی، همان، ص ۳۹۶.
- ۹ - غزالی، همان، ص ۵۴۴.
- ۱۰ - همان.
- ۱۱ - ای. ونسنگ؛ المعجم المفهرس لالفاظ الحدیث النبوی؛ ی. بروخمان، لیدن، ذیل «رزق».
- ۱۲ - غزالی، همان، ص ۵۲۸.
- ۱۳ - المعجم المفهرس لالفاظ الحدیث النبوی، ذیل رزق.
- ۱۴ - غزالی، همان، ص ۵۲۸.
- ۱۵ - همان، ص ۵۴۷.
- ۱۶ - مقتبس است از آیه شریفه «و ما من دابة فی الارض الا علی الله رزقها» انعام / ۱۱.
- ۱۷ - مقتبس است از آیه شریفه «نحن قسمنا بینهم معیشتهم فی الحیوة الدنیا» لقمان / ۳۴.
- ۱۸ - نظامی گنجوی؛ مخزن الاسرار؛ به کوشش برات زنجانی؛ ج اول، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۶۸، ص ۳۳۵.
- ۱۹ - فروزانفر، بدیع الزمان؛ احادیث مثنوی؛ چ سوم، تهران؛ امیرکبیر، ۱۳۶۱، ص ۳۸.

دکتر سید وحید اشرف^۱

مدراس - هند

مترجم: سید افسر علیشاه

فارسی و زبان های هندی

ارتباط زبان و ادبیات فارسی با زبان های هندوستان

اشاره:

نگارنده در اثر یک تصادف که چند سال پیش رخ داده بود، صدمه دیده و در حال حاضر روی بستر بیماری قرار دارد. این مقاله خیلی وقت پیش نوشته شده و تقریباً ناقص است. چندین صفحه که دارای تشریح کامل بوده، حالا در دست نیست؛ اما امید می رود که خوانندگان این مقاله براحتی کتاب های مورد نظر را، که به عنوان مأخذ درین مقاله متذکر گردیده بدست آورند. نام نویسندگان کتاب درین مقاله قید می گردد. تعداد جلد و صفحه و سال انتشار آنها نیز درج شده است.

زبان فارسی زبان آریائی است. ترویج زبان فارسی شامل ۳ بخش است: فارسی قدیم زمان هخامنشی ها، فارسی زمان میانه یا زبان پهلوی و فارسی جدید یا فارسی دری.^۱

مدت فارسی قدیم از سال ۵۵۰ پیش از میلاد تا ۳۳۰ پیش از میلاد می رسد. این زمان دوران فرمانروایی هخامنشی هاست. زبان قدیم فارسی بصورت کتیبه های خطی بدست می آید. رسم الخط این زبان از چپ به راست نوشته می شد و چون الفبای آن شبیه به میخ بود، به میخی شهرت یافته است.^۲ تا مدت ها این نوع خط رواج داشت. همین است که شاعر برجسته فارسی

۱. استاد پیشین در رشته های عربی، فارسی و اردو دانشگاه مدراس - هند.

۲. آر. جی. کنت: ۱۹۵۰.

۳. همان.

عرفی ، که هم عصر اکبر شاه بود ، می گوید:

این نقش و نگار است صناید عجم را

طی قرن های هجدهم و نوزدهم، عالمان جهان عرب این کتیبه ها را مورد استخراج قرار دادند. استخراج کامل آنها به مدت یک صد سال کامل بطول انجامید - و پس از صد سال دستور آن زبان مرتب شد. زبان و دستور آن بازبان سانسکریت مشابهت زیادی داشت. اما رسم الخط آن تقریبا از الفبای آسوری ها و کلدانی ها مشتق گردیده بود. رسم الخط آسوری ها و کلدانی ها زیاد روشن نبود. ایرانی ها حروف میخی را به ۳۶ صدا و حرف ترویج دادند. زبان قدیم فارسی اکنون "زبان مرده" توصیف می شود. اما آن زبان با سانسکریت ارتباط داشت و زبان پهلوی یا زبان فارسی میانه و حتی زبان جدید فارسی را نیز تحت نفوذ خود قرار داد.

دستور فارسی جدید بر اساس اصول دستور فارسی میانه است. واژگان بیشمار از فارسی قدیم با اصطلاح اندکی در فارسی جدید حفظ شده است و عده ای از آنان بزبان سانسکریت نیز هنوز رواج دارند. چند نمونه آن واژگان عبارتند از:

فارسی قدیم	فارسی جدید
پتا	پدر
ماتا	مادر
آشوا	اسب
تشنا	تشنه
خشک	خشگ
ستامبه	ستون
یوان	جوان

ارتباط لسانی بین زبان های سانسکریت و هخامنشی از بدو تولد تا آغاز تاریخ تمدن هندی قرابت زیادی را نشان می دهد. مورخین و نویسندگان در این دوره بین دو کشور شواهد برقراری و ترویج روابط فرهنگی را نیز

بدست آورده‌اند.^۱

در طی دورهٔ هخامنشی ها زبان اوستا نیز رواج داشت. ولی پس از حمله اسکندر مقدونی به ایران ، فرهنگ و زبان و مذهب یونانی ها بر ایرانی ها تحمیل گردید. "کاخ استخر" کاملاً نابود شد و مردم آن شهر مورد قتل عام قرار گرفت ؛^۲ حتی نسخه های اوستانیز به آتش کشیده شد. در سال ۱۲۹ ق. م پادشاه اشکانی حاکم یونانی را شکست داد و او را از کشورش اخراج کرد.^۳ ولی تا آن زمان اوستا دیگر از بین رفته بود و بجای آن زبان، زبان پرتو "Parthav" که بعداً به "پهلوی" موسوم گردید، رواج یافت.

در قرن اول میلادی ، بلاش اول پادشاه اشکانی از علمای زرتشتی دعوت کرد تا زبان اوستا را طبق یاد داشت و حافظه خویش به طرز نوین مورد نگارش قرار دهند. ازین طریق فقط یک قسمت اوستا مورد احیا قرار گرفت که بنام اوستای زنده شهرت یافت.

زبان پهلوی بعنوان زبان رسمی و زبان ادبی طی دوره سامانی ها (بین سالهای ۲۲۴ تا ۶۵۱ میلادی) رایج بود. اما این زبان از قرن چهارم قبل از مسیح نیز تا حدودی رواج داشت و سپس برای مدت تقریباً یک هزار سال به عنوان زبان تکلمی رسمیت یافت.^۴ بعضی از علما می گویند که زبان اشکانیان پهلوی نبود. البته این زبان با زبان اشکانیان قرابت بیشتری داشت و هر دو زبان همزمان بوجود آمده بودند ؛ زبان پهلوی در قسمت جنوب غربی ایران رواج داشت و زبان اشکانی در شمال غربی ایران مورد تکلم قرار گرفته بود.^۵ اگرچه زبان پهلوی از نظر دستور و رسم الخط از فارسی قدیم متفاوت است ، اما بعضی از واژگان زبان قدیم (فارسی) به صورت های مختلف در زبان پهلوی حفظ شده‌اند. ازینرو، زبان پهلوی با سانسکریت ارتباط دارد و این ارتباط بوسیله فارسی قدیم مرتبط است. در اثر این ارتباط زبانی، در طول

۱. وینست است: ۱۹۰۴.

۲. حسن پیرنیا، صص ۲۸ - ۱۴۲۶.

۳. همان ، ص ۲۲۰۶.

۴. و. شاردن: ۱۳۴۷، ص ۱۲.

۵. همان ، ص ۲.

دوره سامانی‌ها (۲۲۶ میلادی تا ۶۵۲ م)، این دو زبان از نظر ادبیات با یک دیگر نزدیک تر شده بودند. در آن زمان علوم و هنرهای هندوستان وارد ایران شدند. موسیقی و موسیقی آلات هندی Vin و بازی شطرنج به ایران وارد گردید. کتاب معروف سانسکریت «پنجاتانترا» یا «کلیده و دمنه» توسط یک طبیب ایرانی از هند به ایران منتقل گردید. نخست این کتاب بزبان پهلوی، بعداً از پهلوی بزبان عربی و سپس از عربی بزبان فارسی جدید ترجمه شد. امروز هر دو، یعنی کتاب اصلی و ترجمه آن بزبان پهلوی از بین رفته اند و تنها ترجمه معروف ابن مقفع موجود است.

این ارتباط ادبی و زبانی بین هند و ایران، پس از حمله اعراب به ایران و بویژه در دوران عباسی (۷۴۹ تا ۸۴۷ میلادی) دستاویزی شد تا کتابهای علوم هندی علاوه بر فارسی بزبان عربی نیز ترجمه شوند. در نتیجه هر دو زبان فارسی و عربی غنی تر شدند؛ بویژه در زمینه های طالع بینی، علم نجوم و فلسفه، دارو سازی و موسیقی و... جاحز (متوفی ۸۶۹ م)، ابن الندیم، یعقوبی (متوفی سال ۹۰۰ میلادی) و ابو معشر بلخی (متوفی سال ۸۸۵ میلادی) در نوشته های خود، چندین اطبا و ستاره شناس و فیلسوف های هندی را متذکر گردیده اند که عرب ها آنها را می شناختند و بعضی از آنها به بغداد دعوت شده بودند.^۱ مانکا (مانیکیا) بعنوان برجسته ترین متخصص دارو و دیگر علوم هندی توصیف شده است. نامبرده طبیبی حاذق و فیلسوفی خوش اخلاق بود و به زبان های هندی و پهلوی احاطه کامل داشت. وی بایمارستان «برمسیدیس» (برمکی ها) وابسته بود و چندین کتاب را از سانسکریت بزبان های فارسی و عربی ترجمه کرد.

پزشک معروف دیگر هندی که در بغداد همزمان با مانکا زندگی می کرد، ابن دهان بود (دهان پتی) که بدعوت یحیی برمکی به بغداد رفت و در همان بیمارستان بعنوان مدیر استخدام گردید. بدرخواست او، ابن دهان

۱. است: ۱۹۰۴.

۲. صدیقی: ۱۹۵۹، صص ۳۶-۳۲.

چندین کتاب پزشکی و طب هندی را بزبان های فارسی و عربی ترجمه کرد. لازم به تذکر است که در ازمنه میانه نویسندگان ایرانی به هر دو زبان عربی و فارسی می نوشتند، لذا بخاطر مطالعه مقدمه ای و فکر هندی پیرامون ادبیات ایران بهتر است از این امر صرف نظر کنیم که، نخست کتاب ها بزبان عربی نوشته می شدند و یا بزبان فارسی. در قرن پنجم هجری زمانیکه ایران از عراق جدا شد و بغداد در آن زمان بعنوان مرکز بزرگ علوم در جهان اسلام بشمار می رفت، عالمان و نویسندگان ایرانی که از طریق تراجم عربی، علوم یونانی و هندی را آموخته بودند، علاقه مند شدند که آن علوم را بزبان فارسی نیز ترجمه کنند. علاوه بر آن در آغاز فرمانروایی اعراب بر ایران، زبان رسمی ایران عربی بود و تا دیر زمانی این زبان در ایران بعنوان زبان رسمی باقی ماند. بنابراین علوم هندی در ایران اغلب از طریق ترجمه های عربی معرفی شدند. مانکا، که قبلاً ذکر گردید، نابغه بود. وی برای معالجه خلیفه هارون الرشید (متوفی ۸۰۹ میلادی) به بغداد دعوت شده بود. خلیفه تحت درمان او قرار گرفت و بهبودی یافت. وی کتاب های بیشماری از سانسکریت به عربی ترجمه نمود. نامبرده کتابی از بغداد همراه خود به هند برد. این کتاب به علم معانی و بیان مربوط بود.^۱ وی یک کتاب بسیار معروف متعلق به علم نجوم را که «سیدانتا» نام داشت باخود به بغداد برد و در آنجا آن را بزبان عربی ترجمه کرد.^۲ یک کتاب دیگر به نام «خاصیت زهرها» نوشت که بطور مستقیم از سانسکریت بزبان فارسی و بعداً به عربی ترجمه شد. چنانکه کتاب هایی نوشت که بعدها بزبان عربی ترجمه شدند. بیرونی فرهنگ، مذهب و علوم هندی را به ایرانی ها و عرب ها از طریق کتاب معروف خود «ماللهند» معرفی نمود.

دکتر هادی حسن به نقل از یک کتاب سانسکریت بنام «شوشروتا» متذکر می گردد که اطبای هندی در زمان قدیم می دانستند که چگونه آب

۱. همان، ص ۳۷.

۲. همان، ص ۳۶.

۳. همان، ص ۳۵.

مروارید چشم را جراحی کنند؛ آنها می توانستند از کلیه سنگ ریزه را در آورند، رویان را از رحم بر می داشتند؛ به معالجه زخم گوش و بینی (که امروزه بمعنای جراحی پلاستیکی نامیده می شود) و وصل کردن استخوان های شکسته احاطه کامل داشتند. این ادعاراکه آیا ایرانی ها نسبت به روش و روند معالجه و درمان هندی آشنا بودند، نمی توان کرد. بهر حال ادوارد براون بنقل از شاهنامه فردوسی می گوید که طبیبان ایرانی اینگونه مهارت و تخصص را دارا بودند. وی می نویسد: «من در ادبیات فارسی قدیم یک نمونه مهارت پزشکان ایرانی در زمینه بیهوشی را بدست آورده ام. این مثال را در کتاب شاهنامه که توسط فردوسی در اوایل قرن یازدهم مرتب گردید، پیدا کردم. فردوسی در شاهنامه در مورد زایمان رودابه، مادر رستم، هنگام تولدش این نکته را در فصل Caesarean ذکر کرده است. اگرچه در آن حالت مشروب بعنوان داروی بیهوشی توسط مباده (یک عالم زرتشتی) استعمال شده است».^۱

ابوبکر زکریا رازی، بزرگترین طبیب مسلمان، در دائرةالمعارف معروف خود بنام «الهاوی» که درباره علوم پزشکی نوشته، دست کم یک دو جین کارنامه هندی بزبان سانسکریت را روایت کرده است. ابن دهان در سال ۸۵۰ میلادی بر اساس چهار اثر طبی هندی یک کارنامه بزرگ شامل تشریح کامل از سیستم داروهای هندی، رانوش، آن چهار کتاب عبارت بودند از:

۱ - چاراکا ۲ - شوشروتا ۳ - نیدان ۴ - آشتن گرادیا

وی همچنین به کتابی اشاره نموده است که توسط یک زن طبیب هندی نوشته شده که در آن چندین نسخه برای درمان بیماری رحم آمده است.^۲

یک کتاب جامع درباره دارو و درمان بعنوان «ذخیره خوارزمشاهی»، در سال ۱۱۲۷ م در ایران نوشته شد. در این کتاب بعضی از داروهای هندی نقل گردیده در حالیکه سیستم طب و درمان هندی اهمیت زیادی به آن داروها

۱. هادی حسن: ۱۹۵۹، ص ۷۱.

۲. ادوارد براون: ۱۹۶۲، ص ۷۹.

۳. ز. صدیقی: ۱۹۵۹، ص ۴۲.

نداده است.^۱ البته می توان گفت که ادبیات هندی و فارسی در این زمینه توسط سیستم معالجه هندی «ایوریدا» تحت تاثیر قرار گرفته اند. اگرچه به نظر می آید که در هند پیش از ۱۵۱۲ میلادی، هیچ کتابی راجع به درمان و دارو بزبان فارسی نگارش نیافته بود، حال آنکه مسلمانان هند از بدو اقامت شان در آن کشور نسبت به این سیستم هندی آشنایی و تجربه داشتند. چندتن از صوفیه هندی، اغلب داروهای هندی را متذکر می گردیدند. بنابراین می توان گفت که مسلمانان هند در مورد داروهای هندی کاملاً آگاه بودند. یک صوفی بزرگ هندوستان در کتاب خود که «لطایف اشرفی» عنوان داشت و در قرن های چهاردهم و پانزدهم در هند بزبان فارسی مورد نگارش قرار گرفت، چندین داروی گیاهی هندی را یاد آوری نموده است.^۲

اولین کتاب راجع به داروهای هندی زبان فارسی، در هند بعنوان «معدن الشفای اسکندر شاهی» نوشته شد. نویسنده این کتاب میان بهاوا، نخست وزیر سلطان اسکندر لودی بود. وی سمت قاضی القضاة و وزارت خزانه را نیز عهده دار بود. خاصیت اصلی آن کتاب این بود که براساس سیستم هندی نوشته شده بود. دلیل نگارش این کتاب از این قرار بود:

- ۱ - سیستم هندی و داروهای محلی با قاطعیت، با مزاج هندی مطابقت دارد.
  - ۲ - بسیاری از داروها که بزبان های فارسی و یونانی ذکر شده اند، و اصطلاحات طبی که به آن زبان ها مورد استفاده قرار داشتند، در این کشور شناخته نمی شود.
  - ۳ - هیچ کتاب اطبای هندی کلیه ابعاد علوم طب را در بر نمی گیرد و نمی تواند خوانندگان را از کتاب های دیگری بی نیاز سازد.
  - ۴ - زبان و طرز تحریر دیگر کتاب ها آن را بیشتر پیچیده ساخته، آنان را نمی توان به راحتی فهمید.^۳
- منابع سانسکریت مورد استفاده نویسنده به شرح زیر می باشد.

۱. همان، ص ۹۶.

۲. اشرف جهانگیر: ۱۹۲۸ م، ص ۳۹۶.

۳. صدیقی: ۱۹۵۹، صص ۱۰۹-۹۶.

- ۱ - شوشروتا ۲ - چاراکا ۳ - گاتوکرنا ۴ - بوجا ۵ - ییدا ۶ - واگ بهاتا
 ۷ - راسا راتنکر ۸ - سرنگادر ۹ - بانگا سیوا ۱۰ - چیتا مانی ۱۱ - مدهار نیدان
 ۱۲ - چاکرا داتا ۱۳ - گایا داتا

همچنین ، علاوه بر آنها، کتاب های دیگری از جمله جائی موکتاولی و راسموتن جارباتی نیز مورد تجربه و استفاده قرار گرفته اند.^۱

کتاب دیگری که نسبت به داروهای هندی بزبان فارسی در هند تالیف شد «دستور الاطبا» می باشد. نویسنده معروف، محمد قاسم هندوشاه که معمولاً بنام فرشته شهرت داشت ، این کتاب را در ۱۵۹۰ میلادی نوشت . در مورد این کتاب "رای" و "ایتھی" نظرات خود را اظهار کرده اند. از این معلوم می گردد که نویسنده مزبور در زمینه دارو با اطبای هند و پیروسیستم هندی آن زمان قرابت زیادی داشت و چندتن از آنان در کتاب فرشته نام برده شده اند.^۲ نسبت به داروها در هند کتاب های دیگر نیز بزبان فارسی نوشته شده اند؛ اکثر آنها نسخ خطی هستند و در کتاب خانه ها دیده می شوند. این نسخ خطی از نفوذ داروهای هندو خارج نیستند. کتاب خانه "اورینتال خدابخش" اخیراً نسبت به جمع آوری و ترتیب کتابهای خطی در زمینه داروها و راجع به تهیه فهرست آنان، که امروز در کتاب خانه های هند موجودند، گام های موثری برداشته است.

پس از حمله ایرانی ها به هندوستان ، فارسی در این کشور رواج یافت و تدریجاً کلیه زبان های هند را تحت نفوذ خود قرار داد. اگرچه شواهدی در دست داریم که صوفیه قبل از حملات مسلمانان به هند وارد شده بودند، اما تاثیرات زبانی آنها در ابتدای اقامت آنان در این کشور چندان موثر نبود. در آن زمان در شمال هند بجز سانسکریت زبان دیگری بطور پیشرفته رواج نداشت و سانسکریت نیز زبان عامیانه رایج بود. اغلب در مقابل زبان فارسی ، زبانی وجود نداشت که کار دولتی و اداری را رو براه کند. بنابراین زبان فارسی را زبان رسمی اعلام کردند. از آن پس در هند هر نوع کتابی بزبان فارسی تالیف

۱. همان ، صص ۱۰۷-۱۰۰.

۲. همان ، صص ۱۱۰-۱۰۹.

می شد. کلیه زبان های کتاب خانه های هند نیز تحت نفوذ زبان فارسی قرار گرفتند. در شمال هند، حتی امروز نیز، مردم کلماتی را بکار می برند که اساس و اصالتش از زبان فارسی مشتق گردیده است. برای نمونه چندین واژه که از فارسی به زبان های محلی هند وارد گردیده، در زیر ملاحظه شود.

دل، خون، رگ، گردن، جگر، ناخن، مرد، بادامی، سرخ، زمین، درخت، سبزه، راه، روشن، روشنی/نور، تخت، بچه، پهلوان، بادامی (قهوه ای در فارسی)، جان (زندگی)، زمین، سمندر (دریا در فارسی)

در طی بیش از شش قرن در دوره حکمرانان مسلمان در هند، بهترین اساتید هندی که بسیار با هوش و فهیم بودند، کارشناسان برجسته ای در زمینه های مختلف بویژه ادبیات تربیت کردند. آنها در نگارش های خود طرز زندگی و اوضاع اجتماعی مردم، فعالیت ها و افکار مردم هند را منعکس می کردند. آنها هزار ها کتاب در زمینه تاریخ، جغرافیا، علوم، شرح حال صوفیه و علم تصوف و غیره، بزبان فارسی نوشتند. این نویسندگان زبان منطقه ای خود را نیز تحت نفوذ گسترده خویش قرار داده بودند. مطالعه درباره تاثیرات فارسی بر زبان های هندوستان کار بزرگی است. ابعاد این تاثیرات و ارتباطات زبان فارسی و زبان های منطقه ای هند را می توان بوسیله نگارش ها و تالیفات نویسندگان هندی مورد ارزیابی قرار داد. دکتر سی بی. نائیک درباره نفوذ زبان فارسی بر زبان گجراتی مطالبی نوشته است. دکتر پاوار در مورد نفوذ و تاثیر زبان فارسی روی زبان "مراتی" کتابی نوشت. دکتر ایندرانی سینگ درباره گنجینه واژگان فارسی و عربی در «تولسی داس» مطالبی نوشته است.^۱ دکتر آ. کی. بورک چندین مقاله درباره نفوذ زبان فارسی بر زبان بنگالی نوشت. دانشگاه مدراس هند کتابی راجع به زبان عربی و لغات فارسی و عربی که بطور مستعار توسط زبان تلگو و کنادا مورد استفاده قرار گرفته اند، انتشار داد.^۲ بعضی زبان های دیگر از جمله پنجابی، سندی و کشمیری نیز از زبان فارسی تاثیر گرفته اند. تنها این نیست که زبان فارسی زبان های منطقه ای هند

۱. سید ا. ح. عابدی: ۱۹۷۷، ص ۴۹.

۲. اس. ش. کید یلیس: ۱۹۷۰.

را تحت نفوذ خود قرار داده، بلکه زبان فارسی آن زبان غنی و جالب است که صوفیه گرام برای تبلیغ و ترویج تصوف - که بسیار مورد توجه مردم هند بوده است - نیز بکار برده اند. بیشتر از طریق زبان فارسی بود که صوفیه در هند افکار عرفانی خود را به مردم رساندند و منتقل کردند و به علم تصوف و ادبیات زینت و بهبود بخشیدند. ارتباط فارسی با زبان های هندوستان آنقدر قوی است که نمی توان از اهمیت آن در زمینه زبانی و ادب این سرزمین انکار کرد - و این مبالغه نیست، زیرا اساس تصوف عشق الهی است و محبت بشری و محبت بامخلوق خدا است و این پیمان محبت اساس تکامل احساسات بشر می باشد. در اثر تبلیغ و تعلیم اخلاقیات صوفیه مردم مذاهب مختلف هندوستان به یکدیگر نزدیک تر شدند و علیرغم اختلاف مذهبی، نژادی، منطقه ای و زبانی احساس اتحاد در قلب اکثر مردم بروز کرد و تاثیر گذاشت. همچنانکه ترویج تبلیغات صوفیه سرعت می یافت، مردم نیز بیشتر بسوی همدلی نزدیک تر می شدند. کتاب های مذهبی هندوها «مهابهارت»، «اوپانی شاد» و «باگواتا - گیتا» بزبان فارسی ترجمه شدند و از آن طریق عالمان فارسی نسبت به ادبیات مذهبی و فلسفی هندوها آشنا شدند. دکتر شمیم احمد رساله دکترای خود را روی موضع "داستان ها و مطالب مشترکات ادبیات فارسی هندی" نوشت. نویسندگان فارسی هندی به یک طرز نوین نگارش پیوستند و به آن ویژگیهای جدید بخشیدند و آن طرز نوین را "سبک هندی" نامیدند. دکتر عبدالغفار صدیقی سبک هندی را در رساله دکترای خود عنوان کرده است. تشبیهات و استعارات لغات زبان فارسی را امیر خسرو، صائب، کلیم و دیگران معرفی نمودند. در تمام کارهای نگارش نویسندگان فارسی هندی، اجزا و عناصر ادبیات هندی را می توان مشاهده کرد.

لازم به یادآوری است که توجه به روابط زبانی و ادبی و فرهنگی بین زبان تامیل و فارسی نیز اهمیت دارد، زیرا بیشتر لغات فارسی به زبان تامیل هندی وارد شده اند؛ هرچند آنان را بشکل های مختلف و یا با کمی تغییر بکار می برند. سرزمین تامیل نادو نویسندگان و شاعران برجسته ای مانند

ذوقی، باقر آغا، فخری مهربان، ابجدی و غیره در زبان فارسی پرورش داده است. ذوقی را می توان بعنوان یکی از برجسته ترین شاعران فارسی هندی معرفی کرد و تامیل نادو حق دارد، به ذوقی افتخار کند.

*

یاد داشت ها و کتاب های مرجع

۱ - عالمان و دانشمندان اروپایی ، بجز تنی چند، درین مورد با ایرانی ها توافق نمی کنند. مثلاً پی. Sykes می نویسد:

"اسکندر کبیر در داستان های فارسی بعنوان نابود کننده مذهب زرتشتی معرفی می شود (تاریخ ادبیات فارسی ، جلد یک ، صفحه ۲۸۷). ولی طبق شواهدی که در کتاب حسن پیرنیا "ایران باستان" آمده است این فکر کاملاً مردود دانسته شده است.

۲ - بلاش اول (Bilash-1) یا ولاگازی را در تاریخ آرمستان بعنوان Vargash موسوم کرده اند (بررسی های تاریخی ، جلد ۳۹ ، صفحه ۵۷).

۳ - کلمه "پهلوی" بزبان فارسی به چندین معنا، استعمال شده است. ولی حقیقت اینست که این کلمه بطور اساسی برای قبیله ای که حکومت اشکانی ها را در ایران اداره کرده بود، استعمال می گردد. فردوسی این کلمه را بجای شجاع بکار برده است. جوشن پهلوی - یعنی زره بالاتنه متعلق به پهلوی ، در بیت زیر نیز این کلمه به معنای شجاع بکار برده شده است.

هر آنک سکه شاهنامه خوانی کند
اگر زن بود، پهلوانی کند

کلمه پهلوان از پهلوی مشتق گردیده است. دکتر پرویز ناتل خانلری می نویسد: بی تردید، کلمه پهلوی از "پارتوا-Partva" مشتق گردیده است. پارتوا نام یک قبیله بود که خاندان پادشاهان اشکانی را در ایران مستقر کرد. بنابراین در ابتدا، لغت پهلوی برای قبیله پارتوا پهلوی یا اشکانی بکار برده می شد و برای زبان و رسم الخط آنان استعمال می گردید. بعداً، لغت پهلوی برای زبانی که در ایران غربی به آن تکلم می کردند، مورد استفاده قرار گرفت (تاریخ زبان و ادبیات ایران، بخش دو، صفحه ۱۸).

کلمه پهلوی (بطور کلی) مانند زبان ایران بمعنی موسیقی، آهنگ شیرین و نوعی از شعر و ادب در تاریخ ایران زمان اسلامی ذکر شده است.

محققین امروز می گویند شاید اشکانی ها بطور مداوم در طول قرن های قبل از مسیح به ایران مهاجرت کرده اند و این سلسله مهاجرت آنها تا قرن های بعد از میلادی همچنان ادامه داشت. آنها در ایران قدرت سیاسی بدست آوردند و در جنوب هند حکومت پالاولان Pallavan را اداره کردند (Meanakshi ، صفحه ۳۹).

جالب توجه است اگر اینجا متن اصلی C. Meanakshi نقل گردد.

"تذکره اشکانی ها در کتیبه براهمی، که در دهکده پالادپور Pahladpur در ایالت U.P به دست آمده است، جهت بدست آوری عنصر شمالی در مورد استقرار سلطه "پالاولا Pallava، از

اهمیت خاصی برخوردار می باشد. این مطالب در قرن های ابتدای میلادی بدست می آیند. اگرچه کلمه پهلوی نام یک قبیله و پالاوا Pallava که یک خاندان حاکم بوده، را نشان می دهد، پس این بطور قطعی باور کردنی است که نام یک قبیله در سرزمین خارجی یعنی جنوب هند بعنوان یک خاندان تبدیل شده باشد. خاندان پالاوای جنوب هند به پهلادپور متعلق است و پهلادپور وطن نیاکان آنها بود. (صفحه ۳۹).

یک دیدگاه دیگری نیز وجود دارد، پالاوا بزبان سانسکریت نام قبیله پهلوا / پهساوا است و این کلمه مربوط به پارثوا، پارتی و یا پارتیا می باشد (C.Minakshi صفحه ۴۰). کلمه پهلوی در رامایانای والمیکی Ramayan of Valmiki نیز آمده است. اما تحقیق اخیر نشان می دهد که این فقط یک عبارت تحریف شده می باشد (ایینگر ، ۱۹۸۲ ، صفحه ۱۱). ایینگر رسم و رواج تامیلی های قدیمی را متذکر می گردد. بین تامیلی ها و زرتشتی ها مشابهت زیادی دیده می شود. وی می نویسد: "نویسنده روند نابود سازی مردگان که در آن زمان رواج داشت را مورد تشریح قرار می دهد. مردم آن زمان مردگان را می سوختند و یا جسد را در هوای آزاد می گذاشتند و شغال ها و کورکس ها جسد را می خوردند و اندام های جسد را به چاله ها می بردند و چاله را باظروف خاکی بزرگ کوزه مانند، می پوشانند. البته اول ایرانی های قدیم بودند که مردگان را (یعنی جسد را) طبق رسم خود دفن می کردند. (صفحه ۲۸) طبق این تحقیق و طبق بررسی روابط نزدیک بین آسیای جنوبی و ایران قدیم، می توان نظر C.Minakshi را تصدیق کرد که "کتیبه های پهلادپوره آن محل ارتباط اشکانیان و پهلواهای شمال هند و خاندان پالاوای جنوب هند را مشابه و مرتبط می داند." (صفحه ۳۹)

نویسنده این صفحات می گوید که کلمه "پهلوی"، احتمال دارد، در واقع پهلوا باشد که معنای آن در فارسی شجاع است. زبان تامیل صدای "H" ندارد. بنابراین پهلوا بطور پالاوا صدا می داد. در ایران و جنوب هند حفاری بعمل آمده است، و این حفاری آثار باستانی را روشن ساخته اند. اما باستان شناسان نتوانسته اند، که خاندان پهلوی (اشکانیان) ایران و پالاوای جنوب هند را بطور نسبی و تطبیقی مورد مطالعه قرار دهند. این ضروری نیست که پهلوی های ایران و پالاوای جنوب هند به رسم و رواج و مذهب و زبان و فرهنگ آبا و اجداد خود کاملاً پیوستگی داشته باشند، البته بین آنان برخی از تشابهات امکان پذیر است. مراجع حفاری و اکتشاف آثار باستانی در جنوب هند در کتاب های هندی Dravidian توسط T.R.Sesha Lyangar بیان شده است. تحقیق هائیکه بر اساس باستان شناسی، سکه شناسی و اسناد و مدارک دیگر که به اشکانیان مربوط است، بعمل آمده، در کتاب فرهنگ ایران در زمان اشکانیان ترتیب یافته است. اشکانیان، پارتی ها یکی می باشند. ارشک موسس خاندان قبیله پارتهاوبرد. بنابراین خاندان پارتی ها بنام اشکانیان یا خاندان اشکانی معروف گردید.

*****

ویژه

حافظ محمود شیرانی

Faint, illegible text at the top of the page, possibly bleed-through from the reverse side.

Handwritten text enclosed in a rectangular border, likely a signature or title. The text is extremely faint and illegible.

Faint, illegible text at the bottom of the page, possibly bleed-through from the reverse side.

مختصری درباره شرح زندگانی پروفسور شیرانی

آقای پروفسور حافظ محمود خان شیرانی که وی را الحق پدر تحقیق علمی در شبه قاره می خوانند دارای شخصیت چندین بُعدی بود. وی زمانی محقق، منتقد، مورخ، سکه شناس، زبان شناس، متخصص علم عروض و آثار عتیقه و نبض شناس زبان و ادب فارسی و شاعر و نشر نگار صاحب سبک مخصوص اردو، سرخیل دبستان تحقیق لاهور و یکی از ارکان ثلاثه دانشکده خاورشناسی لاهور که دو رکن دیگر آن مولوی محمد شفیع، رئیس سابق آن دانشکده و اداره دایرة المعارف اردو، و پروفسور دکتر شیخ محمد اقبال استاد بخش زبان فارسی همان دانشکده بودند.

استاد شیرانی، طبق گواهی اداره ثبت اسناد، ریاست تونک، (که پدرش روز تولد او را ثبت نمود) روز سه شنبه ۵ اکتبر ۱۸۸۰م برابر با ۲۹ شوال ۱۲۹۷ق (و یکم ماه کنوار ۱۹۳۷ سال بکرمی) بعد غروب آفتاب بدنیا آمد. وی پسر ارشد، از زوجه دوم محمد اسماعیل خان بود. اسم چهار برادر دیگر هم مادری اش مسعود خان، مودود خان، مقصود خان و مشهود خان، و دو برادر

۱. طبق اسناد دانشکده خاورشناسی لاهور پروفسور شیرانی روز تولد خود را در موقع ورود آن دانشکده «۱۵ اکتبر ۱۸۸۲» ثبت نموده است و بقول نبیره اش مظهر محمود شیرانی ۱۸۸۲م سال تولد برادر کهنترش مسعود خان می باشد و لذا بنا بر تحقیق فرزندش سال تولد او ۱۸۸۰م است و نه ۱۸۸۲م مقالات حافظ محمود شیرانی، مجلس ترقی ادب، لاهور، چاپ اول، ۱۹۶۶م، جلد ۱، «حالات زندگی حافظ محمود شیرانی» ص ۲۴.

نامادری اش ابراهیم خان و اسرائیل خان بود که پدرش اسم دیگر وی را به مناسبت اسم دو برادر اخیر الذکر «محمد میکائیل» گذاشته بود. اسمی که از روی ابجد سال تولد او را می رساند: نظام الدین اسماعیل - منظور میان - حمید الدین خان (معنوی) بود.

وی طبق رسم خانواده اش در کوچکی قرآن را حفظ کرد و سپس به تحصیل علوم متداوله بویژه زبان فارسی پرداخت. در ۱۶ مارس ۱۸۹۷م با دختر عالم خان پسر محراب خان شیرانی از دهانی شیرانیان ازدواج کرد. سپس برای تحصیل زبان انگلیسی به جودهپور رفت. در حدود ۱۸۹۸م کلاس هشتم دبیرستان را پایان رسانید و سپس از دانشکده خاورشناسی لاهور امتحان های فارسی منشی، منشی عالم و منشی فاضل را با موفقیت گذراند. ضمناً به شعر گوئی هم می پرداخت، از جمله شعر معروف «تیپو سلطان» را در همان زمان سرود. باز تحصیل زبان انگلیسی را آغاز نمود و پس از تکمیل کلاس دوازده دانشکده در سپتامبر ۱۹۰۴م از راه بمبئی یا کشتی برای تحصیلات عالی در حقوق عازم انگلستان شد و در ۴ اکتبر به لندن رسید و وارد دانشکده «لینکنزاین» (Lincoln's Inn) شده، در ضمن به تقویت زبان انگلیسی ادامه داد. در دهه آخر دسامبر ۱۹۰۴ برای سه ماه مریض شده بستری شد. در مارس ۱۹۰۵م تقاضای عضویت انجمن سلطنتی آسیائی را نمود و در ۴ مه ۱۹۰۵م اولین فرزند وی داود خان (که بعداً به تخلص اختر شیرانی معروف شد) بدنیا آمد.

در همان زمان انجمنی بنام «انجمن پان اسلامیک» بریاست عبدالله المامون سهروردی برای ایجاد اتحاد بین فرق اسلامی، بنای مسجد در لندن و گسترش اسلام در اروپا در لندن تشکیل شد و پروفیسور شیرانی هم با وی همکاری می کرد و بنابر عللی بانهضت سرسید مؤسس دانشگاه علیگره اختلاف نظر داشت. در زمان اقامت در لندن، وی چند شعر و مقاله را نوشت و بعضی از آنها توسط شیخ عبدالقادر در مجله «مخزن» لاهور به چاپ رسید؛ از جمله اشعارش، یکی به عنوان «نخلستان» به سبک شعر انگلیسی و دیگری شعر تجدید نظر شده «تیپو سلطان» به ترتیب در ژانویه و مارس ۱۹۰۵م چاپ شدند. در اوت همان سال ترجمه منظوم شعر «وقت مرگ» خانم همینز منتشر شد. همچنین بعضی غزلیات و اشعار که طی سالهای ۲۰-۱۹۱۹ در «مخزن» و سایر مجلات چاپ شد به همان دوره زندگی وی تعلق دارند. همچنین قصیده ای به اردو در مدح ادوارد هفتم در اکتبر ۱۹۰۵م شروع کرد اما ناتمام ماند.

در ۲۹ ژوئیه ۱۹۰۶م پدرش فوت کرد و وی گرفتار مضیقه مالی شده، مقروض شد. بنابراین، تحصیلات را کنار گذاشته به فروش کتابهای نادر و تدریس خصوصی پرداخت. در ۱۰-۱۹۰۹م در امتحانی به زبان فارسی در دانشگاه لندن

شاگرد اول شد و موفق به دریافت «بورس تحصیل اوزلی» گسودید. با راهنمایی مستقیم پروفیسور ت. دبلیو آرنالد یک سال به تحصیل زبان عربی پرداخت، سپس به خدمت شرکت لوزاک درآمد. بزودی در ۱۱-۱۹۱۰م کتاب انگلیسی «طلوع و عروج اسلام» دکتر هائری استاب را از پرده گمنامی در آورده با اضافه ضمیمه ای توسط شرکت لوزاک بچاپ رسانید. این تنها کتابیست که وی به انگلیسی منتشر ساخت. تا آن موقع در آمد وی بحد کافی رسید و وی می توانست دوره حقوق را بپایان برساند اما دیگر او به این موضوع توجهی نکرد، چون باگرایش طبیعی وی مطابقت نداشت.

در سال ۱۹۱۲م، شرکت لوزاک او را به هند اعزام نمود تا از آنجا اشیای قدیمی ونادر از جمله کتابها و سکه ها و اسلحه های قدیمی و عکسها و مجسمه های قدیمی ارسال دارد و قرار شد حقوق وی ماهی هشتاد پوند باشد، اما در ۱۹۱۴ بعلت جنگ جهانی اول دیگر راههای دریائی محفوظ نماند و استاد شیرانی هم توانست اشیای قدیمی را برای شرکت لوزاک از هند ارسال دارد.

در زمستان ۱۸-۱۹۱۷م وبا و طاعون در سرتاسر شبه قاره شیوع یافت. در حدود ۱۹۱۹م به هاردوار و در سال ۱۹۲۰م به بهوپال منتقل شده آنجا رحل اقامت انداخت. سپس در اوایل ژانویه ۱۹۲۲م در دانشکده اسلامی لاهور به عنوان مربی زبان اردو انتخاب شد. مقالات تحقیقی او درباره ادبیات فارسی در مجله «مخزن» از سال ۱۹۲۰م و در مجله «اردو» از سال ۱۹۲۱م و سپس در مجله دانشکده خاورشناسی از ۱۹۲۵م آغاز گردید. بزودی وی مقالاتی بر «تنقید شعرالعجم» مولانا شبلی منتشر ساخت اما به توصیه بعضی این سلسله را متوقف نمود. کتاب معروف وی «اردو در پنجاب» به فرمایش عبدالله یوسف توسط انجمن اردو دانشکده اسلامی در ۱۹۲۸م چاپ و منتشر و با استقبال فراوانی از طرف محافل ادبی کشور روبرو گردید.

از زمانی که وی وارد خدمت معلمی شد، که کاردلیسندی بود، از هر سو بی نیاز شده، تمام توجه خود را به مشاغل علمی و تحقیقی مبذول ساخته و به گرد آوری کتاب و سکه و اشیای قدیمی و نادر می پرداخت و به خاطر آن به مسافرت به نقاط دور و درازی می رفت و برای رفع خستگی گاهی به شکار می پرداخت.

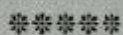
در اول اکتبر ۱۹۲۸م وی به عنوان دانشیار اردو در دانشکده خاورشناسی لاهور انتخاب شد، و از آن به بعد وی بیشتر توجه خود را به زبان اردو و سیر تکامل آن مرکوز ساخت و بطور مرتب مقالات خود را در مجله دانشکده خاورشناسی منتشر می نمود. غیر از مقالاتش درباره زبان اردو، نقدهای وی بر «ترجمه خزائن الفتوح» پروفیسور محمد حبیب، «پرتھی راج راسا» از چند برداشتی و تذکره «آب حیات» مولانا آزاد خیلی عالی بود. از ۱۹۳۰ وی قرارداد خود را با

شرکت لوزاک لغو کرد. در ۱۹۳۳ وی تذکره «مجموعه نغز» را تصحیح نمود و توسط دانشگاه پنجاب منتشر ساخت. در آوریل ۱۹۳۳ وی در جلسه «اداره معارف اسلامی» مقاله خود را درباره «نصاب الصبیان» و در آوریل ۱۹۳۶ درباره «مثنوی عروۃ الوثقی» ارائه داد. همان اداره در مه ۱۹۳۸ نمایشی از اشیاء قدیم وی را ترتیب داد. قبلاً دانشگاه در مارس ۱۹۳۸ م به خدمت وی خاتمه داد اما در نتیجه اعتراض شدیدی از طرف شرفای لاهور به تمدید دو ساله موافقت نمود که در ۱۵ نوامبر ۱۹۴۰ م پایان رسید. از همان روز وی مرخصی هشت ماهه گرفت اما در لاهور اقامت نمود. بزودی در مارس ۱۹۴۱ م وی مجموعه کتابهای خود را که شامل ۲۱۰۰ نسخه خطی و ۱۷۰۰ جلد کتابهای چاپی بود، به دانشگاه اهداء نمود. موزه لاهور سعی کرد مجموعه سکه های او را اکتساب نماید ولی موفق نشد، وی آن مجموعه را به همراه خود به وطنش تونک برد. پس از پایان زمستان در بهار ۱۹۴۲ م وی برای چندین ماه به دهلی رفت و آنجا در کنار رود خانه بناس در باغی یک آلاچیق درست کرد و بیشتر وقت خود را در آنجا، در باغ میوه ها و جالیز خربوزه ها، می گذراند و دوستان خود را هم آنجا دعوت می نمود.

بالاخره در ۱۵ فوریه ۱۹۴۶ به علت مرض تنگی نفس از این جهان رخت بر بست و طبق وصیتش در همان باغ خود مدفون گشت. بیت زیر از مولوی عبدالصیر تونکی که بر لوح مزارش هم کنده شده هر دو تاریخ هجری و میلادی سال فوت وی را می رساند.

بر لب باناس در وادی اقامت گاه کرد
تا بیارد ابر رحمت بر مقام بی کسی

«دکتر سیدعلیرضا نقوی»

دکتر آفتاب اصغر^۱

لاهور - پاکستان

چند نکته مهم و اساسی درباره شیرانی و شیرانی شناسی

دوره نود ساله انگلیسی که از جنگ آزادی (۱۸۵۷ میلادی) تا تأسیس پاکستان (۱۹۴۷ میلادی) ادامه داشت، تاریکترین دوره تاریخ درخشان چندین صد ساله مسلمانان شبه قاره هند و پاکستان بود. این دوره، بازهم شاهد ظهور بسیاری از ستارگان تابان آسمان دانش و بینش بود و از چندین جهات بی شباهت با دوره تاتاریان ایران نبود که در آن شخصیت‌های علمی و ادبی مثل سعدی و رومی بظهور رسیدند. یکی از تابناک ترین ستارگان علمی و ادبی دوره انگلیسی، حافظ محمود خان شیرانی بود.

محمود شیرانی در تاریخ با شکوه ادبی و فرهنگی مسلمانان شبه قاره هند و پاکستان همان نام و مقام و ارزش و اهمیت را داراست که محمود غزنوی در تاریخ سیاسی و نظامی آنها دارد.

---

۱. رئیس بخش فارسی دانشکده خاورشناسی، دانشگاه پنجاب لاهور.

اگر عصر شیرانی مصادف با عصر محمودی یا دوره شاهجهانی بود ،
 باعتراف خدمات کم نظیر علمی و ادبی اش ، سرپرستی باشهامت مثل
 محمود به او پیلبار می بخشید و قدردانی جوهر شناس مانند شاهجهان او را
 به زر می کشید.

او در زمانی چشم بجهان گشود که اقبال مسلمانان شبه قاره رخت
 بر بسته و ادبار به آنها روی آورده بود ، بساط سلطه بابریان برچیده شده بود و
 انگلیسیان زمام امور سلطنت را بدست گرفته بودند . آفتاب فارسی رو به افول
 نهاده بود و انگلیسی کم کم داشت جای فارسی را می گرفت. او با وجودیکه
 مدتی مدید در انگلستان بسر برده بود، از انگلیسی خوشش نمی آمد.
 فرمانروایان انگلیسی فقط نویسندگانی را مورد تشویق و حمایت قرار
 می دادند که بانگلیسی می نوشتند و خطباتی مثل شمس العلماء و پروفیسور و
 دکتر به آنها اختصاص می دادند. در این امر شکی نیست که اگر او هم برای
 اظهار و ابلاغ افکارش انگلیسی را بکار می برد انگلیسیان حتماً بهترین
 اعزازات را بر سرش نثار و شایسته ترین افتخارات را پیش پایش انبار
 می کردند. ولی این شهریار فقر و قناعت و تاجدار قلمرو دانش و معرفت ،
 باوجود داشتن تسلط کامل به زبان این تاراجگران فرهنگ اسلامی ، زبان ملی
 شبه قاره هند و پاکستان ، یعنی اردو را ، که جانشین راستین زبان فارسی و
 بهترین فرآورده فرهنگ درخشان چندین صد ساله مسلمانان شبه قاره هند و
 پاکستان بود، برای ابلاغ تحقیقات و تتبعات گرانبهای خود اتخاذ نمود ، برای
 اینکه منظورش خدمت به ملت بود و نه کسب شهرت . لذا چاره ای غیر ازین
 نداشت که بسوزد و بسازد و مثل اسبی تازی بزیر پالان مجروح بشود و بار
 توانفرسای حوادث روزگار را بکشد.

استاد بزرگ ، حافظ محمود خان شیرانی ، تقریباً صد و شانزده سال

چند نکته مهم و اساسی ....

پیش در ایالت ناشناس تونک ، در هندوستان متولد گردید. در پانزده سالگی برای ادامه تحصیلات عربی و فارسی اولین بار به لاهور آمده در حدود چهار سال در دانشکده خاورشناسی دانشگاه پنجاب ، در محضر استادانی کم نظیر مثل مولانا عبدالله تونکی و مولوی عبدالحکیم نوری کسب دانش نمود و به اطلاعات خود در زمینه عربی و فارسی افزود. بعدها برای تحصیل در رشته حقوق به لندن رفت ولی در آنجا بر اثر صحبت و همنشینی با علامه محمد اقبال و عده دیگر از شرق دوستان مسیر زندگیش بکلی منقلب گردید و به بعضی از رشته های بکر و دست نخورده مثل نسخه شناسی ، سکه شناسی ، باستان شناسی و نظایر آنها پرداخت و تا آخرین لحظات زندگیش دست از این کار برنداشت. اگرچه این کارها را بناچار برای امرار معاش انجام می داد، با ذوق و علاقه اش بسیار متناسب و سازگار نبود و در تشکیل و تکمیل ساختمان بلند و والای اهداف او نقش اساسی نداشت. در سال ۱۹۲۱ میلادی یکبار دیگر از تونک به لاهور آمد. البته این بار ورود مسعود او به لاهور ، پایتخت شرقی محمود غزنوی ، شهید سید علی هجویری ، مسعود سعد سلمان و اقبال ، بطور یک دانشجوی گمنام نبود بلکه بعنوان شرق شناس بنام و دانشمند ارجمند زبان و ادبیات فارسی بود. بنا به توصیه علامه اقبال در دانشکده اسلامیة لاهور مشغول تدریس فارسی گردید و هشت سال بعد از آن، بنا بخواهش پروفیسور مولوی محمد شفیع ، رئیس دانشکده خاورشناسی ، در این دانشکده عظیم و قدیم تدریس و تحقیق در زمینه فارسی و اردو را بعهده گرفت و در سال ۱۹۴۰ میلادی از همین دانشکده بازنشسته شد و با وجودیکه لاهور میهن معنوی وی نبود، اما به آن دلبستگی و پیوستگی فوق العاده ای داشت. بنا به مخالفت و عدم موافقت رئیس انگلیسی دانشگاه پنجاب ، بناچار منشای خود ، لاهور ، را با قلب بریان و چشم گریان ترک گفته به مولد

خود، تونک، بازگشت و بالاخره شش سال بعد از این مهاجرت اجباری به هندوستان و یک سال پیش از تأسیس پاکستان رهسپار جهان باقی گردید. اگرچه در حدود پنجاه سال از رحلت شیرانی سپری شده است و امروز جسماً در میان ما وجود ندارد، ولی معنأ در ردیف شخصیت‌های جاودان تاریخ علمی و فرهنگی مسلمانان شبه قاره هندو پاکستان قرار دارد که رسالت ارشاد و راهنمایی ملت خود را با کمال شهامت بدوش کشیدند و با تحمل زحمات توانفرسا، آگاهی و شعور تازه‌ای به آن بخشیدند.

استاد شیرانی که نه فقط دانشمند ارجمند، محقق بزرگ و منتقد طراز اول بود، بلکه یکی از برجسته ترین زبان شناسان زمان خود هم بود و فارسی واردو را یکسان دوست داشت و برعکس زبان شناسان فرنگی معتقد بود که اردو با تغذیه از شیر فارسی بیار آمده است و رابطه اش با فارسی مثل رابطه دختری با مادرش تفکیک ناپذیر و ناگسستنی است و بر اثر مطالعه دقیق و عمیق آثار تاریخی و تذکره های فارسی واقعیتی دیگر را نیز با دلایل و براهین قانع کننده، در یکی از شاهکارهای تاریخی اش بنام «فارسی در پنجاب» که بزبان اردو نوشته است، باثبات رسانیده است که زبان هندی زبان هندویان و زبان اردو، زبان مسلمانان شبه قاره هند و پاکستان است.

در این کتاب منظور شیرانی از پنجاب، پنجابی است که در حدود هزار سال پیش، در سال ۴۱۳ هجری، توسط سلطان محمود غزنوی، ضمیمه سلطنت پهناور غزنوی گردیده بود که در آن زمان شامل ایران و افغانستان و ترکستان یا ایالات مسلمان نشین آسیای مرکزی بود و در حال حاضر کما بیش سراسر پاکستان را در بر دارد.

اثر دوم تحقیقی و انتقادی و تکان دهنده شیرانی «تنقید شعرالعجم» است که در واقع تکمله «شعرالعجم» شبلی نعمانی است. انتقادات

چند نکته مهم و اساسی ....

محققانه و اضافات منتقدانه شیرانی باعث گردید که این اثر معروف علامه شبلی که به او شهرت جهانی بخشید، اقلأً در شبه قاره هندو پاکستان تحت الشعاع قرار گرفت. اگر مترجمی زبردست مثل فخر داعی گیلانی که شعر العجم شبلی نعمانی را جامه فارسی پوشانیده، نصیب شیرانی می گردید، حتماً صیت شهرت تنقید شعر العجم شیرانی نیز بالعموم در مجامع علمی بین المللی و بالخصوص در سراسر جهان فارسی می پیچید.

اثر سوم شیرانی که بحق شاهکار تحقیقی و انتقادی اش بشمار می رود، کتابی است بزبان اردو راجع به فردوسی طوسی، بزرگترین حماسه سرای ایران. این کتاب که شامل چهار تا مقاله تحقیقی راجع به فردوسی است، در زمینه فردوسی شناسی کم نظیر و بی رقیب است. در این کتاب، او بسیاری از اطلاعات اصیل و دست اول را فراهم آورده است که حتی معروفترین فردوسی شناسان ایران هم از آنها بی اطلاع هستند و بوسیله آن گرد و غبار نفرت و کدورت هزار ساله میان سلطان محمود غزنوی و فردوسی طوسی، عرب و عجم و ایران و توران و شیعه و سنی را فرو نشانیده، بسیاری از مظلمات تاریخی را برکنار و مسلمت تاریخی را از نو برقرار و استوار ساخته است.

تا آنجائیکه بنده اطلاع دارم تاکنون فقط دو تا مقاله از این چهار مقاله شیرانی راجع به فردوسی در ایران به فارسی ترجمه و بچاپ رسیده است. بنظرم اگر دو تا مقاله دیگر نیز که یکی راجع به یکی از بانیان پاکستان، سلطان محمود غزنوی و دیگری درباره مذهب قهرمان ملی ایران، فردوسی طوسی است، بصورت ترجمه فارسی در ایران چاپ و منتشر گردد، باعث تحکیم و تثبیت بیش از پیش مبانی فکری و فرهنگی هر دو کشور دوست و برادر می گردد.

شیرانی، گذشته از این سه اثر مهم، صد ها مقاله بزبان اردو در زمینه

ادب و فرهنگ مشترک ایران و پاکستان از خود بیادگار گذاشته است که بسعی
 نوه دانشمندانش، آقای دکتر مظهر محمود شیرانی گردآوری شده و باهتمام
 یکی از ارادتمندان بنام او جناب آقای احمد ندیم قاسمی، بصورت ده جلد
 ضخیم انتشار یافته و مورد استفاده علاقه مندان اردوزبان شیرانی در شبه قاره
 هند و پاکستان قرار گرفته است. *که فقط در کتابخانه مجلس هفت جلد آن -*
 گویا پاکستانیان اردو زبان تا اندازه ای دین خود را نسبت به این
 خدمتگزار بزرگ و مشترک فارسی و اردو و پاسدار وحدت و یگانگی فرهنگی
 ایران و پاکستان ادا ساخته اند و حال باصطلاح انگلیسی توپ در میدان
 ایرانیان است. امیدوارم برادران ایرانی ما، چنانکه در زمینه
 اقبال شناسی گوی سبقت را از ما ربوده اند و در واقع از ما
 خیلی جلو رفته اند در زمینه شیرانی شناسی نیز از ما عقب
 نمانند.

در پایان شایسته تذکر می دانم که اگر برادران فارسی زبان ما جداً مایل
 باشند که مثل علامه اقبال، دوست مورد احترامش، علامه شیرانی، را هم
 بشناسند، چاره ای غیر ازین ندارند که بطور جدی به تراجم فارسی آثار
 اردویش پردازند تا سد لسانی (Language Bay) بر پا ساخته استعمارگران
 انگلیسی کنار گذاشته و مثل قرون گذشته در آینده نزدیک پل محکم و با دوام
 فرهنگی مجدداً میان دو کشور همجوار و هم فرهنگ و هم سرنوشت ساخته
 شود.

*****

کتاب شناسی آثار و تحقیقات حافظ محمود شیرانی

۱ - مجموعه نغز، تذکره شعرای اردو

تألیف حکیم ابوالقاسم میر قدرت الله المتخلص به قاسم، تصحیح و مقابله و مقدمه و حواشی از: حافظ محمود شیرانی، دانشیار دانشگاه پنجاب، تاریخ چاپ ۱۹۳۳ م. ج ۱، ۴۰۰ ص، ج ۲، ۴۵۶ ص، مقدمه ۴۶ ص. در مجموعه نغز جمعاً احوال و آثار ۳۴۷ شاعر اردو، به صورت الفبایی از «الف تا ی» آمده است. مقدمه مصحح، درباره مؤلف مجموعه و چگونگی تصحیح و نسخه های خطی و نقد و تنقیح مطالب است. فهرست اسامی اشخاص در پایان جلد دوم آمده است و شاعرانی را که در سرزمین هند بوده اند، با نشان «خط» معلوم کرده است. در مجموعه نغز، شاعران اردو زبان به هر دو زبان فارسی و اردو سخن گفته اند و همه جا شرح آثار و احوال شاعران به نثر فارسی آمده است. تاریخ تألیف مجموعه نغز «کمال لذت = ۱۲۲۱ هـ» در دو منظومه اردو و فارسی آمده است. نظم فارسی از: رضی:

این تذکره تصنیف حکیم فاضل	قاسم متخلص است و نامش قدرت
اوصاف حمیده اش ز حدیرون است	دارد به من از همیشه الفت، شفقت
با تکمله بالتمام سیرش کردم	گویم که هزار آفرین و صد رحمت

۱. حافظ محمود شیرانی ابن محمد اسماعیل خان: محمد محمود معروف بن محمد میکائیل (نام تاریخی نظام الدین اسماعیل ۱۲۹۷)، ولادت ۲۹ شوال ۱۲۹۷ هـ وفات ۱۲ ربیع الاول ۱۳۶۶ هـ (= قل موت العالم موت العالم)، مدت عمر ۷۰ سال مدفون در دهکده ندی (شهرستان تونک، هندوستان).

از خواندن این کتاب و سال تصنیف حقاکه «رضی» یافت «کمال لذت» ۱۲۲۱ هـ

۲ - مقالات حافظ محمود شیرانی (جلد اول)

ترتیب و تدوین: مظهر محمود شیرانی، ۱۰۰ ص (مقدمه) + ۳۶۴ ص (متن). چاپ شفیق پریس، لاهور، ناشر مجلس ترقی ادب، لاهور، ۱۹۶۶ م.
در این مجلد، مقاله‌هایی آمده است که همه آنها درباره اردو، زبان اردو، آغاز و ارتقای اردو و آثاری است که برای اولین بار به زبان اردو نگاشته شده است:

الف: «مقدمه درباره حافظ محمود شیرانی»، از: دکتر سید عبدالله، ص ۱ - ۱۴.
ب: «احوال و آثار و زندگانی حافظ محمود شیرانی»، از: مظهر محمود شیرانی، ص ۱۵ - ۱۰۰.

مقالات:

- ۱ - «ریخته» (زبان اردو)، مه ۱۰۲۶ م، مجله دانشکده خاورشناسی لاهور ص ۱.
- ۲ - «زبان اردو و نام‌های مختلف آن»، مه ۱۹۲۹ م، مجله دانشکده خاورشناسی لاهور، ص ۱۰.
- ۳ - «دلایلی چند درباره اردوی قدیم»، مه ۱۹۴۱ م، ص ۴۵.
- ۴ - «اثبات وجود زبان اردو در نوشته‌های فارسی در قرن هشتم و نهم هجری»، نوامبر ۱۹۲۹ م، ص ۵۴.
- ۵ - «ریشه زبان اردو در یک فرهنگ قدیم زبان فارسی»، مجله مخزن، مارس و آوریل ۱۹۲۹ م، ص ۱۰۲.
- ۶ - «فقری و دوهری اردو در نوشته‌های فارسی در قرن هشتم و نهم هجری»، مجله دانشکده خاورشناسی لاهور، اوت ۱۹۳۰ م، ص ۱۳۲.
- ۷ - «اردوی گجری یا گجراتی در قرن دهم هجری»، مجله دانشکده

۱. فقری اور دوهری: گفت و گوها و الفاظ روزمره مردم (گویندگان اردو) در زبان فارسی.

- خاورشناسی لاهور، اورینتل کالج میگزین، نوامبر ۱۹۳۰ م، ص ۱۵۹.
- ۸ - «دربارهٔ مثنوی لیلی و مجنون» (اردو)، از: احمد دکنی، مجله دانشکده خاورشناسی لاهور، اورینتل کالج میگزین، نوامبر ۱۹۳۰ م، ص ۲۰۱.
- ۹ - «درباره سب رس» (قصهٔ حسن و دل) از: ملا وجهی، مجله دانشکدهٔ خاورشناسی لاهور، نوامبر ۱۹۳۴ م، ص ۲۱۷.
- ۱۰ - مثنوی یوسف و زلیخا (اردو) از: شیخ محمدامین، دانشکده خاورشناسی لاهور، نوامبر ۱۹۳۰، ص ۲۷۶.
- ۱۱ - «انتقاد و بررسی شماره قدیمی مجله تاج» (اردو)، مجلهٔ دانشکده خاورشناسی لاهور، مه ۱۹۲۸ م، ص ۲۸۶.
- ۱۲ - «مجلهٔ شاه پاره های اردو» (ج ۱)، از: دکتر سید محیی الدین قادری، مجلهٔ دانشکده خاورشناسی، اورینتل کالج میگزین، چاپ ۱۹۳۰ م، ص ۲۸۹.
- ۱۳ - «مجلهٔ هندوستانی»، شمارهٔ اول، ص ۳۱۲. آکادمی هندوستانی، فصلنامه (سه ماهه)، چاپ مه ۱۹۳۱ م، بار دیگر در مجلهٔ خاورشناسی لاهور.

۳ - مقالات حافظ محمود شیرانی (جلد دوم) ۴۵۲ ص.

دربارهٔ زبان اردو و آغاز و ارتقای آن، ترتیب و تدوین: مظهر محمود شیرانی، مجلس ترقی ادب، لاهور، ۱۹۶۶ م.

- ۱ - «اردو در هند شمالی در قرن دهم و یازدهم هجری»، مجله خاورشناسی لاهور، مه و اوت ۱۹۳۱ م (اردو در دربار مغول ها)، ص ۱ - ۷۱.
- ۲ - «بعضی مواد اردو» (ریخته^۱) که در قرن دهم هجری دریافت شده است، مجله دانشکده خاورشناسی لاهور، مه ۱۹۳۹ م، ص ۷۲.
- ۳ - «قصهٔ بکت»، از: محمد افضل جهنجانوی، مجله دانشکده خاورشناسی لاهور، اوت ۱۹۲۶ م، ص ۹۵. (در تذکره میر حسن، ص ۴۱: انجمن ترقی اردو).
- ۴ - «یک برگه فراموش شده سرگذشت اردو در پنجاب»، سالنامهٔ کاروان،

۱. سب رس: (سب: همه، کل) + رس: شیرین، شیره) = همه چیز شیرین، بسیار شیرین.
۲. مراد از ریخته، نوعی سخن منظوم است که در آن، مانند فن ملمع، الفاظ فارسی و هندی، برای مقصود یا مفهوم خاص به کار گرفته شوند.

- ترتیب و تدوین: مجید ملک، ۱۹۳۴م، ص ۱۱۷.
- ۵ - «مخمس بی نوا سنامی دربارهٔ بدکاری های جفت فروشان پنجابی در عهد محمد شاه» (آخرین مقاله مرحوم حافظ محمود شیرانی)، مجله دانشکده خاورشناسی لاهور، اوت ۱۹۴۵م، ص ۱۳۰.
- ۶ - «سهم مهدوی های دائری در بنیاد گذاری اردو»، مجله خاورشناسی لاهور، اورینتل کالج میگزین، نوامبر ۱۹۴۰م و فوریه ۱۹۴۱م، ص ۱۴۶.
- ۷ - «تاریخ غریبی»، مجله خاورشناسی لاهور، اورینتل کالج میگزین، نوامبر ۱۹۳۸م، فوریه ۱۹۳۹م، (تاریخ غریبی یک مثنوی دینی و تاریخی است در حدود ۷۰۰ صفحه از آفرینش نور محمدی تا خاتم النبیین (صلی الله علیه و آله وسلم)).
- ۸ - «بخش اردو در نوشته های زبان هریانی»، مجله دانشکده خاورشناسی لاهور، اورینتل کالج میگزین، نوامبر ۱۹۳۱م، فوریه ۱۹۳۲م، ص ۳۵۱.
- (شیخ عبدالله انصاری، شیخ محبوب عالم ساکن جهجههر، محشر نامه، مسائل هندی، دردنامه، اکرم رهتکی المتخلص به قطبی، شاه عبدالحکیم، خواب نامه پیغمبر (ص)، شاه غلام جیلانی رهتکی، مسائل هندی، دیگر هریانوی اهل قلم).

- ۴ - مقالات حافظ محمود شیرانی (جلد سوم)، ۳۵۸ ص.
- شامل پنج مقاله دربارهٔ ادب کلاسیک اردو، ترتیب و تدوین: مظهر محمود شیرانی، مجلس ترقی ادب، لاهور، چاپ شفیق پریس، لاهور، ۱۹۶۹م.
- ۱ - «میر قدرت الله خان قاسم و تألیف او مجموعه نغز».
- ۲ - «انتقاد بر کتاب آب حیات»، اوت ۱۹۴۱م، نوامبر ۱۹۴۱م، فوریه ۱۹۴۲م، ص ۲۷.
- آب حیات تذکره شاعران اردو است که از تألیفات ارزنده و مهم شمس العلماء

۱. هریانه: دربارهٔ هریانه، سخن های بسیار است: منسوب به راجه هری چندر؛ مأخوذ از «هری» لفظ هندی یعنی مقتول؛ نامه بوته یی زیبا و خوبادر منطقهٔ هریانه؛ مأخوذ از «هری» یعنی «سبز» و «هریالی» و «هریانه» نیز می گویند. (ص ۳۵ - ۲۵۲، مقالات جلد ۲).

مولانا محمد حسین آزاد به یادگار از وی در جهان اردو باقی مانده است. گفته‌اند کتاب «باغ بهار» تألیف میرامن و «آب حیات» مولانا آزاد و «مجموعه نغز» میر قدرت الله خان، از مهم ترین تذکره های اردو است.

۳ - «شمس العلماء مولانا محمد حسین آزاد و دیوان ذوق»، ص ۱۱۷.

«مجله هندوستانی» در اله آباد، در ۷ قسط، این مقاله را نشر نموده است: در این مقاله، افتادگی ها و سخته ها و نواقص دیوان ذوق را گوشزد کرده است.

۴ - «اشعار فارسی و اردوی میرزا غالب»، ص ۳۰۷.

۵ - «حالی و مسدس حالی: مقاله یی کوتاه درباره مولانا الطاف حسین حالی و مسدس حالی».

۵ مقالات حافظ محمود شیرانی (جلد چهارم)، ص ۵۱۰.

مقالات این مجلد همه درباره حکیم ابو القاسم فردوسی است. ترتیب و تدوین: مظهر محمود شیرانی، ناشر: مجلس ترقی ادب، لاهور، ۱۹۶۸م.

۱ - «فردوسی شاعر زنده جاویدان ایران»، (این مقاله در هزاره فردوسی در کلکته، ماه سپتامبر خوانده شده است).

۲ - «احوال و زندگی فردوسی در شاهنامه فردوسی»، مجله خاورشناسی لاهور، فوریه ۱۹۳۰م، ص ۹۶-۵۴.

۳ - «اسباب سرودن شاهنامه به روزگار آن»، ص ۱۴۵-۹۷.

این مقاله در «مجله اردو» در اورنگ آباد، ژوئیه ۱۹۲۱م چاپ شد و لیکن مرحوم حافظ محمود شیرانی در آن تجدید نظر کرد و تحت عنوان «چهار مقاله درباره فردوسی» در سال ۱۹۴۲م، آن را منتشر کرد. ص ۲۱۴-۱۴۶.

۴ - «هجو سلطان محمود غزنوی» (شامل: بنیاد و آغاز هجو، هجو «با»، هجو «الف»، اشعار هجو، اشعاری غیر از شاهنامه).

۵ - «مذهب فردوسی»، ص ۳۰۹-۲۱۵.

(شامل: اسپهبد شهریار، اعتزال (معتزلی بودن فردوسی)، تسنن فردوسی، امثال گزیده از شاهنامه، ترجمه های فردوسی از امثال عربی، ترجمه های دیگر فردوسی از امثال عربی).

۶ - «یوسف و زلیخای فردوسی»، ص ۴۳۶-۳۱۰.
 (شامل: گواهی اشعار، سبک های ویژه، افعال متعدی بایک مفعول، سبک های محلی، سبک های زمانی، ادای مفاهیم، وصف های فردوسی در یوسف و زلیخا) استعمال عربی: مثال های ترکیب افعال فارسی با الفاظ عربی، ترکیب الفاظ عربی با اضافه های فارسی، ترکیب الفاظ عربی و فارسی، استعمال اضافت (حروف اضافه)، استعمال الفاظ عربی با حروف فارسی، مروری مختصر بر شاهنامه، محاکمه (درباره نفی و اثبات یوسف و زلیخا به فردوسی)، دزدی مفاهیم صاحب زلیخا. [مرحوم حافظ محمود شیرانی ثابت کرده که یوسف و زلیخای منسوب به فردوسی اشتباه است و آن را فردوسی نسروده است].

۷ - «تحصیلات فردوسی»، ص ۴۵۰-۴۳۷.

۸ - «دیباچه قدیم شاهنامه»، مجله خاورشناسی لاهور، فوریه، ۱۹۲۸ م
 ۱۹۲۹ م، ص ۴۵۱.

۶ - مقالات حافظ محمود شیرانی جلد پنجم (نقد و بررسی شعر العجم و پیوست های آن)، ۵ + ۹۳۶ ص.

ترتیب و تدوین: مظهر محمود شیرانی، ناشر: مجلس ترقی ادب، ۱۹۷۰ م، چاپ مطبع عالیه، لاهور.

- نقد و بررسی «شعر العجم». در آغاز در مجله سه ماهه اردو (فصلنامه انجمن ترقی اردو)، اورنگ آباد، به طور پی در پی از اکتوبر ۱۹۲۲ م تا ژانویه ۱۹۲۷ م نشر می یافت. سپس به صورت کتاب در سال ۱۹۴۲ م از طرف انجمن ترقی اردو، دهلی منتشر گشت. اما اینک که به صورت جلد پنجم مقالات شیرانی در لاهور نشر یافته است، اضافه ها و تصحیحات بسیار دارد.

فهرست مطالب مجلد پنجم (نقد و بررسی شعر العجم)، بخش اول، ص ۱ تا (۴۳۰):

پیش گفتار، دوباره علامه شبلی نعمانی، شهید بلخی، رودکی، دقیقی، ابوشکور بلخی، عمارة مروزی، فرخی، فردوسی، منوچهری، اسدی طوسی، حکیم سنائی، اوحدالدین انوری،

شرح احوال و آثار انوری ، سلطان سنجر ، مجد الدین ابوالحسن عمرانی ، عمادالدین پیروز شاه احمد ، شاعری انوری ، انوری و ظهیر فاریابی ، بدیهه گوئی و بذله سنجی ، اخلاقیات ، کلیات انوری ، نظامی گنجوی ، احوال و آثار نظامی ، بررسی شعر نظامی .
بخش دوم :

شیخ فرید الدین عطار ، احوال و آثار شیخ فرید الدین عطار ، نقد و بررسی اشعار عطار ، واردات عشق در نزد عطار ، وحدت وجود در نزد عطار ، قصاید عطار ، رباعیات ، مثنویات عطار ، تألیقات و سروده های شیخ فرید الدین عطار ، آغاز عشق ، اسرار الشهود ، اسرار نامه ، کنز الحقایق ، مفتاح الفتوح ، وصلت نامه ، منصور نامه یا حلاج نامه ، بی سر نامه ، خیاط نامه ، کنز الاسرار ، وصیت نامه ، مظهر العجایب ، چار مذهب ، جوهر الذات و هیلاج نامه ، کمال الدین اسماعیل اصفهانی .

پیوست ها (ضمایم) :

شاعری فارسی و قدمت آن ، ارتقای عروض ، پیوست درباره یک رباعی (در پاسخ مولانا سید سلیمان ندوی) ، دقیقی طوسی ، قابوس نامه ، مختصری درباره مؤلف قابوس نامه ، شیخ فرید الدین عطار و حکایات سلطان محمود ، رباعه بنت کعب قزداری (خضداری) ، بیانات شیخ عطار درباره بعضی شاعران فارسی ، عمر خیام .

۷ - مقالات حافظ محمود شیرانی جلد ششم ، ۶۴۸ ص .

مطالب مربوط به زبان و ادب فارسی در شبه قاره ، ترتیب و تدوین :
مظهر محمود شیرانی ، مجلس ترقی ادب لاهور ، چاپ ۱۹۷۲ م . چاپ زرین آرت پریس ، لاهور .

(مطالب این مجلد بیشتر نقد هائی است که حافظ محمود شیرانی بر آثار دیگران نوشته است) . اینک فهرست مقالات مجلد ششم :
شاعران فارسی قدیم هندوستان (۴۲۱-۶۷۹ هـ ق) ، ادب فارسی ، پیش از مغولان در هندوستان ، دیوان خواجه معین الدین اجمیری ، خزاین الفتوح از امیر خسرو دهلوی . ترجمه انگلیسی خزاین الفتوح امیر خسرو دهلوی ، مشنوی «عروة الوثقی» از شهابی . صلائی (شاعر و سخنور) ، مولانا ابو البرکات منیر لاهوری .
ضمیمه ها (پیوست ها) :

ادب فارسی پیش از مغولان در هندوستان ، در موضع « ادب فارسی پیش از مغولان در هندوستان » از شمس العلماء عبدالغنی ، پروفیسور محمد ابراهیم دار ، و پروفیسور اسماعیل کالج اندھیری ، یک مقاله نگاشته اند و با تحقیقات مرحوم شیرانی مربوط ساخته اند . دیوان خواجه معین الدین چشتی اجمیری .

درباره مقاله مرحوم حافظ محمود شیرانی - که راجع به دیوان خواجه معین الدین چشتی اجمیری و یا دیوان مولانا معین الدین واعظ فراهی هروی نوشته بود - پرفسور محمد ابراهیم دار و یوسف اسمعیل استاد دانشکده اندهیری، در «مجله اردو، ژوئیه ۱۹۵۰م»، تقریظ نوشته اند و از مرحوم شیرانی تمجید و تحسین نموده اند.

۸ - مقالات حافظ محمود شیرانی (جلد هفتم)، ۴۶۴ ص.

نقد و بررسی بر کتاب تاریخی و داستانی «پرتھی راج راسا» در سال ۱۹۴۳م در مجله خاورشناسی لاهور در ۱۱ قسمت چاپ شد. با این نقد و بررسی بر کتاب داستانی «پرتھی راج راسا» مرحوم حافظ محمود شیرانی ثابت می کند که این کتاب اصلاً جعلی است و دیگر اینکه، داستانی است شبیه داستان امیر حمزه. در این کتاب، مطالب داستانی هندویی و آداب و رسوم هندوان و به طور کلی قصه هایی مربوط به سرزمین شبه قاره رادر بردارد. همه اسم های اشخاص و اسم های جای ها با تلفظ هندویی و لیکن به رسم الخط اردو می باشد. در این کتاب اسامی فارسی را، با تلفظ هندی، اینگونه نگاشته است (ص ۸۱ - ۸۲)

سهاب دین سرتان (= شهاب الدین سلطان)، ساه ساهاب (= شاه شهاب)، ساهاب (= شهاب)، ساهاب ساه (= شهاب شاه)، سرتان دین ساهاب (= سلطان دین شهاب)، سهب (= شهاب)، ساهاب دین (= شهاب الدین)، کهورسان ساهان (= خراسان شهاب)، ساهب دین سرتان (= شهاب الدین سلطان)، ساهب دین (= شهاب الدین)، ساهب گوری (= شهاب غوری)، گوری سهاب (= غوری شهاب)، گوری ساه (= غوری شاه) - ساه سرتان گوری (= شاه سلطان غوری)، سرتان گوری (= سلطان غوری)، گجین گوری (= غزین غوری)، ساهگوری (= شاه غوری)، گوری (= غوری)، گوری سرتان (= غوری سلطان)، پاتشاه (= پادشاه)، پتی ساه (= پادشاه)، سرتان (= سلطان)، ساه سرتان (= شاه سلطان)، ساه سهب (= شاه شهاب)، ساه کهورسان (= شاه خوراسان)، کهندهار پتی (= شاه قندهار)

در تحقیق نام امیران سلطان، همه آنها را اشتباه آورده است.

در کتاب «راسا» بسیاری از اسامی تاریخی و افراد و امرای لشکری را به

۱. راج راسانویسنده بود که در عهد جلال الدین اکبر می زیسته و در همان زمان ابوالفضل بن مبارک فیضی نیز از ادیبان و دانشوران و مورخان مشهور بوده است.

تحقیق حافظ محمود شیرانی و استفاده از پادشاه نامه عبدالحمید لاهوری (ج ۱) نادرست نقل کرده است. اسامی جای ها ، اسامی قبیله ها ، اسامی اشخاص ، نامهای جغرافیایی ، نام های تاریخی ، اصطلاحات داستانی و اجتماعی ، همه در کتاب «راسا» اشتباه و مغلوپ است، مرحوم حافظ محمود شیرانی ، آنها را نقد و اصلاح کرده و صحیح آنها را به دست داده است و مآخذ آنها را نیز نگاشته است :

گهگر ، بلوچ ، مغل اور چغتای ، فرنگی و رومی ، اوجبک (= اوزبک) . کندلواش یا کدلواش (= قزلباش) ، کهونکار (= خونکار) ، حصار فیروزه ، راه مکه ، سستی کی صدای بازگشت .

بعضی اصطلاحات و اسامی :

بخشی (= تنخواه دهنده فوج) ، شاگرد پیشه (= خدمتکاران شاهی) ، عرضداشت (= پادشاه زادگان و امیران به جناب عالی ، و خردان به خدمت بزرگان نویسنده) . داک چوکی : (در فارسی الاغ و در هندی «دهاوه») . اردو (= لشکر ، سپاه) . همیر (نام هندوان) ، هتهنار (نوعی توپ که یک فیل می توانست آن را بکشد) . کمان یا کمند (این دو لفظ برای گرفتاری استعمال شده اند) . طبیب ، لادنون اور کھتو (نام دو شهر) ، پدوماوت (تألیف در زمان شیر شاه (متوفی ۹۵۲ ه ق) ، سوالک (نام قلعه) ، دربار و محل سرا ، بسنت (رسم در بهار) ، بسنت پنچھمی (نوعی رسم در هنگام بهار) ، دربار جی چند ، پچی کاری (تزیین دیوارها با سنگهای قیمتی) ، جاجم و دلیچه (نام دو فرش ایرانی : جاجیم و زیلوچه یا زیلو) . سلام و تسلیم (= سلام و علیک) . دعاگویی (رسم مردم در هنگام ملاقات) . اجمیر پیر (= خواجه معین الدین چشتی اجمیری) ، خواجه سرا (لفظ مرکب از ایران رسیده و در میان مردم بزرگ رواج یافته است و برای حرم سرای خود آن را پذیرفته اند) ، داسیون (= کنیزکان) . ناری بهیس نر (= اردا بیگنی) (یعنی در لباس مردانه ، زنان پرده دار را نشان می دهد) . شکار ، باغ (محصول باغ : زعفران ، گلاب : گل ایرانی) ، نارنگی (= نارنج) ، اناس (= آناناس) ، کھانس (= غذاها) ، کایسته اور کھتری (= کارمندان و خدمتگزاران اهل قلم و زبان فارسی در عهد مغولان) . بهات (نوعی رسم دربار شهاب الدین) ، راسا و ابو الفضل (راسا در عهد جلال الدین اکبر می زیسته و در همان زمان ابو الفضل نیز ادیب و دانشور بوده) ، راسا و میران سید حسین ، فقیر روشن علی ، رساله کلیم ، حالات شاه میران جی ، خزینة الاصفیا ، تاریخ فرشته ، سیر العارفین ، جواهر فریدی ، سیر الاقطاب ، تذکرۃ الابرار والاشرار ، رساله اسرائیلیه ، میران صاحب کی درگاه (آرامگاه) ، آرامگاه های دیگر عارفان ، سرود یا نغمه میران سید حسین ، اشعار فردوسی درباره اسب و فیل .

عصر اسلامی و اسلحه های لشکریان :

منجنیق ، محاصره مکه (۷۳ هـ ق) منجنیق عروس (محمد بن قاسم ۹۳ هـ ق) ، منجنیق ارمانوس (ارمانوس قیصر روم) والپ ارسلان سلجوقی (۴۵۵ - ۴۶۵ هـ ق) ، منجنیق چینی (در عهد منکوقآن ۶۴۶ هـ ق / ۱۲۴۸ م) ، منجنیق ملک طالب (در عهد قویلیای قآن ۱۲۵۷ - ۱۲۹۴ م) ، منجنیق ملک کامل (در عهد هلاکو ۶۵۴ - ۶۶۳ / ۱۲۵۶ - ۱۲۶۵ م) ، منجنیق موصل (در عهد غازان خان ۶۹۹ هـ ق) ، منجنیق حصاروی (در عهد غازان خان) ، فتح مکه (۶۹۰ هـ ق) ، منجنیق گردان (در هنگام فتح قلعه مهستی در زمان امیر تیمور) ، تاریخچه منجنیق سازی (۲) ، اشعار نکتی لاهوری نخستین شاعر پارسی گو در عهد سلطان مسعود غزنوی (۴۲۱ - ۴۳۰ هـ ق) ، درباره منجنیق ، قول قلقتندی در صبح الاعشی درباره منجنیق ، قول محمد صادق اصفهانی در شاهد صادق درباره منجنیق ، منجنیق در تمدن اسلامی ، اقسام منجنیق در کتاب آداب الحرب و الشجاعة تألیف فخر مدبر ، عقاید فرنگی ها (مغربی ها) درباره منجنیق .

اسامی اسلحه های دیگر در تمدن اسلامی :

دبابة (سلاح متحرک) ، کبش (مانند دبابة) ، عراده (منجنیق کوچک) ، چرخ (کمان سخت) ، دیگ (توپ بزرگ) ، کشکنجیر (توپ بزرگ) ، تفک و تفنگ (بندوق) ، ناوک (تیر و سرتیر) .

اسباب قلعه گیری و نقب زنی :

در شاهنامه فردوسی و دیگر رزم نامه ها از این اسباب یاد شده است .

اسلحه سپاهیان چنگیزی و فتح ها و پیروزی های آنان در شهرهای اسلامی :

قلعه جند ، فتح بخارا (منجنیق و عراده و خرک و نردبان) ، خوارزم ، نیشابور ، قلعه الموت (سلاح قراغرا مانند منجنیق) . قلعه ترشیز ، قلعه ازمیر (نقب زنی و عراده) ، قلعه تکریت ، قلعه حلب ، (سلاح ملجور و دمدمه و سنگبار) ، قلعه دمشق (نقب زنی و خندق سازی و قاروره های نفت) ، (سنگبار) ، آلات آتشبار در دوره تیموری ، رعد و کمان رعد (آتشین اسلحه) (سلاح تیموری در سال ۸۰۴ هـ ق)

در کتاب مجموعه الصنایع تألیف میریحیی (از تصنیفات قرن دهم هـ ق) از « روغن اسکندری » نام می برد که نوعی ماده آتش گیر یا آتش سوزان بوده است . در رساله حسن الرماح ، اسامی انواع اسلحه در تمدن اسلامی بسیار آمده است .

شهرهای اسلامی در شبه قاره پاکستان و هندوستان:

قلعه هانسی، حصار برتر، حصار آگره، ملتان، لاهور. در کتاب آداب الحرب و الشجاعة تألیف محمد ابن منصور ابن سعید ملقب به مبارک شاه و معروف به فخر مدبر به سلاح های گوناگون اشاره کرده است:

سوار (همراه سوار، شمشیر و نیزه و عمود و تیر و کمان و ناچخ) و پوشش او (جوشن، زره، خود، خفتان، بغلطاق، زرمین، آهنین). چکر، تیر، کمان.

شمشیر (= تیغ، چینی، روسی، خزری، رومی، فرنگی، یمانی، سلیمانی، شامی، علایی، هندی، کشمیری)، فلاجوری، (سلاح ترکها)، ناچخ (حربه شاهی).

دشنه: (اسلحه عیارها و دزدها و جان بازها)، **کتاره** (سلاح هندوها). **شل** (= سیل) (سلاح هندوها و افغانها)، **پیل کش** و نیم نیزه (اسلحه پیادهها)، نیزه (سلاح ترک ها و عرب ها).

سلاح های قلعه گشایی: (نردبان = زینه، طناب خرما، طناب معمولی، خرک، مترسک، ده مرده، منجنیق، عراده گردان، عراده خفته، دیوار کن، آتشکش آهنین، زنجیر، کدال، نیزه مردگیر، نیزه دندانه دار،...).

آتشبازی: امیر خسرو در اشعار خود از آتشبازی و انواع آن یاد کرده است. شمس سراج عقیق در تاریخ فیروز شاهی از آتش بازی و شب برات (۱۵ شعبان) گفت و گو کرده است. انواع سلاح ها در همین زمان در تاریخ فیروز شاهی ذکر شده است: تیر آتشین، رعد انداز و تفک افکن، غوطه خوار (فرهنگ بحر الفضائل تألیف در ۸۲۷ هـ ق)، برقنداز. کارخانه آتش بازی در دکن بوده و در کشمیر، کارشناس آتش بازی به نام «جب» مشهور و معروف بوده است.

در تاریخ گجرات از توپ و تفنگ یاد شده، در مرآت سکندری از شهر احمدآباد و اسلحه جدید توپ و تفنگ گفت و گو شده و از توپ خانه بابر (ظهیر الدین بابر بنیان گذار مغلان شبه قاره) و سلطان سلیم و شاه اسمعیل صفوی یاد شده و شیر شاه سوری و حلقه های آتش بازی باعث کشته شدن او شد (۹۵۲ هـ ق). در زمان جلال الدین اکبر شاه، طریقه توپ سازی و تفنگ سازی (= بندوق سازی) توسط ابوالفضل فیضی ذکر شده است. مخدوم بهاء الدین برناوی درباره صید و شکار در کتاب «چشتیه بهشتیه» سخن گفته است.

تقریباً ۱۸ نفر خاورشناس درباره کتاب «پرتھی راج راسا» تحقیق کرده و مقاله و گفتار نوشته و چاپ کرده اند. آقای مظہر محمود شیرانی، فہارس اعلام و اصطلاحات و کتاب ہا و رسالہ ہا را در پایان جلد ہفتم افزودہ است.

۹ - نسخہ های خطی شیرانی :

مرحوم حافظ محمود خان شیرانی، توجہ خاصی بہ میراث فرہنگی مکتوب داشت و در مدت عمر خود با کوشش بسیار، نسخہ های خطی را بہ خط و زبان های اسلامی گرد آوری می کرد و بسیاری از آنها را تحت مطالعہ و مذاقہ خود قرار می داد. ظاہراً حدود ۳۵۰۰ نسخہ خطی گرد آوری کردہ بود کہ از آن میان ۲۵۰۰ نسخہ بہ زبان فارسی و بقیہ بہ زبان های عربی، اردو، پنجابی، پشتو و دیگر زبان ہا بود. نسخہ های خطی فارسی را مرحوم دکتر محمد بشیر حسین استاد فارسی دانشکدہ خاورشناسی لاہور فہرست نگاری کردہ و در سہ مجلد از طرف ادارہ تحقیقات پاکستان، دانشگاہ پنجاب، چاپ و نشر شدہ است. در سال ۱۹۴۲ م، این نسخہ ہا را دانشگاہ پنجاب خریدہ است و قبل از درگذشت حافظ محمود شیرانی، بہ کتابخانہ دانشگاہ پنجاب منتقل شدہ و تحت عنوان «ذخیرہ شیرانی» از گزند روزگار محفوظ و مصون مانده است و مورد استفادہ دانشگاہیان و دانشمندان و دانشجویان و محققان است. قدیمترین نسخہ آن یک تفسیر قرآن کریم است کہ در ۴۱۱ هـ ق کتابت شدہ است.

پنجاب میں اردو (= اردو در پنجاب) :

تألیف حافظ محمود شیرانی بہ کوشش دکتر وحید قریشی : فوق لیسانس فارسی، فوق لیسانس تاریخ، دکتر در زبان ار و، چاپ چہارم، اشرف پریس، لاہور، ۴۱۶ ص، ناشر کتاب نما، لاہور، ۱۹۷۳ م.

این کتاب را م. ع. سلام. آیینہ ادب، لاہور، بہ بازار ادب اردو تقدیم کردہ است. آقای پروفیسور دکتر وحید قریشی استاد ممتاز دانشگاہ

خاورشناسی لاهور در احوال و آثار حافظ محمود شیرانی (اکتبر ۱۸۸۰م / ۵ فوریه ۱۹۴۶م) پیشگفتار یا حرف آغاز نگاشته است و درباره کتاب «پنجاب مین اردو: اردو در پنجاب» بحث کرده است و چون به یک واسطه، شاگرد معنوی مرحوم حافظ محمود شیرانی بوده است، حق مطلب را خوب ادا کرده است. «عرض حال» مقدمه مؤلف است بر این کتاب در چگونگی تألیف کتاب. فهرست مطالب کتاب نشان می دهد که این کتاب، تاریخ زبان و ادب اردو و پیشوایان و ادیبان و شاعران اردو را در بردارد.

اینک فهرست مطالب :

اردو، وجه تسمیه، اردو بازار، وجه تسمیه ریخته، معنی ریخته، اصطلاح ریخته، ریخته اصطلاح موسیقی، ریخته در هندی، ریخته به معنی کلام منظوم، اقسام ریخته، ریخته به معنی اردو، نام دیگر اردو: زبان های دهلوی، گوجری، دکنی، زبان هندوستان، هندی و هندوی، آغاز اردو، اردو از برج «بهاشا» بیرون آمد. روابط پنجاب و دهلی، بیان جهانگردان عرب، اثر هندی بر فارسی، عصر غزنوی، لاهور مرکز مسلمانی، مسعود رازی، ابو الفرج رونی، شیخ اسماعیل، ابوریحان بیرونی، ترجمه زبان هندی به فارسی، حکیم سنائی، عثمان مختاری، مسعود سعد سلمان لاهوری، خلیج، افغان، سرداگر مولتانی، اهمیت پنجاب، ملک تغلق غازی، اردو در دکن، بهلول لودھی، اسلام در پنجاب، مشاهیر پنجاب، پنجابی و لهندا، مولفان و نویسندگان پنجاب، پنجابی و اردو، اثر پنجابی بر اردوی قدیم، برج بهاشا، مسلمانان و زبان های هندی، پرتھی راج راسا، امیر خسرو (متوفی ۷۲۵ ه ق)، خالق باری، شیخ شرف الدین احمد یحیی منیری، شاه کبیر یا کبیرداس، شیخ بهاء الدین باجن (متوفی ۹۱۲ ه ق)، قطبن (شاعر بهاشه)، شیخ عبدالقدوس گنگوھی (متوفی ۹۴۵ ه ق)، شاه علی محمد جیوگام دهنی گجراتی، شیخ خوب محمد چشتی، احمد دکنی، شیخ عثمان، شیخ بهاء الدین برناوی خاتم التارکین، مولانا محمد افضل جهنجانوی یا پانی پتی، محبوب عالم عرف شیخ جیون، میر جعفر زتلی، سید اتل نارنولی، گواهی کهنگی اردو از واژه های زبان فارسی، ادات الفضلاء از قاضی بدر الدین دهلوی (تألیف در ۸۲۲ ه ق)، زفان گویا از ملا رشید (پدر ابراهیم برادر جد جامع شرف نامه احمد منیری)، قنیه الطالبین، از قاضی شه ابن باب، شرف نامه احمد منیری (۸۶۴ و ۸۷۹ ه ق) از: ابراهیم قوام فاروقی، مؤید الفضلاء (سال ۹۲۵ ه ق) اردو در پنجاب، شیخ فرید الدین گنج شکر (متوفی ۶۶۴ ه ق)، شیخ عثمان، شیخ جنید، منشی ولی رام، مولانا عبدی، ناصر علی سرهندی، شیخ ابو الفرج محمد فاضل الدین بتالوی (متوفی ۱۱۵۱ ه ق)، شیخ محمد نور، موسی (شاعر)، حضرت غلام قادر شاه (متوفی ۱۱۷۶ ه ق)،

شیخ نصیر الحق ، شاه مراد، محمد جان ، میان احمد ، محمد (شاعر)، بدھ سنگھ، خفیه بیگم ، میر صابر، رحمن (شاعر) ، نعمت الله (شاعر) ، نامدار خان دت (دت یک شعبه از برهمن ها) ، محمد غوث بتالوی ، دل محمد دلشاد پسروری ، وارث شاه ، خوشدل ، فدوی لاهوری ، حضرت مراد شاه ، پیرسکندر شاه امداد (متوفی ۱۲۱۴ هـ ق) ، رام کشن ، فقیر الله ، رحمت شاه ، عبدالرحمن خلدی ، غلام قادر جلال پوریه (جلال تخلص) .

نثر نویسی (اردو):

پوتھی سلوتری کی ، ہزار مسائل (نوشتہ در ۱۲۸۸ھ ق / ۱۹۳۰ بکرمی

/ ۱۸۷۴م).

قاضی فضل حق خان استاد دانشکده دولتی لاهور سه پیوست بر
«پنجاب میں اردو = اردو در پنجاب» نگاشته است و اضافات و تصحیحات
خود را در پایان کتاب به دست داده ، بدین شرح:

پیوست اول :

رحمن ، شاه مراد ، نعمت الله پارسا ، فدوی لاهوری ، شیخ ابو الفرج محمد فاضل
الدین بتالوی (متوفی ۱۱۵۱ هـ ق) ، حضرت غلام شاه قادر (متوفی ۱۱۷۶ هـ ق) ، شیخ نصیر
الحق نصیرا ، امامی ، ناظمی ، حیات ، علیم ، مشتاق ، جلالا ، شیخ محمد حاجی ، امام بخش
قادری ، پروانه ، علی ، کامی ، تضمین بر اولین غزل حافظ شیوازی ، ملمع ریخته ، ملمع لا
ادری ، جان محمد ، دانا کنجھامی و ملمع ریخته ، محمد علی سیر میرک ، مخمس ، اشرف (غزل)
، غزل دوازده معصوم ، غلامی (غزل گو ، جانی (مناجات) ، هاشم (غزل) ، خلدی (غزل)
عبدالرحمن) ، احمد یار (مرالی والا) ، میرتھو شاه لاهوری حکیم ، ریخته رام سنگھ (غزل) ،
عالم گجراتی (ملمع) ، مقبل (ریخته) ، طالب (غزل) ، شیخ احمد (غزل).

پیوست دوم: « اردو در پنجاب » ، از قاضی فضل حق :

مستزاد اشرف از اشرف نوشاهی ، غزل ریخته ، غزل های عرفانی .

پیوست سوم : از قاضی فضل حق :

اردو در دربار مغولان (پیوست مقاله مرحوم شیرانی در مجله

خاورشناسی لاهور ، مه ۱۹۳۱م).

*****

دکتر سید علیرضا نقوی

مرکز تحقیقات فارسی

«مجموعهٔ نغز»

نمونهٔ شیوه تصحیح و تحقیق علمی شیرانی

بقول دکتر سید عبدالله: «استاد بزرگوار مرحوم و مغفور پروفیسور حافظ محمود شیرانی از جمله فضیلت‌های کباری بود که هر سنظر نگارشات وی را می‌توان مستند و معتبر قرار داد و چنین هم شده است. نگارشات وی درباره شاهکارهای ادبیات فارسی و اردو و مسائل بغرنج آن بوده و او با تحقیقات و جدیتهای همه جانبه عقده‌های آن را گشوده و عقاید نادرستی را اصلاح نموده که از صدها سال پیش ظلمت بی‌اطلاعی بر آن حاکم بود. اگرچه بعضی علما به رد نظرات او مبادرت نموده اند اما حقیقت امر این است که هیچکس نتوانسته است نظرات (علمی) او را رد کند.»^۱

جمله کارهای علمی و تحقیقی او در عرض مدت مختصری از آغاز استخدام او (به عنوان استاد اردو) در دانشکده اسلامیة لاهور (۱۹۲۲ م) تا پایان خدمت او در دانشکده خاورشناسی لاهور (۱۹۴۰ م) صورت گرفته است. قبل از این بعلت اتفاقاتی، وی فرصت کار نگارش را نداشته، چون بیشتر اوقات، او در انگلستان بوده و به عنوان مبصر و بازرس نوادر و اشیاء قدیم با شرکت معروف انتشارات به نام لوزاک همکاری داشت.^۲

شیرانی در کار تحقیق خود بعلاوه بر شواهد خارجی، روش شهادت داخلی را بکار برده، و این روش با موفقیت بسیار همراه بود. وی اشتباه

۱. مقدمه دکتر سید عبدالله (به اردو) بر «مقالات حافظ محمود شیرانی»، ج ۱، مرتبه محمود شیرانی، چاپ مجلس ترقی ادب لاهور، چاپ اول، ژانویه ۱۹۶۶ م، ص ۳.
۲. همان، ص ۱۳.

انتساب نادرست بعضی کتابها را رفع ساخته است مانند دیوان حسن ، دیوان معین ، پرتوی راج راسا و خالق باری که بجای نویسندگان اصلی خود به دیگران نسبت داده شده بودند. پروفیسور شیرانی موجب شد آن نویسندگان اصلی، تألیفات گم گشته خود را باز یابند. این بازیافت گم گشته زمینه خاص تحقیق پروفیسور شیرانی بود و در این زمینه منفرد و یکتا بودن او مسلم شده است.^۱

پروفیسور شیرانی علاقه فراوانی نسبت به ادبیات فارسی شبه قاره داشت. وی آرزو داشت خلاهای بزرگی که در تاریخ این ادبیات وجود دارد، پر گردد. وی در مورد تاریخ ادبیات شبه قاره که شمس العلماء پروفیسور عبدالغنی ترتیب داده اصلاً مطمئن نبود و دایره نگارشات پروفیسور براون و علامه شبلی چنان وسیع بود که اجمال در آن ناگزیر بود. بنابر این وی اکثر اوقات می فرمود که علت عدم توجه ایرانیان نسبت به ادبیات فارسی شبه قاره رامی توان فهمید، اما خود اهل شبه قاره این گنج (میراث خود) را ننگه نداشته اند. در این راه جستجو و کشف ادب پاره ها مشکل بزرگی وجود داشت. استاد شیرانی هر کجا در تلاش و جستجوی نسخه های خطی و چاپی می رفت، مخصوصاً در نظر داشت کتاب تازه ای از ادبیات فارسی شبه قاره را پیدا کند. در نتیجه همین تلاشها ، مثنوی عروۃ الوثقی شهابی و بحر الفضائل و اخلاق ظهیری وغیره وارد کتابخانه او شدند. وی بعضی کتابها را گرد آورد که نسخه های آن در کتابخانه های دیگر موجود است، اما چیزی که وی در مدنظر خود داشت تکمیل هرچه بیشتر گنج ادبیات شبه قاره بود. در ضمن ادبیات شبه قاره مقاله اودر باره منیر لاهوری قابل ذکر است.^۲

نقد های شیرانی که اصولاً باید آن را تحقیق تاریخی خواند ، علاوه بر ادبیات فارسی ، به ادبیات اردو هم مربوط بود. بهترین نمونه آن «پنجاب میں اردو» (اردو در پنجاب) و تصحیح تذکره علمی «مجموعه نغز» است. «مجموعه نغز» یکی از قدیمترین تذکره های فارسی درباره شعرای اردو است که حکیم ابوالقاسم میر قدرت الله متخلص به قاسم تألیف آن را در ۱۲۲۱ هـ /

۱. همان ، ص ۴-۵.

۲. همان ، ص ۵.

۱۸۰۶ م با تمام رسانید. این تذکره را دانشگاه پنجاب لاهور در ۱۹۳۳ م در دو جلد چاپ و منتشر نمود. جلد اول با آفتاب، شاه عالم بادشاه، آغاز و با عطاء، عطاء الله، تمام می شود. جلد دوم با تکمله و فهرست اسما و غلط نامه، و با عظیم، عظیم بیگ، شروع و با یوسف، میر یوسف علی، با تمام می رسد، و تکلمه با آزاد آغاز و بایکرو تمام می شود. این تذکره دارای شرح حال و اشعار منتخب ۶۹۳ شاعر است به ترتیب الفبا از لحاظ تخلص شاعر که مؤلف در ذیل هر شاعر اکثر مختصراً بزبان فارسی او را معرفی کرده و سپس اشعار منتخب اردو که آنوقت آن را «ریخته» می گفتند، آورده است، و مجموعاً دارای ۸۵۶ صفحه می باشد.

از مطالعه دقیق «مجموعه نغز» می توان پی برد که مؤلف آن، شرح حال و اشعار منتخب شعرای زیر را نسبتاً مفصل آورده است: آبرو، آرزو، آشفته عظیم الدین، اثر، الم، امیر نواب امین الدوله، انیس، انشاء، برکت، بسمل مولوی محمدی، بقا، بیدار، بیان، تابان، تعشق، تمنا، اسحق، جرأت، حجام، حسن میر غلام حسن، حسرت، حفیظ، حکیم، حیدر میر حیدر علیخان، خسرو، رنگین، سعادت یار خان، زاربرهان الدین خان، سرور اعظم الدوله، سکندر، سلیمان، سوز، سید میر غالب علیخان، شفیق، شگفته، طپش، ظفر، عاشق مهدی علیخان، عظیم شاه محمد عظیم، علی شاه ناصر، غالب بهادر بیگ خان، فغان، قائم الدین، قاصر، قدرت الله شاه قدرت الله، کمترین پیر خان، مجرم شیخ رحمت الله، محب، مصحفی، منیر میر آفتاب علی، منشی، منعم مولوی سرّ الله، نامی میر حسام الدین حیدر، نثار میان محمد امان، نصیر شاه نصیر الدین، نظام نواب غازی الدین خان بهادر، نیاز میان نیاز احمد، هادی میر جواد علیخان.

تنها شرح حال شعرای زیر را نسبتاً مفصل آورده است: آرام، الم، نواب محمد یار خان، بیدل عبدالقادر بخاری، جهمن لال، حسینی، عطا، فراقی، منت (از تکمله) سرور میر فیض علی، صبر مرزا غلام حسن.

تنها اشعار شعرای زیر را نسبتاً مفصل آورده است: آصف، احسان، اسد، انور، ایمان، حزین، حقیر، شائق، محمد هاشم، شکیب، قربان میر

محمدی، گرفتار، کلیم، محبت میر بهادر علی، مسرت، ممنون، میر نظام الدین، نظیر شیخ ولی محمد اکبر آبادی.

رویه‌مرفته شرح حال و اشعار منتخب شعرای زیر را از همه بیشتر آورده است. ظاهراً این اشعار را خودش از دیوانهای این شعرا انتخاب نموده است: انشاء، جرأت، حاتم، درد خواجه میر، سودا، عشق میر عزت الله، عظیم مرزا عظیم بیگ، فراق ثناء الله خان، قاسم (مؤلف)، میر محمد تقی، ولی محمد ولی، هدایت، یقین.

قبل از این تذکره، «نکات الشعرا» و تذکره علی حسینی گردیزی در ۱۱۶۵ ق / ۱۷۵۲ م، «مخزن نکات» در ۱۱۶۸ ق / ۱۷۵۵ م، «چمنستان شعرا» در ۱۱۷۵ ق / ۱۷۶۲ م، تذکره میر حسن در بین سالهای ۱۱۸۸ ق / ۱۷۷۴ و ۱۱۹۲ ق / ۱۷۷۸ م، تذکره شورش در ۱۱۹۳ ق / ۱۷۷۹ م، «گلزار ابراهیم» در ۹۶-۱۱۹۵ ق / ۱۷۸۱ م، تذکره مصحفی در ۱۲۰۸ ق / ۱۷۹۴ م، «گلشن هند» در ۱۲۱۵ ق / ۱۸۰۰ م و تذکره عشقی در همان حوالی به همین سبک تألیف شدند. «مجموعه نغز» نسبت به همه این تذکره‌ها از لحاظ حجم مبسوط‌تر و ضخیم‌تر است. اما دو تذکره از این تذکره جامع‌تر می‌باشد. یکی «عیار الشعرا» تألیف خوب چند متخلص به ذکا در ۱۲۰۸ ق / ۱۷۹۴ یا ۱۲۱۳ ق / ۱۷۹۸ م آغاز شد و پس از سی سال در ۱۲۴۷ ق / ۱۸۳۲ م با تمام رسید، و دارای شرح حال و اشعار منتخب هزار و پانصد شاعر اردو در هزار صفحه می‌باشد. تذکره دیگر «عمده منتخبه» است که اعظم الدوله متخلص به سرور در ۱۲۱۶ ق / ۱۸۰۱ م تألیف و شرح حال و اشعار منتخب هزار و دوست شاعر را آورده است.

استاد شیرانی می‌نویسد که اشپرنگر که همه این تذکره‌های نامبرده را داشت، می‌گوید که محتویات «مجموعه نغز» مبنی بر تذکره سرور و خود آن تذکره یک «مرتبه اصلاح یافته» عیار الشعرا است. اما وی درباره «عیار الشعرا» عقیده چندان موافقی ندارد و می‌گوید که مؤلف آن غیر از تکرار مطالب، همه نوع رطب و یابس و مواد غیر تنقیدی را گرد آورده است و حتی بعضی کسانی را که شاعر نبودند، شاعر ذکر کرده است. این دو تذکره در دسترس ما نبوده،

لذا ما نمی توانیم در این باره قضاوت کنیم. مؤلف «مجموعه نغز» شرح حال و اشعار منتخب ذکا و سرور را در این تذکره آورده اما هیچ اشاره ای درباره اینکه وی در تألیف تذکره خود از تذکره های آنها استفاده کرده، نیاورده است. به عقیده استاد شیرانی تذکره «مجموعه نغز» حتماً دارای مطالب زیادی می باشد که نتیجه تحقیق و تلاش خود مؤلف آن است. چون خود اشپرنگر که تذکره های شفیق و میر حسن را داشت، در موقع تهیه فهرست «ریخته گویان» (شعرای زبان اردو) باین التزام که ذکر هر شاعر از مآخذ اصلی آمده باشد و نه از جای دیگر نقل شده باشد، «مجموعه نغز» را در مورد سیصد و بیست شاعر مآخذ خود قرار داده است که صریحاً نشان می دهد که این تذکره بسیاری از اطلاعات اصیل را داراست. همچنین دتاسی در تاریخ شعرای اردو به کثرت این کتاب را منبع خود قرار داده است. گذشته از اینها، باوجودیکه مولانا محمد حسین آزاد در تذکره «آب حیات» همه جا به مآخذ خود اشاره نکرده، اما با اطمینان کامل می توان گفت که قسمت اعظم مطالب آن تذکره از این کتاب اخذ شده است.

استاد شیرانی اضافه می کند که «مجموعه نغز» با اینکه تذکره شعرای زبان اردو است، طبق معمول آن دوره قسمت اطلاعات درباره شعرا و نقد بر شعر آنها را به زبان فارسی و به نثر ساده دارد که به ندرت به نثر مرجز و مقفی آمیخته شده است. این تذکره دارای شرح حال مختصر و اشعار منتخب شعرای زمان محمد شاه (س ۱۱۳۱ - ۱۱۶۱ ق / ۱۷۱۹ - ۱۷۴۸ م) تا پایان دوره شاه عالم دوم (س ۱۱۷۳ - ۱۲۲۰ ق / ۱۷۵۹ - ۱۸۰۶ م) می باشد. مؤلف با شعرای دوره سوم و چهارم شخصاً وقوف داشته، خودش تا چهل سال باغ سخن را آبیاری کرده، در مجالس شعر خوانی شرکت کرده و در مواقع سخن گستری و سخن سنجی حضور داشته است. بنابراین فرصت خوبی برای بررسی و سنجش محاسن و اخلاق و قابلیت و استعداد و جوهر کلام آنها را داشته است.

در موقع ذکر اسم استادان سخن فخره ای هم قافیه تخلص آنها را آورده است، مانند: استاد اکثری از سخن سنجان عالم شیخ ظهور الدین حاتم؛

سخن سنج هنر گستر مرزا جان جان مظهر، سرآمد شعرای فصاحت آما مرزا محمد رفیع سودا، سخن سنج بی نظیر محمد تقی میر، مملکت سخن سازی را یکه تاز مرد خواجه میر درد، شاعر فصاحت افروز محمد میر سوز، استاد صاحب درایت هدایت الله خان هدایت.

از شعرای بلند پایه و معروف اشعار مفصل تر آورده است اما برای ذکر احوال چندان همت نگماشته است. تاریخ ولادت و وفات شعرا را هم نیاورده، اما از بعضی اشاراتی که در ضمن احوال آنها آورده، می توان به زمان آنها به حتم پی برد.

پروفسور شیرانی علیرغم اوضاع وخیم سیاسی آن زمان به کثرت رواج شعر و سخن در میان مردم اشاره کرده، اظهار تعجب می کند و می گوید که چطور در آن دور فتنه و آشوب که فرزندان این سرزمین در تلاش معاش در بدر و خاک بسر پریشان حال می گشتند ذکور و اناث، عامی و خواص، سلاطین و عمال، امراء و علما و مردم هر طبقه و پیشه غرق ذوق و شوق شعرگویی بودند و این تنها به مسلمانان محصور نبود، بلکه بین هندوان و حتی به فرنگی نژادان نیز سرایت کرده بود، چنانکه از اسامی پیشه ورانی که در این تذکره آمده می توان حدس زد، مانند: محمد امان نثار معمار، حسین بخش بخشی پارچه فروش، خواجه هینگا شیدا علاقه بند، میر صادق علی صادق فیلبان، سنبهو ناتھ عزیز مهاجن (صراف)، میر لطیف علی لطیف دلّال جواهرات، بدرالدین مفتون بزاز، یکرنگ سنار (زرگر)، محمد هاشم شائق خیاط.

همچنین این تذکره نشان می دهد که در آن دوره همه نوع شاعر وجود داشت. از جمله شعرای ثقه و جدی، رند و اوباش، هزّال و فحش گو، و حتی بعضی از آنها تخلص های عجیبی را اختیار کرده بودند، مانند: اوباش، عیاش و کافر!!

بعلاوه این تذکره می رساند که احمد نگر، فرخ آباد، رامپور، لکهنو، عظیم آباد (پتنه)، مرشد آباد (بنگال)، حیدرآباد (دکن) و غیره مراکز بزرگ شعر و سخن بودند. اما در میان آنها دهلی بزرگترین مرکز شعرا بود. محافل شعر و سخن به کثرت برپا می شد و در این محافل مردم از هر عقیده و مذهب

شرکت می جستند و از ضیافت ها و مهمانی ها استفاده می کردند و حتی برای شعرای هند و نیز انواع شیرینی را تعارف می کردند. این مجالس را «مشاعره» (محفل شعر خوانی) و گاهی «مراخته» (محفل شعر ریخته خوانی) می خواندند.

استاد شیرانی در «دیباچه مرتب» تصریح نموده است که نسخه خطی مجموعه نغز که در تصحیح و چاپ این کتاب اساس وی قرار گرفته، به مجموعه کتب مولانا محمد حسین آزاد تعلق داشته که اکنون جزو کتابخانه دانشگاه پنجاب لاهور می باشد و آزاد در چندین مورد حواشی مفیدی را اضافه نموده است. این نسخه از روی قرائنی نسخه اصلی مؤلف است و با وجود اینکه خاتمه ندارد تا تاریخ کتابت و نام کاتب و مؤلف را معلوم دارد، اما از بعضی علائم و نشانات واضح می گردد که این نسخه اصلی مؤلف است، چون در بعضی موارد عباراتی قلم زده و بعضی جمله ها و فقرات خط زده و بجای آن جملات و فقرات تازه ای نوشته شده است. در متن در بعضی موارد، جا را خالی گذاشته و گاهی بعضی اشعار را خط زده است. در بسیاری موارد بعضی شعرا بویژه کسانی که مؤلف از احوال آنان و قوف کاملی نداشت، از اصل متن کتاب خارج و به «تکمله» منتقل شده که شاهد و دلیل آنست که این تغییر به دست خود مؤلف صورت گرفته است. این نسخه در حال بسیار تباہ و کرم خورده بود. بعلاوه کار تصحیح آن بعلت بعضی ویژگیهای دیگر آن بسیار پر زحمت و مشکل بود. مثلاً این نسخه اکثراً نقطه نداشت و به علت کرم خوردگی بعضی کلمات و عبارات از بین رفته بود. با وجود تلاش بسیار نسخه ای دیگر در هند بدست نیامد. بالاخر نسخه شماره ۳۱۲۳ از کتابخانه دیوان هند بطور مستعار بدست آمد. اما متأسفانه چون کاتب آن آدم بیسوادی بود، آن نسخه غلطهای فاحشی داشت. بنابر این مصحح در مواردی که کلمات یا عباراتی از نسخه اصلی از بین رفته بود، از نسخه دیوان هند در داخل دو قلاب آورده، و در جاهائی که علیرغم مراجعه به نسخه دیوان هند هم این مشکل حل نشد، تصحیح قیاسی را بکار برده و آن کلمات یا عبارات را در داخل دو هلال ( ) آورده است که البته در موارد بسیار محدود و نادری صورت

گرفته است. بعلاوه در دو مورد چند بیت شعر که با مذاق و آداب عهد حاضر منافات داشت از متن خارج کرده است. غیر از این دو مورد، به اصل نسخه دست نزده و حتی املائی نسخه را (که گاهی عجیب و غریب به نظر می آید) نیز حفظ کرده، تا مختصات املا و انشای مؤلف که از علمای زمان خود بوده، همراه با تلفظی که در آن دوره معمول و متداول بود، معلوم و روشن گردد. متأسفانه در موقع کتابت، کاتب از خود املائی قدیم و جدید را بهم خلط می کرده و بنابر این با وجود احتیاط بلیغ نمی توان ادعا کرد که این نسخه چاپ شده کاملاً مطابق «رسم الخط» نسخه اصلی آن می باشد. همچنین مصحح در موقع نوشتن فرق یای مجهول و معروف و کاف فارسی و عربی تسهیل کار خوانندگان را مراعات نموده و در بعضی موارد الف ممدوه و همزه را هم از خود اضافه کرده که در اصل نسخه نبوده است. مصحح بعضی ویژگیهای دیگر املائی نسخه اصلی را هم در صفحات «کب» تا «کو» در ذیل دیباچه مرتب بیان کرده است و آنجا اضافه کرده است که در نسخه اصلی بعضی تصرفات غیر قابل قبول و قابل اعتراض بوده است مانند نسق بجای نسخ، مها با بجای محابا، ذیا بجای زیبا، زخیره بجای ذخیره، مهاوره بجای محاوره، ذیب بجای زیب، وغیره (که ظاهراً اشتباه کاتب است و مصحح آنرا در متن چاپ شده آن را تصحیح نموده است).

همچنین استاد شیرانی در موقع تهیه احوال زندگانی مؤلف «مجموعه نغز» غیر از مراجعه به تذکره ها، از اشاراتی که در داخل متن این تذکره آمده و بعضی گوشه های زندگی مؤلف را روشن می سازد، استفاده کرده است. اما اضافه نموده است که مؤلف احوال خودش و خانواده خود را اصلاً ذکر نکرده است.

خلاصه «مجموعه نغز» نمونه کامل روش کار تصحیح و تحقیق استاد شیرانی است که الگوايست ایده آلی برای کسانی که می خواهند بکار تصحیح متون ادبی و تاریخی و تحقیق در زمینه تاریخ و ادبیات پردازند.

*****

نقد تحقیقی بر «پرتھی راج راسا»

پرتھی راج راسا، بعد از «تنقید شعر العجم» بهترین نمونه نقد تحقیقی پروفیسور محمود خان شیرانی می باشد. اینجا بطور موجز تحقیقات شیرانی را ارائه می دهیم.

پرتھی راج راسا از آن قبیل کتابهای مجعول است که بعلت بعض اوصاف مفروضه گوناگونی تا مدت درازی مورد ستایش و تحسین و آفرین قرار داشت و در میان عوام الناس بقدری مقبول بوده که مداحان آن این کتاب را از یک حیفه آسمانی کمتر محسوب نمی کردند. گروهی از این مردم عاشق قدامتش بوده، و بعضی آن را بخاطر محاسن شعری آن و بعضی دیگر بعلت مطالب تاریخی، آن را به عنوان مأخذ مهم تاریخی به شمار می آورده اند. کتابهای مجعول و اساطیری در میان همه اقوام وجود داشته، اما هیچکدام از آنها اعتباری که نصیب پرتھی راج راسا شده، نداشته است. این کتاب تا مدت زیادی گروهی از نسابان و مورخان و زبانشناسان را به دام فریب خود انداخته و نه تنها عوام الناس بلکه حتی خواص هم جزو گرفتاران سحر و جادوی این کتاب بوده اند. هندوان که آن را بوجود آوردند طبعاً همواره آن را به عنوان سند تاریخی می پرستیدند. از یک قرن پیش اهل غرب هم در حلقه ارادتمندان این کتاب در آمدند و موجب توسعه و گسترش شهرت و اعتبار آن می شده اند. اما جای تعجب و تأسف است که حتی مسلمانان هم (از جمله دانشورانی امثال ابوالفضل علامی)، که هدف واقعی و موضوع اصلی این کتاب هستند، بعلت عدم اطلاع کامل از محتویات این کتاب ناآگاهانه در زمره معتقدان آن در آمده اند.

درباره سراینده این کتاب منظوم گفته می شود که وی چند بردائی

شاعری معاصر پرتھی راج بوده و بنابر این در میان کتابهای بومی آن دارای مقام اقدم کتب می باشد. از لحاظ تاریخی آن را برای انساب اکثر خانواده های راجپوت از راجپوتانه به عنوان یک مأخذ بسیار قدیم حساب می کنند و حتی والیان اودی پور، جودهپور، جی پور، بوندی و سروهی بنابر گفته های نویسنده این کتاب زمان حیات و ممات اسلاف خود را تعیین می کنند. موضوع اصلی این کتاب شرح حال زندگی و جنگهای پرتھی راج، والی اجمیر و دهلی با سلطان شهاب الدین می باشد اما بسیاری از والیان و راجگان دیگر نیز معاون و شریک پرتھی راج در این جنگهای مفروضه بودند. بنابر این پرتھی راج راسا به عنوان مأخذ مهم و سرچشمه روایات و وقائع تاریخ اسلاف راجگان راجپوت قرار می گیرد.

همچنین بسیاری از نویسندگان غربی و مؤرخان قرن گذشته این کتاب را مأخذ اصیل تاریخ هندوان، بویژه راجپوتها قرار داده اند. تاد این کتاب را اساس «تاریخ راجستان» خود ساخته، و گروز، بیمز و هرنلی آن را از لحاظ زبانشناسی مأخذ مهمی محسوب داشته، و گر برسن در میان مأخذ ادبیات بومی هند، مدحت سرای محاسن شعری این کتاب می باشد. انجمن آسیایی بنگال نظر به اهمیت گوناگون این کتاب چاپ آنرا آغاز نمود و به انتشار یک سوم آن موفق گردید.

متأسفانه خود مسلمانان هند هم که هدف اصلی نویسنده این کتاب بودند، با کمال بی اطلاعی از مطالب این کتاب در افزایش اعتبار آن دست کمی از دیگران نداشتند، و حتی مولانا محمد حسین آزاد در تألیف کتاب «قصص هند» و سایر کتابهای درسی بعضی مطالب را ازین کتاب نقل کرده و انتشار داده، و در موضوع تاریخ زبان اردو آن را به عنوان قدیم ترین مأخذ و دستاویز پذیرفته است.

تا سال ۱۸۸۶م این کتاب کاملاً معتبر و مستند بوده، و اهل غرب ترجمه داستانهای آن را به کثرت در مجله های علمی خود منتشر می کرده اند، حتی بیمز دستور صرف و نحو آن را هم انتشار داد. اما در همان سال کویراج شیامل داس جی یک مقاله تحقیقی و علمی نوشته و در مجله انجمن آسیایی بنگال به چاپ رسانید و انقلاب عظیمی در تاریخ مطالعه پرتھی راج راسا برپا نمود

و در این مقاله باین نتیجه رسید که این کتاب یک کتاب مجعولی است و اینکه آن را در میانه قرن هفدهم میلادی تألیف نموده اند. طبعاً این مقاله مورد انتقاد سختی از طرف معتقدانش قرار گرفت و موهن لال و شنو لال پندیا در مجله‌ای جداگانه بزبان هندی طبع چاپخانه مدیکال هال بنارس به سال ۱۸۸۷ م در رد مقاله کویراج در آمد که رئوس مطالب آن در بعضی مطبوعات دیگر هم منعکس شد. در سال ۱۸۹۳ م دکتر بیولر طی نامه‌ای به نام دبیر انجمن آسیائی بنگال بر اساس مطالب کتابی تازه کشف شده در کشمیر به زبان سانسکریت به نام «پرتھی راج وجی» از اصالت کتاب پرتھی راج راسا صریحاً انکار نمود و پیشنهاد کرد طبع و نشر بقیه آن کتاب را متوقف سازند.

اما از طرف دیگر، آقای سیام سندر داس، دبیر انجمن تبلیغ ناگری (ناگری پرچارنی سبها) در گزارش سالیانه درباره «تلاش نسخه‌های خطی هندی» (بابت ۱۹۰۰ م) تبصره‌ای بظاهر مدلل و پر از معلومات در حمایت پرتھی راج راسا نوشت که جان تازه‌ای را در کالبد حامیان غربی این کتاب دمید. رد پای آن در مقاله وینسنت اسمت در تاریخ هندوستان، چاپ شده در مجله انجمن آسیائی بنگالا (بابت ۱۹۰۶ م) به نظر می‌آید.

ولی این مبارزه تحقیقی اینجا تمام نشد. در سال ۱۹۲۸ م معاون ناظر موزه راجپوتانه اجمیر طی مقاله‌ای که در مجله انجمن سلطنتی آسیائی شعبه بمبئی (جلد سوم) به سبک عالمانه^۱ تواریخ مذکوره در کتاب پرتھی راج راسا را باطل قرار داد. در همان سال در مجله تبلیغ ناگری (ناگری پرچارنی پاتریکا)، جلد نهم، پاندیت رام چند، مقاله دیگری در انتقاد راسا چاپ کرد که اکثر مطالب آن به جنبه زبان راسا مربوط بود. در همان مجله مقاله‌ای مفصل دیگر از رای بهادر پاندیت گوری شنکر اوجها منتشر شد که مطالب راسا را از هر حیث ابطال و رد نمود و تارو بود وجود این کتاب مجعول را به کلی پریشان ساخت.

تا آن موقع کسانی که در این مسابقه تحقیقی شرکت کردند اکثر شان از گروه علمای سانسکریت بودند و به همین علت کمتر اعتنایی به تاریخ اسلامی داشتند. تنها کویراج البته از تاریخ اسلامی کمک گرفت و اکثر تاریخهای مذکور در کتاب راسا را باطل قرار داد. بقیه شرکت کنندگان هیچ

سروکاری به این موضوع نداشتند، بلکه بسیاری از مرتبین راسا، در نتیجه اعتماد به بیانات صاحب راسا، مؤرخان مسلمان را هدف ملامت قرار داده، پرسیدند که چرا آنها از این جنبه های تاریک زندگانی سلطان شهاب الدین صرف نظر کردند. بنابر این شیرانی هم وارد میدان شده، از تک تک وقایع زندگانی سلطان شهاب الدین را، که در کتاب راسا بعلت تعصب دینی و ملی هندوان بکلی غلط و برخلاف حقیقت تفسیر شده است، مورد بررسی و تحقیق دقیقی قرار داد.

تحقیقی که استاد شیرانی در مورد راسا بعمل آورده از سه لحاظ دارای اهمیت می باشد. یکی از لحاظ وقایع درست زندگانی سلطان شهاب الدین، دومی برای رفع اشتباه محققان زبان اردو که این کتاب را قدیمی ترین دستاویز زبان اردو حساب کرده اند و سوم اینکه بعضی گوشه های محتویات این کتاب که تا آن موقع در تاریکی مانده باید روشن گردد و به اطلاع عموم رسیده شود، چون گروه اردو دانان تا قبل از این کار تحقیقی از محتویات و مطالب راسا بی خبر مانده بودند.

ما اینجا بیشتر جنبه تاریخی کار تحقیقی استاد را مورد توجه قرار داده، به شرح آن می پردازیم و دو جنبه دیگر را برای فرصت دیگر بلکه برای محققان زبان اردو وا می گذاریم.

ظاهراً این کتاب را نویسنده آن تنها بخاطر جلب منفعت از راجائی از ناحیه راجپوتانه هند جعل کرده، اما متأسفانه بسیاری از علمای تاریخ و زبانشناسی را در دام تزویر خود انداخته، و آنها را کاملاً گمراه کرده، بطوری که نظیر آن در تاریخ ادب پیدا نیست. این کتاب هم مثل داستان امیر حمزه می باشد که دور کارهای افسانه ای عم رسول اکرم (ص) می چرخد و غیر از اسم قهرمان آن داستان هیچ واقعه ای تاریخی ندارد. این کتاب هم غیر از نامهای تهی راج و سلطان معز الدین محمد بن سام ملقب به شهاب الدین که شخصیت های تاریخی هستند و در شهر تراین دوبار با هـ جنگیدند که در اولی شهاب الدین شکست خورد و در دیگری پیروز شد، و حریف او پرتهی راج در آن کشته شد، دیگر هیچ حقیقتی ندارد، و سراینده آن رشته شصت و نه داستان دروغین را از خود بافته است، حتی اکثر افراد این داستان هم غیر

حقیقی و افسانه ای هستند ، و چون وی از زمان حقیقی پرتهی راج هم خبر نداشت و او را نود سال قدیم تر از تاریخ او فرض کرده است ؛ بنابر این در مورد سالهایی که در این داستان آورده ، دچار همان اشتباه شده است.

استاد شیرانی این کتاب را سه قسمت کرده است : اول خلاصه مطالب و بعضی داستانهای راسا را آورده است تا خوانندگان از موضوع آن وقوف مختصری پیدا کنند. در قسمت دوم این مطالب را یکی یکی حلاجی کرده و بر محک تاریخ و زبان آنها را مورد سنجش قرار داده و با ذکر اصل وقایع تاریخی آنها را رد نموده است. در قسمت سوم وی خلاصه آرا و عقاید فضلی غرب و هندو را آورده است. مابینجاستنها به اشاره به تبصره و دلائل تاریخی اکتفا می کنیم. راسا سلطان معز الدین محمد (ملقب به شهاب الدین) غوری را به بیست و پنج نام مختلف یاد کرده است که همه آنها شکل های مغلوط «سلطان شهاب الدین غوری» است. «غوری» را به تلفظ هندی «گوری» آورده ، و درباره وجه تسمیه آن یک داستانی از خود ساخته است که پدر جلال الدین (که در ذکر نام اصلی وی که سلطان بهاء الدین سام بود اشتباه کرده است)، در حرم خود پانصد زن داشت و از ترس اینکه مبادا فرزندی بدنیا بیاید و پدر خود را به قتل برساند ، همینکه یکی از این زنها حامله می شد، وی را بقتل می رسانید تا اینکه یکی از آنها پس از آستن شدن از قصر شاهی فرار کرده، خود را در گورستانی مخفی کرد ، و شهاب الدین «گوری» در یک گوری بدنیا آمد ، و بهمین مناسبت او را «گوری» می خواندند!!

همچنین اسم مادر سلطان را «بی بی فتح» ذکر کرده ، در صورتی که در حقیقت او را به مناسبت وطن خود «ملکه کیدانی» می خواندند چون او دختر والی کیدان بود. اسامی امرا و وزرای سلطان را هم بطوری آورده است که هیچ نسبتی به واقعیت و اسامی معمول آن عصر را ندارد. استاد شیرانی بحث مفصلی درباره آن آورده ، و به این نتیجه رسیده که اسامی و مناصب مذکور در راسا هیچ ربطی به زمان سلطان نداشته ، بلکه بیشتر به زمان بابریان تعلق دارد، چنانکه در حدود سی اسم آن در «شاهجهان نامه» عبدالحمید لاهوری آمده و به شکل مغلوطی در راسا بکار رفته است. در بعضی موارد بعضی اسماء را مژده آورده است ، مانند : سلیم ، کمال . . . همچنین شکل بعضی اسامی

دیگر رابکلی مسخ کرده است ، مانند : سکت بجای شوکت ، اساکلی بجای عیسی قلی ، خان وهرم بجای بیرم خان (که نام یکی از امرای معروف زمان اکبر شاه بود).

بعلاوه اسم وزیر سلطان را تثار خان آورده است ، در صورتی که او سه وزیر بنام ضیاء الملک درمشانی و مؤید الملک محمد عبدالله سجزی و شمس الملک عبدالجبارکیدانی داشت و بس، بعضی از اقوام را که در زمان بابریان در هند بودند جزو افواج سلطان گفته است که باز نمونه دیگر از اشتباه بزرگ اوست. طبق قول مؤلف راسا شهاب الدین در بیست جنگ از دست پرتھی راج شکست خورد و چهارده بار اسیر شد و در بیست و یکمین جنگ پیروز شد. از روی تاریخ ، سلطان در ۵۷۱ هـ به هندوستان حمله کرد ، و ملتان را از «ملاحده» گرفت. در ۵۸۶ هـ با پرتھی راج در شهر ترائن جنگ کرد و شکست خورد ، اما سال بعد در همان شهر باز با پرتھی راج جنگ کرد و پیروز شد. پرتھی راج در میدان جنگ کشته شد.

در حقیقت سراینده راسا یک نفر هندوی متعصبی به نظر می آید که در اثر جنون مذهبی و انتقام جوئی از سلاطینی که از کشورهای مسلمان نشین به سرزمین هند حمله کرده ، آن را جزو سلطنت خود در آوردند ، افسانه های بسیار مبالغه آمیزی برای اطفاء و نشانیدن آتش انتقام ، می خواهد قهرمان خود را به عنوان نمونه شجاعت و مردانگی مثالی هندوان ارائه داده ، حریف او را بیست بار هزیمت خورده ، و برای بیست و یکمین بار بادل ناخواسته فاتح نشان می دهد. اما قبل از این پیروزی ، او را دچار همه نوع ذلت و خواری از دست سالارهای ادنی لشکر قهرمان خود ، و چهارده بار اسیر گشته با پرداخت زرکثیر فدیة او را آزاد می کند. گاه بطور فدیة پانزده هزار باز ، و گاهی ۳۰ زنجیر فیل و پانصد راس اسب ، و دفعه دیگر دوازده زنجیر فیل و یک هزار باز ، و دیگر بار هفت زنجیر فیل و پنجاه راس اسب ، و بار دیگر صد باز و دو لک روپیه ، و در نتیجه جنگ دیگر نه هزار راس اسب و مروارید کثیر ، و بار دیگر فیل معروف خود به نام «سنگارهار» و سه هزار راس اسب نذر پرتھی راج می کند.

در پایان جنگ دیگر سلطان اسیر برای رهای خود بجای فدیة سه بار به

حریف خود سلام می کند و قول می دهد که دیگر هیچوقت علیه هندوان شمشیر نکشد، و موقع دیگر سه بار سر خود را پیش پرتھی راج خم می کند و پرتھی راج به او می گوید: شهاب الدین تو والی کشوری هستی اما بسیار پست و بی حیاهستی. چندین بار اسیر گشته، آزاد می شوی و باز حمله آور می شوی. راسا در یک مورد بیان می کند که شهاب الدین در یک جنگ از دست یکی از سرداران پرتھی راج هزیمت خورده، اسیر می گردد. او را پیش پرتھی راج به دهلی می برند و آنجا وی شمشیر مخصوص خود و دو اسب را نذر پرتھی راج می کند و روی قرآن قسم می خورد که دیگر به هندوستان روی نمی آورد و اینکه اگر بار دیگر از روی رود اتمک گذشت، او را دیگر مسلمان نخوانند. اما هر بار شهاب الدین مرتکب خلف وعده می شود!!

بخاطر اعتلای مقام قهرمان خود و تداوم عظمت او، سراینده راسا در پایان داستان، پس از اسیری پرتھی راج، سلطان شهاب الدین را با تیرکمان پرتھی راج به قتل می رساند، و سپس قهرمان او هم خود را می کشد.

همچنین راسا در بیان تعداد لشکر شهاب الدین راه اغراق پیموده است. مثلاً در یک جنگ در مقابل پرتھی راج دو لک نفر، و در جنگ دیگر سه لک نفر و سه هزار فیل، و در جنگ دیگر هشتاد لک نفر و هشت هزار فیل جزو لشکر او قرار می گیرد اما علی الرغم این فوج کثیر هر بار بیچاره شکست خورده رسوایی و خواری نصیب وی می گردد.

بعلاوه در بیان حدود سلطنت سلطان هم راسا بسیار اشتباه کرده است مثلاً غیر از ایران و افغانستان و پنجاب، کشمیر و کیلاس (یعنی ناحیه کوهستان هیمالیا) را هم جزو قلمرو شهاب الدین بیان کرده است، در صورتی که در زمان سلطان کشمیر زیر سلطه راجای هندو بوده، و کیلاس هم جزو سلطنت وی نبوده است. همچنین در موارد دیگر بیان راسا می رساند که حدود قلمرو سلطان نه فقط محدود به قاره آسیا بوده، بلکه تا اروپا و افریقا رسیده بود، چون اقوامی که بقول راسا جزو افواج سلطان بوده، ازان نواحی تعلق داشتند مانند فرنگی و رومی و غیره.

همچنین استاد شیرانی به بعضی کلمات اشاره نموده است که در کتاب راسا بکار رفته ولی بطور حتم در زمان سلطان شهاب الدین متداول نبوده و به زمان خیلی بعدی تعلق دارد مانند بخشی، شاگرد پیشه، عرضداشت، داک چوکی، پچی کاری، انناس و غیره.

بعلاوه فرامینی که در راسا آمده از روی تاریخ و زبان درست نیست. استاد شیرانی بسیاری ازین فرامین را که در راسا آمده، مورد بحث قرار داده، و ثابت کرده است که آنها از لحاظ تاریخ و زبان صحیح نیست. در پایان استاد شیرانی عقاید و آرای بعضی دانشوران غرب و هندو را درباره پرتھی راج راسا آورده است، و هر کدام از آنها را مورد بررسی و حلاجی قرار داده، آنچه در تائید بیانات و مطالب راسا گفته شده رد کرده، و حقیقت حال را بیان کرده، و به این نتیجه رسیده است که این کتاب مجعولی است که یک کسی از هندوان متعصب افراطی بخاطر اهانت و رسوائی سلاطین امثال سلطان شهاب الدین که فرمانرویان هندوی سرزمین هند را شکست داده و به سلطنت آنها خاتمه دادند، و حدود نواحی مملوکه آنها را جزو قلمرو خود قرار دادند، یک سلسله افسانه ها و وقایع غیر تاریخی و من در آوردی را برای جلب توجه و ارضای خاطر بعضی راجا یا راجاهای هندو و راجپوت هند با تاروپود بیانات اغراق آمیزی ساخته، موجب فریب و گمراهی محققان و مورخان و زبانشناسان واقع گشته است و اظهارات او اصلاً به حقیقت و واقعیت مقرون نیست بلکه باید صریحاً بکلی باطل و بی اساس و واهی و مضحک قلمداد گردد.

این مقال را با این اقتباسی از مقاله اردو از مرحوم دکتر سید عبدالله به عنوان «نوادر کتابخانه شیرانی» چاپ شده در مجله «اردو» شماره ژوئیه ۱۹۴۶م (ص ۱۰۰) بپایان می رسانیم:

«پروفسور شیرانی ناقد و مورخ بزرگ دوره ما بود. وی برای صحت و صداقت وقایع جان می داد، و نمی توانست در این مورد هیچ اشتباه یا بیان نادرستی را نادیده بگیرد. جستجوی حق و راستی ایمان او بود که بخاطر آن وی از لغزشهای شخصیت های بزرگ هم صرف نظر نمی کرد. وی اشتباهات بزرگ تاریخ و ادب را اصلاح نمود و طلسم چنین نظریات پخته را شکست که ریشه های آن در دنیای علم بطور یک حقیقت ثابتة راسخ و محکم شده بود... وی تنها به روایت اعتماد نمی کرد، بلکه درایت را هم بکار می برد... اگرچه کارهای تعمیری و اصلاحی او کم نیست، اما نظر به بسیاری از نظرات و عقاید غیر صحیح ادب و تاریخ که وی به شدت آنها را کوبید، اگر او را «محمود (بت شکن) خوانیم بیجا نخواهد بود».

*****

دکتر محمد صدیق شبلی^۱

اسلام آباد

نقد شیرانی بر شعر العجم شبلی نعمانی

تنقید شعر العجم (نقدی بر شعر العجم) تالیفی است که محقق ممتاز شبہ قارہ حافظ محمود خان شیرانی (۱۹۴۶م) دربارہ شعر العجم نوشتہ است ولی قبل ازینکہ این کتاب را مورد بحث قرار دہیم معرفی خود شعر العجم ہم لازم است. شعر العجم در مسیر تکامل و نقد شعر فارسی یکی از ارزندہ ترین آثار است کہ نویسندہ بنام شبہ قارہ علامہ شبلی (۱۹۱۴م) آن را بزبان اردو نوشتہ است. این تالیف شامل پنج مجلد بقرار زیر است:

مجلد اول	از آغاز تا نظامی
مجلد دوم	از کمال اسمعیل تا جامی
مجلد سوم	از فغانی تا ابوطالب کلیم
مجلد چهارم	نقد و تحلیل شعر فارسی مخصوصاً شاہنامہ
مجلد پنجم	نقد و تحلیل شعر فارسی مخصوصاً انواع شعر فارسی

این مجلدات بزبان فارسی ہم ترجمہ شدہ اند. مؤلف در تہیہ این کتاب از تذکرہ های معروف و کتب تاریخ استفادہ کردہ است. شبلی خودش شاعر بود و بہ فارسی شعر می گفت. نظر انتقادی او دربارہ شعر و شعرا حاکی از

۱. استاد و سرپرست بخش اقبال شناسی دانشگاه آزاد علامہ اقبال لاهوری.

ذوق بلند ادبی اوست. شعرالعجم قبولیت بی سابقه یافت؛ مخصوصاً مورخین ادبیات از این کتاب ستایش کردند. ادوارد براون آراء شبلی درباره شاعران فارسی را با کمال احترام در تاریخ ادبیات خود درج کرده است. او شعرالعجم را در ردیف کتب نفیس و عالی می شمارد (۱). یکی از مستشرقین بزرگ آلمانی درباره شبلی نعمانی چنان نوشته است: (۲)

«باید اعتراف کرد که از میان نویسندگان هند شبلی تنها نویسنده ای است که تالیفات او بطور کلی روی مبانی علمی قرار گرفته، و بروش عصر حاضر اروپا نگارش یافته است.»

علامه شبلی در زمانی نویسندگی آغاز کرد که وضع مسلمانان در شبه قاره پاک و هند خیلی وخیم بود. آنها حکومت خود را از دست داده بودند و زیر سلطه استعمار بریتانیا زندگانی زار و زبونی داشتند. چنانکه معهود است، فرهنگ محکومان اولین نشانه استعمار می شود - آنها از اسلام و مسلمانان استخفاف می کردند - این روش استعمارگران مسلمانان را دل شکسته کرد و بعضی ها در گوشه انزوا رفتند ولی برخی از آنها برای حفظ شعائر اسلامی و دفاع از اسلام و فرهنگ اسلامی همت گماردند؛ علامه شبلی هم یکی از آن مدافعین بود. او مسلمانان هزیمت دیده را با گذشته درخشان آنها می پیوست. وی در مولفات خود، پیشینه پر عظمت مسلمانان را جلوه گر می ساخت. این یکنوع معالجه روانی بود که شبلی برای آن کوشش می کرد. او در شعبه های مختلف زندگی کارهای نمایان آنها را نشان می داد. شبلی شعر را هم از کمالات فرهنگی مسلمانان محسوب می کرد. شعرالعجم در اصل داستان کمالات آنها است. شبلی اگرچه به شعر عربی هم علاقمند بود ولی در حق شعر فارسی اعتقاد وی بمراتب بیشتر بود و شعر فارسی را بحد مبالغه دوست می داشت و می گفت شعر سایرجهان یک طرف، شعر فارسی یک طرف، یعنی شعر همه جهان بخوبی شعر فارسی نمی رسد. (۳)

حافظ محمود خان شیرانی که نقدی بر شعرالعجم شبلی نوشته است، محقق بلند پایه ای بود و در تحقیق خیلی دقیق و مبتکر بود. بر ادبیات فارسی

و تاریخ آن تسلط کامل و بر دواوین اکثر شعرای فارسی نظر عمیقی داشت. در مطالعه شاهنامه و احوال فردوسی خیلی زحمت کشید. درباره شرح احوال انوری، عطار و نظامی گنجوی تفحص بسیار نمود. برای ترتیب وقایع زندگانی انوری، احوال بیست و دو ممدوح انوری را از کتب مختلف جمع آوری کرد.

محمود شیرانی خوبیهای شعرالعجم را قبول داشته است. این کتاب بنظرش بدون استثنا از بهترین تألیف های تاریخ شعر فارسی بود، ولی او حاضر نبود از اشتباهات تاریخی و تسامحات تحقیقی شعرالعجم صرفنظر کند. وی در مجله سه ماهی اردو یکسری مقالات انتقادی درباره شعر العجم نوشت. این سلسله مقالات از ۱۹۲۲ تا ۱۹۲۷ پنج سال ادامه یافت، بعداً این مقالات بصورت کتابی به اسم تنقید شعر العجم منتشر شد. شیرانی فقط نقاط ضعف شبلی را نشان نداده است، بلکه در بعضی موارد بنا اطلاعات بیشتری کوتاهیهای شبلی را جبران هم کرده است.

متأسفانه شیرانی نقد شعرالعجم را به پایان نرسانیده است. مجلد اول و جزوی از جلد دوم شعر العجم تا کمال اسمعیل را مورد بررسی قرار داده بود که ازین تألیف دست کشید (۵). نقد شعر العجم در دانشگاه پنجاب شامل برنامه درس فوق لیسانس بود ولی اولیای امور برنامه آموزشی دانشگاه «نقد» را از برنامه خارج کردند. این امر شیرانی را خیلی ناراحت کرد و او این سلسله را منقطع نمود؛ ممکن است این یکی از وجوه ترک نوشتن نقد باشد. با اینکه کاوش شیرانی یک نمونه عالی پژوهش در تاریخ ادبیات فارسی بود ولی مورد قبول مردم قرار نگرفت، نخست به این دلیل که خود نقد این قدر جالب نمی باشد که مردم از مطالعه آن لذت ببرند و دیگر اینکه شکست سحر نویسنده ای مثل شبلی هم آسان نبود - شیرانی شعرالعجم را اگرچه تمام نکرد ولی باز هم خیلی مفصل نوشته است. این کتاب ناتمام هم مشتمل بر بیش از ۷۵۰ صفحه است.

احاطه همه محتویات این کتاب از حوصله این مقال خارج است. ما فقط اینجا دو مثال می آوریم، یکی نقد شیرانی بر شرح احوال رودکی است و دیگر درباره انتساب مظهر العجایب به عطار است. این دو مثال دارای خصوصیات عمده تحقیق شیرانی می باشد.

شبلی شرح احوال رودکی را در مجلد اول شعر العجم مفصلاً نوشته است و نقد شیرانی از بیان شبلی مفصلتر است (۶). شبلی اسم رودکی را محمد یا جعفر نوشته است و شیرانی از انساب السمعانی اسم شاعر را اینطور نقل کرده است: استاد ابو عبدالله جعفر بن محمد بن حکیم بن عبدالرحمن ابن آدم سمرقندی.

شبلی رودکی را به دهکده رودک منسوب کرده است و موقعیت رودک را در نخشب قلمداد نموده است. شیرانی به پیروی سمعانی رودک را ناحیه ای در سمرقند می داند. شبلی عقیده دارد که رودکی کورمادر زاد بود ولی شیرانی این را قبول ندارد. شیرانی قول منینی در شرح یمنی (۷) را معتبر شمرده است و منینی بر سند شارح نجاتی نوشته است که در آخر عمر میل در چشم رودکی گردانیدند و او را کور کردند. شیرانی درباره کور بودن رودکی شعرهای ابوزراعہ المعمری الجرجانی و فردوسی طوسی را آورده است.

شبلی اظهار داشته است که رودکی کلیله و دمنه را بفرمایش نصر بن احمد سامانی نظم کرد و چهل هزار درم به صله گرفت و در تایید خود، این شعر عنصری را نقل کرده است.

چهل هزار درم رودکی ز مهتر خویش عطا گرفت به نظم کلیله در کشور
شیرانی بر گفته شبلی دو اعتراض دارد، یکی اینکه رودکی کلیله و دمنه را بفرمایش نصر بن احمد سامانی نوشت بلکه محرک آن ابوالفضل بلعمی وزیر نصر بن احمد بود و برای اثبات دعوی خود اشعار زیر فردوسی را آورده است.

کلیله بتازی شد از پهلوی بدینسان که اکنون همی بشنوی
بتازی همی بود تا گاه نصر بدانگه که شد در جهان شاه نصر

نقد شیرانی بر شعر العجم شبلی نعمانی

گرانمایه بوالفضل دستور اوی   که اندر سخن بود گنجور اوی
بفرمود تا پارسی و دری   بگفتند و کوتاه شد داوری
همی خواستی آشکار و نهان   کز و یادگاری بود در جهان
گزارنده را پیش بنشانند   همه نامه بر رودکی خواندند
به پیوست گویا پراگنده را   بسفت این چنین در آگنده را

اعتراض دوم شیرانی بر شبلی این است که بیت مزبور در تذکره ها و در شعر العجم درست نقل نشده است؛ در دیوان عنصری آن بیت این طور است:

چهل هزار درم رودکی ز مهر خویش   بیافته است بتوزیع ازین در و آن در
بنظر شیرانی ازین بیت بر می آید که رودکی چهل هزار درم بصله نظم کلیده و دمنه دریافت نکرده است. شیرانی از بیت زیر ارزقی هم استشهاد کرده است:

حدیث میر خواسان و قصه توزیع   بگفت رودکی از روی فخر در اشعار
این بیت می رساند که ارزقی قصیده عنصری و «قصه توزیع» را در خاطر داشت. بنابراین حکایت چهل هزار درم گرفتن رودکی در صله نظم کلیده و دمنه از حقیقت دور است.

شبلی تعداد ابیات رودکی را بر مبنای بیت زیر رشیدی سمرقندی صد هزار بیت قرار داده است:

شعر او را بر شمردم سیزده ره صد هزار   هم فزون تر آید ارچونانکه باید بشمری
شیرانی می گوید از مصرع دوم بر می آید که عده ابیات رودکی بیشتر از صد هزار است.

شبلی ابیات زیر را بعنوان نمونه ای از غزلهای رودکی انتخاب کرده است:

مشوش است دلم از کرشمه سلمی   چنانکه خاطر معنون ز طره لیلی
چون گل شکر دهیم درد دل شود تسکین   چون ترش روی شوی وارهایی از صفری
ببرده نرگس تو آب جادوی بابل   کشاده غنچه تو باب معجز عیسی

شیرانی می گوید این زبان و سبک شعر به رودکی علاقه ای ندارد. زبان خیلی شنسته و هموار است. کثرت تراکیب آن هم اضافت تشبیهی در زمان

رودکی متعسر بود. ممکن است این اشعار در تذکره ها به رودکی منسوب باشد ولی قضاوت صحت انتساب هم مسئولیت نویسنده است. شیرانی صریحاً نشان داده است که گوینده این اشعار قطران تبریزی (۴۶۵ هـ) است و اینها تشبیب قصیده ای است که قطران تبریزی در مدح امیر ابو نصر محلانی گفته است.

شبلی را عقیده بر آنست که رودکی اولین بار تشبیب و گریز و مدح و دعا را بعنوان شرایط قصیده الزامی کرد و شعرا همیشه پیروی از این شرایط کرده اند. شیرانی این دعوی شبلی را قبول ندارد و می گوید که قصیده کاملی از رودکی در دست نیست، در این صورت چطور ادعا می توان کرد که رودکی این شرایط را تعیین و از آنها رعایت کرده است. پس اثبات این دعوی محال است.

شبلی وفات رودکی را در ۳۰۴ هـ نوشته است. شیرانی با این سال وفات رودکی موافقت نمی کند. برای اینکه امیر نصر در هشت سالگی در ۳۰۱ تخت نشین شد. اگر رودکی بعد از سه سال در ۳۰۴ هـ فوت کرده باشد پس او چطور بدربار او رسید، شهرتی بسزا بدست آورد، مدح گویی کرد و چهار سال در هرات به اتفاق امیر بسر برد. سمعانی وفات رودکی را در ۳۲۹ هـ نوشته است و بنظر شیرانی همین سال وفات رودکی بصحت قرین است.

شیرانی نکات مهمی را که شبلی درباره رودکی نوشته مورد بررسی قرار داده است. بعلاوه درباره ابوالفضل بلعمی، ابو نصر محلان، ابو منصور وهسودان، قطران تبریزی و وضع عروض در زمان رودکی اطلاعات مفیدی بهم رسانیده است. اینجا باید تذکر داد که شیرانی این اطلاعات را در سال ۱۹۲۲ داشته است.

شبلی مثنوی مظهر العجائب را یکی از مولفات شیخ فریدالدین عطار نیشابوری محسوب داشته است. دانشمند شهیر میرزا محمد بن عبدالوهاب قزوینی هم بر این رای است؛ ولی شیرانی انتساب مظهر العجائب به عطار را اشتباه آمیز می داند. (۸) در این باره او مقاله مفصلی نوشته است که ضخامت

آن بیش از پنجاه صفحه است. خلاصه دلائل شیرانی بقرار زیر است:

۱ - زبان مثنوی مظهر العجائب با زبان و سبک عطار اصلاً قابل مقایسه نیست اشعار این مثنوی بحدی پست و سست و کیک است که آنها را به هیچ وجه به عطار منسوب نمی توان کرد.

میرزا محمد قزوینی این معایب را نتیجه انحطاط نمی پذیرد، مگر اینکه شاعر دچار اختلال ذهنی شده باشد و درباره عطار چنین شهادتی موجود نیست. پس انتساب مظهر العجائب به عطار درست نیست.

۲ - این مثنوی اشتباهات تاریخی هم زیاد دارد. شاعر در حکایتی شیخ نوری معاصر جنید بغدادی (م ۲۹۴ / ۲۹۵) را معاصر عطار نیشابوری قرار داده است.

۳ - عقاید مذهبی شاعر که در این مثنوی بیان شده است با عقاید فرید الدین عطار خیلی تفاوت دارد. از مصنفات عطار برمی آید که او سنی مذهب بود ولی شاعر مظهر العجائب عقاید اهل تسنن را مورد تضحیک قرار می دهد.

۴ - در مظهر العجائب کلمه تومان بکار رفته است. این کلمه با تاتاری وارد ایران شد و با گذشت زمان در زبان فارسی راه یافت. در زمان عطار کلمه تومان اینقدر رواج پیدا نکرده بود.

۵ - شیخ عطار در مصنفات واقعی خود از انوری و خاقانی ذکر می کند، ولی با نظامی آشنایی ندارد؛ در مظهر العجائب ذکر نظامی هم آمده است.

۶ - عطار در تالیفات خود مدعی هیچگونه کشف و الهام نیست ولی شاعر مظهر العجائب تعلی ها می کند و طامات می بافتد.

۷ - شاعر مظهر العجائب طبع صوفیانه ندارد او به تعصب فرقه ای گرفتار است. عطار ازین نوع فرقه پرستی ها دور بود.

ازین دو مثال بر می آید که شیرانی در تحقیق چه زحمت ها کشیده است. او هیچ وقت بر ماخذی قناعت نمی کرد. او تاریخ و تذکره و دیوان خود شاعر و دواوین شعرای معاصر و حتی شروح را هم بدقت مطالعه می کرد. در فهرست منابع شیرانی اعلامی بچشم می خورد که در جاهای دیگر بندرت

دیده می شود مثلاً او درباره کوربودن رودکی از بیان منینی در شرح یمنی استناد کرده است. شیرانی در تحلیل وقایع تاریخ هم قدرت فوق العاده ای داشت. او درباره صحت متن خیلی محتاط بود، بر تاریخ سیاسی تسلط کامل داشت، حتی با تاریخ خانواده های سلطنتی غیر معروف هم آشنایی کامل داشت. الحق او محقق جامع الشرایط بود.

پی نویس ها

- ۱ - ادوارد براون ، تاریخ ادبیات ایران ، جلد سوم ، علی اصغر حکمت (از سعدی تا جامی) ، تهران : ۱۳۲۹ ، ص ۳۶۴.
- ۲ - سید محمد تقی فخر داعی گیلانی ، شعر العجم ، جلد اول ، ابن سینا، تهران: ۱۳۳۵ ، ص ط (مقدمه مترجم).
- ۳ - ایضاً ص: ۳.
- ۴ - مظهر محمود خان شیرانی ، حافظ محمود شیرانی ، جلد اول مجلس ترقی ادب لاهور، ص ۴۲۸ (اردو).
- ۵ - ایضاً ص: ۴۲۹
- ۶ - ایضاً ، جلد پنجم ، ص ۱۶ - ۵۲.
- ۷ - احمد علی منینی ، شرح بینی ، قاهره: ۱۲۸۶ ، ص ۵۲.
- ۸ - شیرانی ، مقالات حافظ محمود شیرانی ، جلد پنجم ، مظهر العجایب ، ص ۵۲۷-۵۷۵.

*****

تونک: وطن استاد محمود شیرانی

در بین مراکز فرهنگی اسلامی شبه قاره هند، این افتخار برای لاهور است که بعد از تسلط هزار ساله مسلمانان توسط انگلیسی ها بعنوان ملجاء و ماوی ارزش های فرهنگی مسلمانان محسوب شده و به فضل خدا هم اکنون نیز مرکزیت خود را حفظ کرده است.

خوشا لاهور و وضع بی مثالش! خداوندا نگهدار از زوالش^۲
در عناصر فرهنگی اسلامی - عربی و ایرانی، عنصر هندی نیز در این شهر اضافه شده و بدینگونه برهمن زادگان «رمز آشنای روم و تبریز» گردیده اند^۳. اوج سنن هزار ساله علمی و فرهنگی این شهر را از این می توان حدس زد که این سلسله از ذات با برکت سید علی هجویری آغاز شد و به علامه اقبال خاتمه یافت. چون مسلمانان از این شهر به نقاط مختلف هند جلوتر رفتند، همزمان با فتوحات آنها سنن و ارزشهای فرهنگی اسلامی نیز در طول و عرض شبه قاره پخش شدند و مراکز کوچک و بزرگ علوم و فنون اسلامی در تمام هند بوجود آمدند. بعد از دویست سال دهلی جایگزین لاهور و پایتخت مملکت مسلمانان هند گردید. اما رابطه و تماس این مملکت با سرچشمه های فرهنگ ایران و آسیای مرکزی بوسیله همین شهر لاهور صورت می گرفت.

۱. توه دکتر حافظ محمود شیرانی.

۲. با تغییر اندکی در شعر زیبای حافظ شیرازی:

خوشا شیراز و وضع بی مثالش

۳. اشاره به این بیت شعر اقبال:

خداوندا نگهدار از زوالش

برهمن زاده ای رمز آشنای روم و تبریز است

مراکنگر که در هندوستان دیگر نمی بینی

بعد از انقراض سلطنت مسلمانان در هند، کمپانی انگلیسی کم کم سلطه خود را توسعه داد، در جنگ پلاسی ۱۷۵۷م نواب سراج الدوله حاکم بنگاله شهید شد و در میدان جنگ میران پور در سال ۱۷۷۴م، حافظ رحمت خان و در سال ۱۷۹۹م در شهر سرینگاتیم، تیپو سلطان جام شهادت نوشیدند. بعد از شهادت این سه تن دیگر کسی نبود علیه تسلط انگلیسی ها ایستادگی کند و طبق قرار داد اکتبر ۱۸۰۰م نظام حاکم دکن تحت نفوذ کمپانی انگلیسی در آمد. نواب اوده علی الرغم دوستی با انگلیسی ها در سال ۱۸۰۱م استقلال محدود خود را از دست داد تا اینکه در سال ۱۸۰۳ شاه عالم آخرین تاجدار تیموریان هند حاکمیت کمپانی را پذیرفت. اما مسلمانان هند نومید نبودند و برای بازیافت قدرت سیاسی خود تلاشهای شخصی و اجتماعی می کردند. مهمترین تلاش اجتماعی به صورت نهضت جهاد شکل منظمی به خود می گرفت که نظریه آن برشالوده آراء وافکار شاه ولی الله و شاه عبدالعزیز نهاده شده بود و جنبه عملی آن توسط سید احمد شهید هدایت می شد. نمونه برجسته جهاد شخصی در این مورد شخص نواب امیر خان بود. نیاکان امیر خان از ناحیه سرحدی به نام بونیر مهاجرت کردند و در ناحیه روہیلکھند در قصبه سنبهل در بخش مراد آباد سکنی گزیدند. محمد حیات خان پدر امیر خان در جنگ میران پور کتره شرکت کرد، و بعد از شهادت حافظ رحمت خان گوشه انزوا گرفت. دشمنی با انگلیسی ها در سرشت امیر خان بود. وی در اوائل جوانی برای بخت آزمایی خود ترک وطن و خانه نموده، ابتدا در خدمت حکومت های نیم مستقلی درآمد و سپس با فراهم آوردن افرادی به گرد خویش، قدرت بدست آورده از خود شجاعت و دلیری بخرج داده و با سپاه اندک لشکرهای بزرگی را شکست داد. در سال ۱۸۰۸م با شہامت کامل در مقابل قشون مشترک کمپانی انگلیسی، پیشوای مرہتہ ها و نظام دکن مقاومت کرد.

امیر خان از راجه و مهاراجه ها جزیه، عشر و خراج می گرفت و زمانی بغیر از لشکر پیاده، یک صدہزار سوار و توپخانه سنگین نیز داشت. او در

زحمت کشی ، پخش و عطا و علو عزائم نمونه عالی بنیانگذاران سلطنت‌های قرون وسطی بود.

برای آشناسدن باهنرهای جنگ عملی سید احمد شهید هم سالها در لشکر امیر خان بود و در اواخر سال ۱۸۱۶م به خدمت شاه عبدالعزیز به دهلی برگشت . در نوامبر سال ۱۸۱۷م قرارداد آشتی بین انگلیسی ها و نواب امیر خان امضاء گردید و ریاست تونگ بوجود آمد و این قصبه مرکز راجپوتانه کنار رودخانه بناس بعنوان پایتخت ریاست (یعنی ناحیه نیم مستقلی) برگزیده شد. این در زمانی بود که بیشتر مناطق پنجاب، کشمیر و سرحد در تصرف رنجیت سنگه بود و خورشید تشخص اسلامی لاهور در کسوف بود. با تأسیس ریاست تونک در قرن نوزدهم میلادی به تعداد مراکز تمدن اسلامی، یعنی دهلی ، لکهنو ، حیدرآباد، رامپور، بهوپال وغیره ، یک مرکز جدیدی اضافه شد.

نواب امیر خان خودش با سواد نبود اما به تربیت دانشمندان شدیداً علاقه مند بود، وی ولیعهد خود صاحبزاده محمد وزیر خان را جهت کسب علم در خدمت شاه عبدالعزیز فرستاده بود و چون شاه تیموری هند عالمگیر دوم باجناب نواب امیر خان و شوهر خاله وزیر خان بود ، بنابراین وزیر خان در زمان تحصیل بیشتر اوقات در قلعه لال اقامت گزید.

در سال ۱۸۲۶م هنگامی که سید احمد شهید برای جهاد به طرف سرحد حرکت کرد، ابتدا همراه با قافله خود به تونک آمد و نواب امیر خان از وی استقبال کرد و باتفاق ولیعهد خود صاحبزاده وزیر خان به دست وی بیعت کرد. بعد از یک ماه اقامت در تونک سید احمد از راه سند عازم سرحد شد و تا چند سال در نواحی سرحد مشغول جهاد بود و سرانجام در همان جا به شهادت رسید. در سال ۱۸۳۴م بعد از وفات نواب امیر خان ، نواب وزیرالدوله محمد وزیر خان جانشین پدر خود گردید. زندگی محمد وزیر خان نمونه پاک دینداری بود. او صاحب علم و تألیفاتی بود. در دوران اقامتش در دهلی یک ذخیره نسخ خطی نادر را گردآوری نموده بود و آن را با

خود به تونک آورد. نواب وزیر الدوله نایب ویژه سید احمد شهید بود. او ازواج و خویشاوندان سید احمد شهید را که از مدتی در سند در منزل پیر صاحب پگار اقامت داشتند نزد خود دعوت نمود و برای آنها یک محله جدیدی به نام قافله در تونک آباد کرد به همین مناسبت همه اخلاف سید احمد به لقب سادات قافله معروف هستند.

در سال ۱۸۵۷م افواج ریاست بظاهر یاغی شده و پنهانی به اشاره خود نواب برای کمک به بهادر شاه ظفر به دهلی رفتند. یک مسجدی که با فصیل لال قلعه (قلعه سرخ) ملحق است از آن مجاهدین و یادگار مانده امروز هم به نام مسجد رساله تونک معروف است.

این امر جالب توجه است که همانطور که علامه اقبال باریاست های (ایالتهای نیم مستقل) مسلم بهوپال و حیدرآباد، دکن روابط محکمی داشت، غالب هم باریاست های رامپور و تونک روابط استواری داشت. غالب در مدح نواب وزیر الدوله بزبان فارسی دو قصیده گفته بود، مطلع قصیده اول این است:

ای ذات تو جامع صفت عدل و کرم را   وی بر شرف ذات تو اجماع امم را
و مطلع قصیده دیگر بقرار زیر است:
عیداضحی بسر آغاز زمستان آمد   وقت آراستن حجره و ایوان آمد
غیر از این یک نامه منظوم ۲۶بیتی بنام نواب موصوف در کلیات غالب هست
که بیت اول آن این است:

گفتم بخرد بخلوت انس   کای شمع و چراغ هفت ایوان
کمتر کسانی اطلاع دارند که قصیده اردوی حکیم مومن خان، با مطلع زیر:
یاد ایام عشرت فانی   نه وه هم هین نه وه تن آسانی
هم در مدح نواب وزیر الدوله است.

نواب وزیر الدوله در سال ۱۸۶۴م رخت از این جهان بریست و پسرش نواب محمد علی خان جانشین وی گردید. او غیر از احساسات دینی و علاقه علمی دارای علو عزم پدر بزرگ خود بود، چنانکه وی در سال ۱۸۶۷م به

ریاست یک راجه جابر حمله کرد و در نتیجه وی را از ریاست معزول و در بنارس زندانی کرد. در دوران اقامت سی ساله در بنارس به تهیه کتب و مشاغل علمی مشغول بود و یک مجموعه نسخه های خطی عالی به یادگار گذاشت. نواب ابراهیم علی خان پسر نواب محمد علی خان تا سال ۱۹۳۰ م یعنی ۶۳ سال حکمرانی کرد و بعد از آن تا سال ۱۹۴۷ م فرزند او نواب سعادت علی خان و یکسال نیز فرزند دیگرش نواب فاروق علی خان زمام حکومت را بدست داشتند. در ماه مه سال ۱۹۴۸ م، بعد از ۱۳۱ - ۱۳۰ سال تأسیس ریاست تونک هویت اسلامی خود را از دست داد و جزو ایالت متحد راجستان هندگردید.

خوش درخشید ولی دولت مستعجل بود.

قبل از اینکه تونک، در زمان نواب امیر خان، پایتخت ریاست گردد، یک قصبه ای بیش نبود و از موقعی که «دارالریاست» گردید، بنیاد یک شهر جدیدی خارج از محدوده شهر قدیم نهاده شد و در جنوب آن قلعه امیر گره را بنا کردند. دیوان شمس الدین در تاریخ (فارسی) خود به نام «واقعات هفده ساله امیر و بیست ساله وزیر» (به سبک مخصوص که در هند معمول بود) می نویسد:

«در (سال) یک هزار و دو صد و سی و پنج (میلادی) شروع تعمیرات (بناهای) عالی و احداث باغهای فرحت بخش و مسرت آگین در قلعه امیر گره و اطراف آن و آبادی بلده نو اساس به اسم سامی خویش نامی (موسوم) بامیر گنج و مسجد جامع آن بلده اسلام آرام و کفر رنج و دیگر مساجد و مدارس آن شهر آبادانی آگنج بعمل آمد و در عرصه چهارسال باختتام رسید». (نسخه خطی صفحه ۹-۱۰)

این عمل ساختمان بناها بعداً نیز ادامه داشت. از ساختمانهای اینجا قصر زرنگار یا کاخ زرین زیبا ترین ساختمان است که با نقش و نگار طلایی بسیار زیبا آراسته شده است. راجع به جنبه اجتماعی تونک حبیب ا... خان فضائی (به اردو) می نویسد (که ترجمه فارسی آن بقرار زیر است):

اگر به محله های شهر نگاه کنیم، بهیر، چهاونی، کالی پلتن، قافله وغول همگی بزبان حال می گویند.

از نقش و نگار در و دیوار شکسته آثار پدید است صنایع عجم را

(واینکه) ما محل های افواجی هستیم که بهمراهی امیر الدوله آمده بودند و نشان آن قهرمانان پا شکسته ای هستیم که گردش روزگار آنها را شکسته پا اینجا نشانه است. اسلاف همان دلیران امروز هم در این محله ها آباد هستند. (دیباچه «رهنمای شکار»).

دست هائی که شمشیر را کنار گذاشتند، اکنون قلم گرفته اند. چنانکه به تربیت و تشویق این ریاست از سراسر هند صاحبان علم و هنر در این شهر با ذوق و شوق گرد آمدند. در سال ۱۸۵۷م چون دهلی و لکهنو هر دو برباد گشتند، منتخبان روزگار این عرائس البلاد هم در ریاست های مسلمان نشین پناه بردند.

بنابر گفته منشی سید احمد مرتضی «ارباب کمال دهلی و لکهنو بسبب جذابیت ارزشمندی در تونک بحدی زیاد گرد آمده بودند که دارالسلام تونک آن موقع شیراز هند بنظر می آمد» (آثار مالوه، صفحه ۱۳۷).

حقیقت اینست که محیط تونک آنقدر جذاب بود که هرکس برای کاری در اینجا اقامت می گزید، در همین جا ماندگار می شد و غیر از حال اجبار آن شهر را ترک نمی کرد. از میان مشاهیری که با توطن خود تونک را زینت بخشیدند، از طبقه علماء و صلحا، اسامی چند تن را (به عنوان مثنی نمونه از خرواری) اینجا می آوریم:

غازی شیخ ولی محمد پهلتنی، حافظ وجیهه الدین باغ پتی، مولوی خیرالدین شیرکوئی، مولانا حیدر علی رامپوری، مولانا نظام الدین مانک پوری (شاگرد شاه عبدالعزیز)، مولانا امام الدین خان، مولانا سید علی احمد بهاری (شاگرد شاه عبدالعزیز)، مولانا محمد حسن خان (شاگرد مفتی صدر الدین آزرده)، حکیم امام الدین (طیب شاهی لال قلعه دهلی)، مولانا حکیم میر دائم علی بهاری، مولانا محمد سورتی از علمای نامدار اهل

تونک : وطن شیرانی

حدیث و فاضل بزرگ قرآن و حدیث)، مولانا دوست محمد کابلی، مولانا سیف الرحمن (مهاجر کابل)، مولانا عبدالرحمن چشتی دکنی، مولانا عبدا... خان پیشاوری، مولانا عبیدا... ادیب دکنی.

علمای معروف ذیل با تونک روابط عمیقی داشتند :

سید احمد شهید، مولانا احمد... شاه مدراسی، مفتی محمد عوض بدایونی، مولانا نجف علی جهجری، شیخ محمد تھانوی، شاه ابو سعید مجددی، نواب صدیق حسن خان قنوجی (صاحب چندین اثر فارسی مانند تذکرہ «شمع انجمن»)، مولانا نصیر الدین دهلوی، میر عبد العلی سھسونی، مولانا فضل حق خیرآبادی، مولانا عبدالحق خیرآبادی، میرزا غالب (از شعرای بزرگ فارسی)، مومن خان مومن، ظہیر دهلوی، فقیر محمد خان گویا (جد جوش ملیح آبادی)، منشی علی نظر (پدر شاعر معروف جگر مرادآبادی)، بسمل خیرآبادی، مضطر خیرآبادی، خان بہادر سید جلال الدین حیدر (پدر نویسندہ برجستہ سجاد حیدر یلدرم) نیز برادر یلدرم سید نصیرالدین حیدر، سید افتخار الدین از خانوادہ معروف دانشوران بنام «فقیران» لاہور، ملک دین محمد از لاہور و پسرش سرھنگ مجید ملک روزنامہ نگار سرشناس.

به این فہرست اسامی بیشتری می توان اضافہ کرد. از ہر دو فہرست نامبرده، تعداد بیشتری از چہار نسل بزرگان علم و حکمت و مشاہیر شعر و ادب در تونک متولد شدہ و در آن محیط علمی و فرھنگی پرورش یافتند. از زمان تأسیس ریاست تونک تا انقراض حکومت مسلمان آن، تنها از دو سہ نسل اول، اسامی تعدادی برگزیدہ اینجا ذکر می گردد.

حکیم سید برکات احمد، شمس العلماء مفتی محمد عبداللہ تونکی، مولانا انوار الحق خستہ، ملانا احمد علی سیماب، حکیم سید سعید احمد اسعد، سید اصغر علی آبرو، حافظ محمود شیرانی، مولانا محمد حسن خان، مولانا حیدر حسن خان (شیخ الحدیث ندوۃ العلماء لکھنؤ)، مولانا معین الدین اجمیری، حکیم سید محمد احمد ہاشمی، پروفیسر محمد عمر

خان (دانشکده اسلامی لاهور)، مولانا عبد الرحمن (رئیس دانشکده دکن)، مولانا حکیم فضل الرحمن خان (طبیبه کالج دهلی)، مولانا مشرف الدین یاس (جامعه ملیه دهلی)، مولوی محمد شعیب (مؤسس دانشکده محمدیه شعیب دهلی)، مولوی سید علی اصغر (دبیر الانشا)، شفاء الملک حکیم نظام الدین (اجمیری)، سید محمد تونکی (دانشگاه اسلامی علیگره)، مولانا سید طلحه، سید عمر حسنی، مولوی سید وقار احمد (مدیر مجله رسمی نظام، حیدرآباد دکن)، مفتی عرفان خان (ناظم شرع شریف)، مفتی محمد ایوب (قاضی شهر)، مفتی انوارالحق (مشاور اداره آموزش بهوپال)، اختر شیرانی (شاعر معروف و فرزند پروفیسور شیرانی، کیف تونکی، بسمل سعیدی، ابو العرفان فضائی، محمد یوسف صدیقی (مدیر نظامت دهلی)، مفتی ولی حسن خان، حکیم ظهیر احمد برکاتی، حکیم نصیر الدین ندوی، قاضی محمد عمران خان، حکیم محمود احمد برکاتی وغیره

راجع به مقام علمی و ادبی هریکی از اینها حداقل یک کتاب می توان نوشت و درباره بعضی از اینها قبلاً کتابهایی نوشته شده است.

از میان مدارس که در تونک خدمت علمی را انجام دادند مدرسه ناصریه، مدرسه فرقانیه و دارالعلوم خلیفه حکیم سید برکات احمد را می توان نام برد که اهمیت مخصوصی داشتند؛ به همین علت مشتاقان علم نه تنها از شبه قاره بلکه از افغانستان و آسیای میانه نیز برای کسب دانش به این مدارس می آمدند. این محصلین نه تنها شهریه ای نمی دادند بلکه کمک هزینه هم به آنها اعطا می شد.

در تونک کتابخانه های کثیری هم وجود داشت. اولین کتابخانه را نواب وزیر الدوله گرد آوری نمود که در ۱۹۵۴ به توصیه مولانا آزاد جهت کتابخانه ملی هند خریداری و از تونک به دهلی انتقال یافت.

دومین، اما ارزشمندترین ذخیره را نواب محمد علی خان تهیه کرده که در سال ۱۸۹۵ بعد از وفات او از بنارس به تونک آورده شد و تا مدتی نزد پسر فرزانه او صاحبزاده عبدالرحیم خان بود. بعداً نواب سعادت علی خان

آنها کتابخانه سعیدیه نام داد و آن را تحویل ریاست تونک داد. پس از سقوط حکومت نیم مستقل ریاست، آثار خطی را از انتشارات جدا ساختند و اول در جلو خانه قصر نذر باغ انتقال داده و بالاخره در ۱۹۷۸م به مؤسسه تحقیقات عربی و فارسی درآمد و برای آن یک ساختمان بزرگ و عالی بنا شد. رضا علی عابدی از (بی بی سی) برای این مجموعه مقاله‌ای تحت عنوان «شش هزار سنگ میل» نوشته است که در کتاب او بنام «کتابخانه» است. کم کم کتابهای زیادی به این کتابخانه اضافه شد. در حال حاضر تعداد نسخه‌های خطی آن بالغ بر ۱۱ هزار نسخه می باشد و بیش از ۱۵۰۰۰ جلد کتابهای چاپی و ۵۱۰۰۰ اسناد دیگر است. از اقصی نقاط جهان برای رفع عطش طالبان علم از این چشمه زلال آب به تونک می آیند. در میان کتابخانه‌های امرای ریاست مجموعه‌های مختار الدوله محمود خان، دیوان شمس الدین صاحبزاده عبدا... خان نائب الریاست، صاحبزاده محمود خان و صاحبزاده اسحاق خان قابل ذکر است. قبل از تجزیه شبه قاره کتابخانه‌های مدارس و شخصی علماء بود که بیشتر آن‌ها هم اکنون وجود دارد.

می‌گویند شهرها نیز بسان آدمها دارای شخصیتی هستند، اگر از این دید به تونک نگاه کنیم این شهر دارای شخصیت دینی و علمی می باشد که شیرینی شعر و ادب به آن اضافه شده است. امتزاج زیبایی جلال و جمال در سرشت آن شهر است. معمولاً علما متهم به تکبر هستند، ولی رفتار علمای تونک بکلی مختلف است و آنها برای خوشرفتاری و خوش رویی معروف هستند.

نکته مهم اینست که خود مؤسس ریاست و مصاحبان او به واسطه ناحیه «روهیل کند» با مناطق سرحدی بونیر، سوات، باجور و غیره تعلق داشت، بنابراین آداب و سنن معاشرت تونک دارای اثرات نمایانی از مناطق سرحد و افغانستان بود که بهترین مظاهر آن حریت، مساوات و سادگی بود. در تونک همیشه چون نواب وارد محفلی میشد با صدای بلند «السلام علیکم» می گفت و حضار «علیکم السلام» می گفتند. امراء و فقراء همه بر روی فرش

می نشستند و بر یک سفره باهم غذا می خوردند و دقیقاً سر وقت نماز در مساجد نماز اداء می کردند. زندگی همه آنها ساده بود.

تأثیر آداب و سنن سرحد در بعضی از مراسم ادبی و معاشرتی تونک هم هویدا بود. از جمله اثر جالبی آن بصورت «چاربیت» ظاهر گردیده است. چار بیت شعر قدیمی پشتو است. در ایالت سرحد چار بیت پشتو و هندکو بسیار معروف است. چون این نوع شعر به ناحیه روہیل کند رسید، کم کم فارسی وارد و جای پشتو را گرفت.

این نوع شعر، صنف سخن مردانه است و محتوی چهار مصرع است و در ناحیه روہیل کند، رامپور و مراد آباد مرکز آن گردید و بعداً در بهوپال و تونک هم رائج شد. با مرور زمان چار بیت تنها شعر نماند، بلکه یک نمونه مشترک شعر، سرود و رقص گردیده بصورت مجموعه شعر و دف نوازی و رقص ختک درآمد. هر نوع موضوعی از مدح و نعت تا «واسوخت» می توان در این صنف سروده شود. در تونک غیر از چار بیت اردو، چار بیت فارسی هم امروزه می خوانند. چند سال پیش (بی بی سی) طی نشریات اردو بر نامه معرفی چار بیت را در نوارهای مختلف اجرا کرده بود که در میان آن، چار بیت تونک بهترین چار بیت بود.

دانشکده خاورشناسی دانشگاه پنجاب که جشن صد و بیست و پنجمین سال تأسیس آن برگزار شده از نظر علمی و تدریس زبانهای شرقی یکی قدیم ترین مراکز علمی و فرهنگی پاکستان می باشد.

در سال ۱۸۴۹م کمپانی هند شرقی، پنجاب را به تصرف خود در آورد و در سال ۱۸۵۸م شبه قاره مستقیماً تحت تسلط تاج بریتانیا قرار گرفت. چون در سال ۱۸۶۴م دکتر لائتتر به ریاست دانشکده دولتی مأمور گردید تلاش های مداومی در جهت برپایی مرکز علوم شرقی در لاهور بعمل آمد. در سال ۱۸۶۵م انجمن پنجاب بنا نهاده شد و برای تأسیس دانشگاه خاورشناسی طرحی را تهیه کردند. در نتیجه در سال ۱۸۷۰م مدرسه خاورشناسی بوجود آمد و در سال ۱۸۷۲ آن را دانشکده خاورشناسی نامیدند. تأسیس این

دانشکده در لاهور موجب احیای میراث نیاکان شد و همراه با سنن فرهنگی اسلامی هندی آمیزش اثرات فرهنگی غربی آغاز شد و این قوام سه آتش شد. این امر جالبی است که سه تن از اساتید دانشکده خاورشناسی لاهور از سرزمین تونک بودند که در ضمن کارهای خدمات، تدریس نیز انجام می داده اند. اولین آنها شمس العلماء مفتی محمد عبدا... تونکی استاد و زمانی رئیس بخش عربی بود و در سال ۱۹۰۲م با دریافت لقب «شمس العلماء» حایز شد و پس از ۳۴ سال تدریس در سال ۱۹۱۷م از شغل خود بازنشسته شد. وی پس از چند سال تدریس در دارالعلوم ندوه و کلکته به بهوپال رفت و در همانجا در هفتم نوامبر سال ۱۹۲۰ به عارضه قلب فوت کرد. (تاریخ دانشکده خاورشناسی تألیف دکتر غلام حسین). بقول حکیم احمد شجاع: «مفتی محمد عبدا... تونکی عالم بزرگ فقه اسلامی بود. در نزاعهای شرعی و حقوق اسلامی فتاوی وی سند غیر قابل تردیدی به حساب می آمد. او خیلی کم حرف بود ولی هرچه از دهانش بیرون می آمد حکم برهان قاطع را داشت».

(اقامت اقبال در لاهور مجله «نقوش» بابت دسمبر ۱۹۷۷م)

علامه اقبال به آقای مفتی احترام زیادی می گذاشت و می گفت که «این جسم ناتوان بقدری ذخیره علم و فضل می باشد که مثل «دریا را در کوزه کردن» به آن صادق است. (چیلیسی لاهور «نقوش» بابت ژانویه ۱۹۶۶).

دومین استاد، مولوی سید طلحه حسنی بود که به «قافله سادات تونک» تعلق داشت. در سال ۱۹۱۴ استاد بخش عربی این دانشکده شد. بقول سید ابوالحسن ندوی او امام صرف و نحو بود. غیر از اشعار شعرای معروف فارسی و اردو هزارها بیت شعرای مسلم الثبوت جاهلی و اسلامی حفظ داشت و ماهر علوم بلاغت و معانی بیان عربی بود و به اعجاز قرآن کمتر کسانی در شبه قاره هند دارای مطالعه عمیق و بلندی مثل او هستند.

غیر از اصول و فقه و کلام در فلسفه و منطق نیز تبحر کاملی داشت. بعد از فراغت از تحصیل فقط در ظرف ۴ ماه قرآن را حفظ کرد.

«چراغهای قدیم» مولانا سید طلحه هیچ آثاری به اندازه علمیت خود

یادگار نگذاشت. او فرهنگ عربی - انگلیسی دبلیو تی وورتابیت را به اردو ترجمه کرد که در آغاز آن یک مقدمه فاضلانه از وی است. غیر از این یک مسوده نیم تمامی از کتاب فاضلانه عربی او درباره تمدن و فرهنگ و زندگی علمی عصر صحابه موجود است که هنوز بچاپ نرسیده است. سید طلحه در سال ۱۹۴۲م دانشکده را ترک کرده به سرزمین خود یعنی تونک رفت و در سال ۱۹۴۸م از تونک به کراچی مهاجرت نمود و در ۲۵ سپتامبر ۱۹۷۰م در همانجا درگذشت.

سومین استاد دانشکده خاورشناسی حافظ محمود شیرانی بود که از همین دانشکده امتحان منشی فاضل فارسی را گذراند. (که شرح حال و آثارش جداگانه در همین شماره آمده است).

بقول استاد دکتر تنویر احمد علوی از لحاظ فرهنگی اسلامی در هند، تونک «آخرین ترکش خدنگ» ما بود. استاد در جشن افتتاح اداره تحقیقات عربی و فارسی تونک، قصیده‌ای به زبان فارسی در مدح تونک به عنوان «آتش کاروان» خوانده بود و طی آن بادقت تمام مظاهر سنن آن شهر را به روش هنرمندانه بررسی و تحقیق، بیان کرده بود. نظر به جذابیت محتوای آن متن آن شعر فارسی اینجا نقل می‌گردد.

استاد دکتر تنویر احمد علوی

آتش کاروان

[به مناسبت جشن افتتاح اداره تحقیقات عربی و فارسی، تونک (راجستان)]

سروده شد]

تونک آن منزل وفاکیشان	تونک آن رهگذار دل ریشان
داستانی ز رفتگان مانده	آشی چون ز کاروان مانده
هر بهیری و بنگهی کین جاست	یادگاری ز ترک تازی هاست
بی نیاز زمام و راحله‌ها	چون جرس هم نورد قافله‌ها
تیغ داران شهید ناز این جا	غازیان را صف نماز این جا

تونک: وطن شیرانی

هم بدستش چراغ ها دارد
همچو شمعی به سایه محراب
ید بیضا در آستین دارد

*

تونک آن مرکز هنرمندان
همچو صبحی به چاک دامانی
دست گل خورده بهاری هست
کان، بریشم کند نمدسازی
بگریبان نهفته زناری!
حسن لطفی به «جامدانی ها»
چون نگاری بگوشه چمنی
چون گل تر به پاک دامانی

*

خوش نگاهان و گل بدامانان
آگهی را عیار منجیده
نقد و تحقیق را درایت ها
به اشارت، چنان عباراتی
هم به معنی دلیل و برهانی
به صفا، چون سفینه غزلی
عندلیبی است از چمن زاری
هم بدوش صبا سفر کرده

*

ضرب فرهاد و رقص مجنونست
چون طوافی بکوی جانانی
پای کویان به ضرب مه چنگی

سخن از درد و داغ ها دارد
گوهری چون بحلقه گرداب
نقش فردای برجبین دارد

تونک آن شهر شیشه و سندان
چون گل لاله داغ سامانی
سازو برگ دلنگاری هست
حسن برگ گلی به طنازی
ساده کارش، به دست پرکاری
نقش نازی به «کامرانی ها»
همچو شبم به شیشه سمنی
چون عروسی به جلوه سامانی

تونک آن بزم خوش کلامانان^۱
فکر و فن را چو مردم دیده
شعر و افسانه را روایت ها
به عبارت، چنان اشاراتی
هم بصورت در دبستانی
به لطافت، چو شیشه عسلی
همچو شاخ گل از سمن زاری
به خس آشیان حضر کرده

چار بیتی که حرف و افسونست
چون مصافی به تیغ و میدانی
همچو دستان سرا خوش آهنگی

دف نوازان به تیز دستی ها
همچو گرداب شعله پیچان
تییغ و خنجر، بدست می آیند
شکرها، لطف ها، حکایت ها
تیغها بی نیام می رقصند

*

آن شبستان حسن و زیبایی
از رخ ماهتاب گل چینی
همچو سازی به حسن آهنگی
همچو ماه مبین درخشانی
همچو موج گهر خوش آئینی
چون در آئینه عکس مهتابی
هست افسانه بهار اینجا
همچو فردوس بر زمینی هست

*

هم به لوح و قلم نظر داری
دیده ها را اشاره ای شده است
داغ دل همچو ماه تابنده
صد چراغی ز انجمن اینجا
صد کتاب و ورق به تزئینی
نقش ها چون حدیث و قرآنی
قدر و معیار را سفینه درو

نغمه خوانان بجوش و مستی ها
ساز بردوش همچو موج روان
چون حریفان مست می آیند
شعرها، شکوه ها، شکایت ها
شعله ها همچو جام می رقصند

به «سنهری محل» چو می آئی
چون بهشتی بخواب می بینی
چون گریبان غنچه خوش رنگی
هم به ترصیع چون بدخشانی
همچو شاخ گلی به تزئینی
همچو روی نگار خوش تابی
سقف و محراب زرنگار اینجا
چه قدر نقش دل نشینی هست

به «جلو خانه» چون گذر داری
کان بالاخر اداره ای شده است
شرر جان بخاک او زنده
حرف شیرین ز علم و فن اینجا
همچو شهری خجسته آئینی
صفحه ها همچو نور ایمانی
حکمت و شعر را خزینه درو

چون سرایی ز حسن انجمنی
تا به ایران می رود سخنی

*****

ادب امروز
ایران

اشاره:

انقلاب توانمند اسلامی ایران، تقریباً دو دهه غرور آفرین خود را پشت سر گذاشته است. اینک فرصت آن فرا رسیده است که نگاهی به عملکرد فرهنگی - هنری آن، بویژه در زمینه ادبیات، داشته باشیم.

ادبیات انقلاب با هویت اسلامی خود، به مرحله ای از بلوغ رسیده است که بتوان جلوه های برجسته آن را نظاره کرد و ضعف ها و نقصان هایش را، منتقدانه بررسی نمود.

امید است که منتقدان و صاحب نظران مسلمان، آثار هنری و ادبی به جا مانده در این دو دهه را ارزیابی کنند، تا بادرک و شناخت ضعف ها و نقاط قوت، در دهه سوم، در آینده، میراث ارزشمندی به نسل نوپای فردا هدیه شود.

شایان یاد آوری است که قصه نویسی پس از انقلاب، در دهه اول آهنگ حرکت کندتری داشته، در دهه دوم شاهد رشد و شکوفائی کمی و کیفی آن بوده ایم. بی شک باید منتظر بود تا قصه نویسان نسل بعد، با اندوخته های فراوان دو دهه پیش از خود، آثاری جهانی خلق کنند.

آنچه در این بخش می آید، گزیده ای از بهترین داستانهای دهه اول انقلاب اسلامی ایران است. در شماره پیشین به معرفی یکی از این چهره های برجسته، فیروز زنوزی جلالی، پرداختیم؛ در این شماره دو چهره برجسته دیگر یعنی خانم راضیه تجار و آقای حمید گروگان را معرفی می کنیم. این دو از نویسندگان خوب و صمیمی ادبیات معاصر ایران هستند.

خانم راضیه تجار، در سال ۱۳۲۶ در تهران متولد شد و با اخذ لیسانس در رشته روان شناسی به استخدام آموزش و پرورش درآمد.

وی از سالها قبل در کنار تدریس و خانه داری، به کار نویسندگی مشغول است. آثارش عموماً در مجلات «بانوان»، «زن روز»، «سروش» و «گاهنامه» به چاپ رسیده است. در این شماره یکی از قصه های خوب ایشان به نام «هفت بند» معرفی می شود.

آقای حمید گروگان متولد ۱۳۳۰ است. قبل از انقلاب مدتی معلم و کتابدار بود و پس از انقلاب در روزنامه جمهوری اسلامی، گروه کودک صدا و سیما، کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان، و امور تربیتی آموزش و پرورش مشغول بکار بود. تاکنون بیش از بیست کتاب که بیشتر قصه های کودکان و نوجوانان می باشند، از او به چاپ رسیده است. در این شماره یک نمونه از آثار وی به نام «آقا مهربان» تقدیم می گردد.

«دفتر دانش»

راضیه تجار

ایران

هفت بند

بر لبه بام ایستاده ام. پیچکها فواره وار بالا آمده اند و عطری گس و رخوت آور، از فواره های گردان به اطراف پاشیده می شود. روی پیراهنم، دو شاه توت سرخ گلدوزی شده، و پروانه ای که گیج و حیرت زده، بال برهم می کوبد و نمی داند که از کدامین سو برود.

کفشهایم آن پائین است. هیچکس نیست که کمک کند تا راه آمده را برگردم. تاکستان، مثل یک سبو، مست مست، زیر نور بهار لمیده - و من به تبلوری فکر می کنم که شاخه های نازک تاکها در خود دارند.

پله های پشت بام، کاهگلی است. پله ها فرو ریخته اند؛ حتی یکی - دو تا از آنها نیست (مثل کابوسی که شبهایم را سیاه می کند)؛ اما من، با همه ترسی که از افتادن دارم، این پله ها را آمده ام، به این امید که غروب را ببینم؛ غروبی که در بغل سبز بهار و روی شاخه های همیشه مست تاکستان اتفاق می افتد؛ شاخه هایی که از رنجی پنهانی، در حق هقی خفیف می لرزند...

بر لبه بام ایستاده ام که می آیی.
 مرد کوچه ها و جاده ها و گذرگاهها؛ با پیراهنی به رنگ خاک و کلاهی
 که نور خورشید از انزوا بیرونش کشیده. مثل همیشه، جعبه جادویت
 همراهت است. خودت به آن می گویی «چشم شوم من».
 ساکت می ایستی و نگاه می کنی و من حس می کنم که زیرنگاهی که
 سرد است و سنگین، مثل یک تکه سرب خم می شوم. نمی دانم چرا به
 خودت زحمت داده ای تا برای گفتگو بیایی.
 پله هایی که شکسته اند، پله هایی که گاهگلی اند و برای بالا آمدن به
 زحمت می اندازند، پله هایی که ترا از اوج دور می کنند و در سیمایت
 غروری لطمه خورده را به تصویر می کشانند، چرا، چرا مانع نشدند که نیایی
 و غرورت را به خواهشی نفروشی؟
 سیر سیرکی به ناله می خواند و اولین ستاره، لرزان و شفاف، از آبی بلند
 می چکد. پشت دستم نمناک می شود.
 -گریه می کنی؟
 تو می پرسی و یا خودم از خودم؟
 نه؛ دلم نمی خواهد گریه کنم. مثل ستاره ای که به خاک بیفتد، دوست
 ندارم سقوطم را ببینی، و نه حتی سقوط تو را من، اما اگر بنا باشد یکی از ما
 دو تن، بشکند، دوست دارم آن یکی، من باشم.
 -چرا تو؟
 فکرم را شنیدی؟ بلند گفتم که شنیدی و یا این همه شفاف شده ام که
 راحت می خوانی ام؟
 روی زمین می نشینی. یک زانو را تا می کنی و زانوی دیگر را
 می شکنی. چو بدستی کهنه در دست است؛ همان که همسفر همه سفرهایت
 است.
 روبه تو چرخیده ام.
 با اینکه دوست دارم آخرین رگه های نور را ببینم، که چون شاخهای

گوزن ، بلند و طلایی ، چگونه با تاریکی می جنگند، اما نمی خواهم فکر کنی که از تو رو بر گردانده ام .

صدایت را می شنوم ؛ مثل صدای باد در نزار، لخت است و غمگین .
- برای آخرین بار است . این سفر را که رفتم ، دیگر تمام می شود؛ سفرهایم تمام می شود و... و ماندنم ، آغاز . فقط همین یک بار!
به تو نمی آید که خواهش کنی . هرگز در مقدمه هیچ رفتنی ، نخواستی ای که بدانی چگونه فکر می کنم ؛ اما این بار نمی دانم چه اصراری داری که رضایتم را بشنوی .

می دانم که دروغ می گویی . تو ، راز ماندن را نمی دانی . تو مثل بادی ؛ اگر بمانی ، دیگر نیستی . همه اینها را می دانم ؛ اما این «بهار»... حداقل این «بهار»...

تاکستان مست است . تاریکی ، شانه هایش را پوشانده . حتی اگر گریه هم کند ، در خودش است .

چو بدستی ات را به طرفم دراز می کنی .

- نگاه کن ! این ، آخرین نشانه ای است که گذاشتم . وقتی که برگردم ، می اندازمش دور... و یا برای یادگاری ، بالای طاقچه و یا هر جا... هر جا که تو دوست داشته باشی...

پرنده ای جدا مانده از دسته اش ، به شتاب بال می زند . بغض گلویم را می فشارد .

- نه ! تو نباید از من بخواهی ! من هم نمی توانم از خودم بخواهم . کسی در من نشسته ؛ بق کرده و عبوس ؛ لج کرده و تلخ . چگونه جوابش کنم ؟ دوست دارم پلی بزدم ؛ با حرفهایم پلی بزدم ، تا بر این دره ای که بینمان فاصله انداخته ، خطی بکشم . صدایم را که لرزان و محو است ، می شنوم :

جوابت تکانم می دهد :

- بله ؛ اما دوست دارم که تو بخواهی .

باد موهایت را پریشان می کند . رشته های سفید ، سیاهیها را هاشور

می زنند. چه زود سیاه موهایت رنگ باختند و سپیده را ندا دادند.

چو بدستی ات را به طرفم دراز می کنی.

- قول می دهم ، این آخرین سفر باشد. وقتی که برگردم ، هنوز بهار

تمام نشده. فرصت زیاد است. با هم ، تمام کوچه باغها را می گردیم ؛ تمام

شهرها را ، و تمام جاهایی را که فرصت نکردیم ببینیم ؛ قول می دهم!

تنها لبه کلاهت روشن است ، و صورت و شانه هایت محو و تاریک .

صدایت معصومانه ، غمگین است. باید چیزی بگویم . فراتر از خودم می آیم.

باید قبول کنم: این بهار هم بی تو ؛ این بهار هم با دغدغه ؛ این بهار هم با بیم و

امید.

چو بدستی را بر نمی دارم. می دانم باز هم آن را از من خواهی گرفت:

یک سفر دیگر ، یک مأموریت دیگر ، یک...

بلند می شوم ، و تو هم...

ستاره ها زیاد شده اند. هوا مثل شیشه شفاف است و برنده.

آن قدر نگاهم می کنی که تا بگویم «بله» . می خندی ، و من به خنده ات

دل می بندم؛ هر چند که در همه وجودم برگ ریزان است.

□

جلد سبز «قرآن» ، بهار را در بی تو بودن ، به یادم می آورد. کاسه آب را که

پشت سرت می پاشم ، صورتم نمناک می شود. بر کاسه آرد، جای انگشتانت

فرو رفته اند.

در خم جاده که می پیچی ، به چار چوب در تکیه می دهم.

چشمهای مهربان «ننه رقیه» ، به رویم می خندد:

- پیر شوی دختر! همین که راهی اش کردی ، نشان دادی که شیرزنی

وقتی که همه برگردند، او هم می آید. یا .. شاید کمی جلوتر... مثل همیشه:

خودش ، تک و تنها ... مثل همیشه ، پرچمدار...

برای اینکه گوشه های لبم نپرد، لبم را می گزم؛ آن قدر که مزه خون حس

کنم.

- درست است مادر؛ ولی نه مثل همیشه...

هر دو به داخل خانه بر می گردیم. همه جا بوی غربت دارد. پشت پنجره که می روم، جاده را می بینم که سیاه است. کسی می گوید: «حتی اگر هم نخواهی، می روم؛ اما دوست دارم که بخواهی.»
و من، خواستم. و یا بهتر است بگویم، وادار شدم که بخواهم. و حالا...

□

روزنامه را باز می کنم.

بهار در کناره های «اروند رود» چگونه است؟ حتماً کلاهی که بر سر نیزه ای نشسته، غمگین ترین لاله دشتهاست.

سعی می کنم خودم را، چون دانه ای که با باد سفر می کند، آنجا بیندازم؛ در رطوبت خاک بنشینم؛ پوست بشکافم؛ ریشه بیندم؛ بیالم؛ ناطور شوم؛ و وقتی برای زمزمه مجروحین آب می شوم، تو را هم پیدا کنم.
دوربین به دست، غمگین، با چوبدستی ای که به کمر بندت بسته ای، ژولیده، خاک آلوده، خسته و مشغول. دستم را دراز می کنم و یک قلدح آب به تو می دهم.

اول نمی نوشی. دستم را رد می کنی. مرانمی شناسی، حتی خودت را هم. اصرار که می کنم، آب را می گیری. لبی تر می کنی و بقیه را به خاک می افشانی.

بیدار می شوم. صورتم خیس است. ننه رقیه رو به رویم است.

- خیر باشد ننه! داشتنی خواب می دیدی. با خودت حرف می زدی!
روزنامه روی زمین افتاده. همان طور که روی صندلی نشسته بوده ام، خوابم برده است. پنجه های پایم یخ کرده اند؛ تمام تنم هم. بهار، بی تو زمستان است. کجا به شکار گلهای سرخ، در کمینی؟

□

این روزها، زیاد، به رادیو گوش می دهم. به تصاویر تلویزیون زل می زنم؛

روزنامه را با عجله ورق می زنی ؛ اما هیچ جا ، نشانه ای نمی یابم .
 به پشت بام می روم . رو به رویم تاکستان است : سبز سبز . تاکستان
 دارها ، جویها را گودتر می کنند و به انتظار پر شدن آنها از آب ، لا رویی شان
 می کنند .

در زیر نور نیم روز ، بقچه باز می کنند . نانی و پنیری ، و اگر داشته
 باشند گردویی ، و بعد مشتی آب قنات - که زلال است و زلال .
 گرده که به خاک می زنند ، بیشتر به یاد می آیی . آیا تو هم بر خاک
 افتاده ای ؟ به کمین لحظه ای ؛ برای شکار یک دم ؟ به شکار مرگ می روی و یا
 به شکار یاد آنهایی که به شکار مرگ رفته اند ، تا از دره گل سرخ ، خوشبوترین
 گلها را بچینی ! ؟

□

هیچ جا خبری از تو نمی دهد . «ننه رقیه» برایم چای می آورد ؛ با کلوچه
 هایی که طعم کره دارند . اگر او هم نبود ؟ ...
 رو به رویم می نشیند و با دستهای حنا گرفته اش ، آتش قلیان را جا به
 جا می کند . آتش سرخ سرخ ، دمی رخ می نماید و بعد زیر لایه ای از خاکستر
 پنهان می شود ؛ مثل ماهی در محاق :
 می گویم ؛ ننه ، انتظار چه مزه ای دارد ؟
 سری می جنبانند ؛ که یعنی : صبر !
 - از وقتی که اینجا آمدیم - به این گوشه دور و پرت - چند سفر ما را
 گذاشته و رفته ؟

دلداری ام می دهد :

سرش سلامت مادر ؛ بر می گردد !
 خاموشی باغ را صدای سیر سیرکها در هم می ریزند . هوا مهتابی است
 سرچشمه کجاست ؟ اگر می توانستم پرواز کنم !
 صدای قل قل قلیان ننه رقیه ، ترنم دلپذیری دارد ؛ اما من ...
 دلم شور می زند . دو هفته ای گذشته . به نبودن عادت کرده ام ؛ به

ندیدنت هم ؛ اما امشب چیزی روحم را می کاود ؛ چیزی که مثل همیشه نیست.

به اطاقت می روم. به لباسها ، به وسایل کارت ، به کتابهای نگاه می کنم. نگاه می کنم و فکر می کنم. خاطره هر سفر ، در هر گوشه و کنار هست. تو ، چون باد ، نمی مانی ؛ و من ، نیمه خاموشی هستم که خود سکوت می نشینم به تماشایت ، وقتی که پرواز را شروع می کنی . با رفتنت ، حدیث رهایی را می شنوم ؛ اما... اما این بار خسته ام ، ملتهم ، تب زده ام و پریشان.

عکسها را در هم می ریزم ؛ دهها و صدها عکس ... خاطرات سفر شمال ، جنوب ، شرق ، غرب...

- پس من کجایم؟

- تو در همه جایی. در متن همه عکسها ؛ در حاشیه هر کدامشان ! اگر نگاه کنی ، خودت را می بینی.

صدایت ملایم است ؛ صدایت مثل همیشه ، خوابم می کند. چوبدستی ات را بر می دارم. چرا این بار آن را نبردی ؟ هفت بند دارد ؛ هر بند ، یادگاری از یک سفر ... مثل یک نی ، به داخلش می توان دمید ؛ از درونش می توان خواند... و از هر بندش ، می توان شنید.

بند اول : تازه به هم رسیده بودیم. می خواستم عکس خودم را ، بر گسترده چشمه ای که از درونت می جوشید ، پیدا کنم . آن قدر خم شدم که خودم را یافتم . قدح پر بود ؛ به من خندید.

گفتم : « با تو می آیم. »

گفتی : « سفر خوش است ، اگر با یاد دوست باشد. امید دوباره برگشتن ،

معنایش می دهد. »

□

اولین نشانه را بر چوب زدی. عکسها برایم حدیث راه گفتند: البرز کشیده و مغرور ، پلنگی زخمی اما نه افتاده ؛ جنگل ، که باغ هزاران هزاران

درخت بود و بوی گل‌هایی گمنام که در متن هر عکس ، آتش بازی رنگینی ساخته بودند.

سرسبزی و برکت و ایثار شمال ، باتو آمده بود ؛ که می گفتی : از هر سفر باید توشه ای آورد.

بند دوم : سفر به کویر بود ؛ به خستگی و تشنگی ؛ به رنج و کوشش ؛ به عطش و نیاز رسیدن به آب ، سفر به گرمایی که بخار می کند و اراده را اگر استوار نباشد، ذوب ...؛ سفر به مرز مقاومت و پایدردی و به شنهای روانی که راز یک جا نماندن را می دانند ؛ هرچند که سراب و آب را در همسایگی دارند.

بند سوم : از کناره های جنوب ، از دریای بی موج و خاموش برگشتی ؛ از پیش پابرهنه هایی که بر بستری از نی می خوابند، خرما می خورند ، حصیر می بافند و با گاوی یا بز می مریض ، همسفره می شوند. از رخوت ، از خوابزدگی ، از امیدی که بارانش نیست ، و از دهان خشک چاههای آب گفتی ؛ اما... تو نگفتی ؛ تو خاموش نگاهم کردی ؛ عکسهایت گفتند.

بعد از این سفر بود که اولین تارهای سفید را در موهایت دیدم.

بند چهارم : به زیارت رفتی. عکسهایت شکست نور بود بر آینه کاریها؛ حدیث عشق بود بر ضریح طلایی ؛ تبلور نور بود و ایمان بر بلندی گنبدی که چون دلی طپنده ، حس زنده بودن داشت. کبوترهایی که بال گشوده بودند؛ پرنده هایی که آب می نوشیدند؛ کبوترهایی که غمگین بودند؛ عکسی از زائران ، با دستهایی همه نیاز ، با چشمهایی پر از التماس ، با لبهای آماس کرده از دعا و تو ، چه کوچک شده بودی ؛ کوچک به حد یک قطره! و در گوشه ای ، دستها را در هم قفل کرده بودی ، شانه را به دیوار زده بودی و در خود بودی و متفکر.

بند پنجم و ششم : تصاویری که آوردی ، همه مات بودند و سوخته و یا خالی از هر آنچه که بگویند از کجا آمده ای ؛ چون حلقه خالی چشمی . هرگز نگفتی که کجا بودی و بر توجه رفت... تنها خطی نیمه تمام ، با عجله ، بر پشت

سوخته های فیلمها نوشتی: «آن را که خبر شد، خبری باز نیاورد.»

و بند هفتم...؟

این ساز عشق است؛ کجا بگذارمش؟

ننه رقیه در را باز می کند. ننه، نصیحتم می کند:

- اگر بخوابی، بهتر می توانی از فکرش دربیایی.

او هم حس می کند که چون همیشه نیستم؛ اما راه حلش درست در نمی آید.

تا صبح، خواب از من دور است و فکرش با من.

□

وقتی که منور می زنند؛

وقتی که خمپاره می آید؛

وقتی که بمباران است؛

وقتی که گلوله ها نفس نفس می زنند؛

وقتی که رود سرخ می بینی، پره های گل می بینی، مغز و رگ و پی می

بینی... وقتی که فواره های گردان خون می بینی... تو ثبت می کنی؛ کلید می زنی

و ضبط می کنی؛ خون سرد و با دقت؛ مثل یک جراح، بی احساس. ظاهراً بی

احساس، اما وقتی دور تر رفتی، وقتی که در سنگر پناه گرفتی، حتماً گریه

می کنی! می دانم گریه می کنی!

□

بالای بام نشسته ام. از دور، از خیلی دور، گرد و غباری بلند است:

نقطه ای سیاه که جلو می آید؛ می لرزد و پیش می آید. با دقت نگاه می کنم.

می توانم حدس بزنم که کیست. محو و لرزان، مثل تکه های غبار زده یک رؤیا.

نامه رسان است، با ماشین ژیان قراضه اش. قلبم می لرزد. آن قدر

نگاهش می کنم تا خانه را دور بزنند و ماشین از صدا بیفتد. بعد به تاکستان

خیره می شوم؛ به انگورهایی که هنوز نیامده اند، اما صدای پایشان در راه

است؛ به برج نوری که به بلندی قامت سپیدارهاست، و به روح تو که در قالبی

تنگ نمی گنجد.

این بهار هم بی تو! باز ملال دوری ات است و این امید که از این سفر ،
حدیثی نو بیاوری.

ننه رقیه صدایم می زند. خودم را به نشنیدن می زنم. باد ، بوی نم با
خود می آورد. ننه ، باز صدایم می زند. پله ها شکسته اند. بارها گفته که
می ترسد از این پله ها بالا بیاید.

می خواهم از جا بلندشوم ، اما نمی توانم . چیزی در درونم شکسته که
هر حرکتی به رنجم می کشد ؛ چیزی که اعتماد به نفسم را هم به ویرانی
می برد.

به پشت ، روی بام دراز می کشم. چشمهایم را می بندم . لبهایم
می لرزند. سردم است. چشمهایم را با دست می پوشانم و بعد گوشهایم را.
ننه رقیه می آید. صدایم می زند ؛ آن قدر که نگاهش کنم. رنگش مثل
چلوار سفید است. بر این پوست سفید ، دو خط عمیق بر کنار لبها چین
انداخته اند. لبهایش خشک شده ؛ شاید چون از پله ها بالا آمده.

می پرسم : « خسته شدی؟ »

پاکتی را به طرفم دراز می کند. دستش می لرزد ؛ بینهایت می لرزد. از جا
می پریم. نامه را باز می کنم. وقتی که می خوانم ، باور نمی کنم. برای همین ،
بارها و بارها می خوانمش. ننه رقیه ، خیره به چشمهایم است.

خبر کوتاه است : « دیگر نمی آیی. » خمپاره ای که به زمین افتاده ، به
جای گل ، به جای خاک و خاشاک ، به جای هرچه که مرگش نمی توانست
فاجعه باشد ، تو را برداشته و به اوج کشانده.

کاغذ را تا می کنم و بعد به زمین می اندازم. ننه خم می شود و آن را بر
می دارد. به صورتش می گذاردش و های های گریه می کند.

سبو خالی است. تاکستان نه مست است و نه مغرور. تنها شانه های من
است که تکان می خورد.

هزار هزار شاخه سبز ، التماس دعا دارند.

*****

حمید گروگان

ایران

آقای مهربان!

آن روز صبح وقتی پا به حیاط مدرسه گذاشتم ، طبق معمول به کلاس دویدم و کیفم را روی نیمکت پرت کردم و با عجله به حیاط برگشتم - کار هر روزمان بود - و چه ذوقی داشتیم که صبحها تا زنگ به صدا دربیاید ، با بچه ها یارکشی کنیم و به تقلید از فیلمهای مضحکی که آن روزها تلویزیون به خوردمان می داد، بزن بزن سرخپوستی راه بیندازیم.

محوطه شرقی حیاط مدرسه ، مناسبترین محلی بود که می توانستیم از سروکول هم بالا برویم و در مواقع خطر ، خودمان را از چشمهای تیزبین آقای ناظم دور کنیم. محوطه شرقی حیاط مدرسه ، خاکی بود و به نظرمان صحرایی خشک و بی آب و علف را می مانست که خاطره فیلمهای سرخپوستی را در ذهنمان تداعی می کرد!

در خیالمان پستی و بلندیهای کوچک این محوطه خاکی ، آنچنان نقش مهمی در جنگ و گریزهایمان داشت که هر گروه سعی می کرد در لحظات نخستین ، بهترین مناطق سوق الجیشی را به تصرف خود در آورد و در یک فرصت استثنایی گروه متخاصم را تار و مار کند.

داشتیم یارکشی می کردیم که چشممان به جواد - پسر آقای مهربان ،

یعنی پسر معلممان - افتاد که برای اولین بار پا به صحنه گذاشته بود و می خواست در جنگ آن روز شرکت داشته باشد. ولی مگر ما راضی می شدیم هر تازه واردی را که اطلاع چندانی از جنگ و گریز ندارد، در جمع خودمان بپذیریم؟ ما برای خودمان حساب و کتابی داشتیم، قانون داشتیم، هر کسی که نمی توانست سرش را بیندازد جلو و بگوید: «ما هم هستیم».

شرایط ما اگرچه شرایط دشواری نبود ولی به هر حال برای خودش چیزی بود. مثلاً می گفتیم که طرف باید بچه ننه نباشد؛ با معرفت باشد؛ پیش آقای ناظم و مدیر و معلم لایرتمان ندهد و از همه مهمتر اینکه از بزن بزن چیزی سرش بشود و بفهمد که چطور باید اسیر گرفت و چطور وقت تیر اندازی دشمن، جا خالی داد و اگر هم تیر خورد، بلد باشد درست بمیرد و چاخانی خودش را شل نکند! البته حق هم داشتیم کمی سخت بگیریم، چون یک دفعه یکی از همین تازه واردها قسم خورده بود که بلد است و ما هم نقش نگهبان قلعه را به او دادیم؛ ولی حالمان گرفته شد. همین که دشمن از پشت سر به او نزدیک شد و ناگهان او را نقش زمین کرد، بجای اینکه از خودش دفاع بکند، بلند شده بود و خودش را می تکاند و می گفت: «قبول نیس آقا، قبول نیس! بی هوا حمله کرده...» و آن وقت بچه ها کلی خندیده بودن و بازیمان پاک یخ شده بود.

این بود که پشت دستمان را داغ کرده بودیم که دیگر هر کسی را وارد گود نکنیم و همیشه با همان ده پانزده نفری که از میان کلاس خودمان یعنی پنجمی ها و چند نفری از ششمی های دبستان جور کرده بودیم، سروته قضیه را بهم بیاوریم. ولی نمی دانم چرا آن روز وقتی جواد با حالت سرما خوردگی پیش آمد و گفت که می خواهد نقش بگیرد، هم من و هم بقیه بچه ها کوتاه آمدیم و با کمی دلخوری پذیرفتیم که نقش جادوگر قبیله را بعهده بگیرد. این نقش را از آن جهت به او دادیم که اولاً رنگ پوستش کمی تیره بود و ثانیاً فکر می کردیم جادوگر کار مهمی انجام نمی دهد، بلکه فقط در یکی دو صحنه

ظاهر می شود و بعد از اینکه کمی دور خودش چرخید و آوازهایی نامفهوم خواند، کارش تمام می شود.

به همین خیال، بازی شروع شد. بلافاصله سر دسته هر گروه برای جنگاوران خودش جایی را مشخص کرد و فریادها درهم آمیخت. تیرهای خیالی در زه کمانها قرار گرفت و گرد و خاک به هوا رفت و شور و التهاب جنگ، کم کم اوج گرفت. چند دقیقه ای پیش نگذشته بود که قبیله ما پرچم سفیدش را که تکه پارچه کثیفی بیش نبود، بالا آورد و از صحنه کنار کشید تا به اصطلاح جلسه شور تشکیل دهد. در اینجا بود که جواد - جادوگر قبیله - در حالی که چند شاخه کوچک و بزرگ درخت را به سر و گردنش آویزان کرده بود، به میانمان آمد و شروع کرد به ورجه ورجه کردن و شکلک در آوردن. تا اینجا همه کارها به خوبی پیش رفته بود و همه بچه ها راضی بنظر می رسیدند که موقعیت جادوگر قبیله، همه چیز را دگرگون کرد.

من به عنوان رئیس قبیله، چهار زانو روی زمین نشسته بودم و مثلاً داشتم به سحر و جادوی جادوگر نگاه می کردم که جواد ورجه ورجه کنان به مقابلم رسید. به قیافه اش که نگاه کردم، یکه خوردم! آب بینی اش کش آمده بود و دماغش را بالا می کشید. چند بار بینی اش را خاراند و در یک قدمی من به زانو روی زمین نشست. می خواست بازهم از آن اداهای جادوگری در بیاورد که دیگر طاقش طاق شد؛ به خورشید نگاهی کرد و بعد با صدایی مهیب توی صورت من چنان عطسه ای زد که صدایش توی گوشهایم پیچید: «... ه... ه... ه... هب چه.»

شلیک خنده بچه ها بیشتر عصبانی ام کرده بود. نمی خواستم کوتاه بیایم و مثل دفعه قبل، بازیمان با مسخرگی تمام شود. برای همین خیلی جدی به جادوگر نگاهی کردم و مثلاً با زبان سرخپوستی فریاد کشیدم: «هوم با... او با... خیلی جادوگر بد! تو باید مُرد... تو خیلی بی ادب.»

فریاد من، کار خودش را کرد و بچه های داخل و خارج صحنه، کمی دست و پایشان را جمع کردند. جواد هم که تا اندازه ای متوجه قضیه شده بود

تکانی خورد و در حالی که آب لب و لوجه اش را جمع می کرد، با همان لحن سرخپوستی جواب داد: «تومبا... من دیشب لحاف پس رفت، سرما خورد!»
 قهقهه مجدد بچه ها چنان غافلگیرم کرده بود که سرم را پایین انداخته بودم و حس می کردم شقیقه هایم تیر می کشند. سرم را بلند کردم؛ متوجه شدم بچه های مدرسه دورمان را گرفته اند و معرکه چنان شلوغ است که بیا و تماشا کن. خوشحال شدم که کارمان گرفته است و اگرچه جادوگر لحظه به لحظه کار را خرابتر می کند ولی به هر حال، تمام بچه ها دارند نگاهمان می کنند. برای همین بود که باز جرأتی به خودم دادم و نعره زدم: «تو باید مُرد... تو جادوگر نیست... هوم با!»

راستش دلم می خواست جواد بلند شود و مثل بقیه جادوگرها از ترس خشم رئیس قبیله پا به فرار بگذارد و نمایش ما ادامه پیدا کند، ولی جواد نه تنها فرار نکرد بلکه با بی تفاوتی بلند شد، دستی به بینی اش کشید، کف دستش را با پشت پیراهنش پاک کرد و با عصبانیت داد زد: «هوم با و کوفت! میگویم سرما خوردم می فهمی؟ صبر کن خودم یکبار رئیس بشم پدر تو در میارم.»

صدای خنده هامثل بمب توی کله ام فرود آمد. جادوگر، حسابی حالم را گرفته بود و داشت با ناراحتی صحنه را ترک می کرد. دیدم اگر همان طور بنشینم، وضع خیلی خرابتر می شود و آبرویی برای رئیس قبیله باقی نمی ماند. دیگر نفهمیدم چکار می کنم، به سویش خیز برداشتم و از پشت سر، یقه پیراهنش را چنگ زدم. به سرعت برگشت و او هم مثل خروس جنگی به طرفم پرید، جنگ رئیس قبیله با جادوگر آنقدر برای بچه ها جالب بود که هیچ نمایشی نمی توانست آنها را اینچنین به هیجان بیاورد. صدای خنده و سوت کشید نشان ما را هم از خود بیخود کرده بود. روی خاکها غلت می زدیم و با مشت و لگد به جان هم افتاده بودیم. نفس نفس می زدیم و طعم بدمزه خاک که به حلقمان نفوذ کرده بود، کلافه مان می کرد.

سرشاخ بودیم و کله به کله هم می زدیم که فکری به خاطرم رسید. به هر

حال من رئیس قبیله بودم و می بایست درس عبرتی به او بدهم. دستم را به طور ناگهانی دورگردنش انداختم و با یک حرکت سریع، گوشش را به دندان گرفتم! فریاد جواد با سوت‌های ممتد و پاکوبی و غش غش خنده بچه‌ها در گرفت و هر کس از گوشه‌ای پا به فرار گذاشت. گردو خاک چنان به هوا رفته بود که چشم، چشم را نمی دید و فریادهای کوتاه بچه‌ها که خبر از سر رسیدن آقای ناظم را می داد، موبرتن همه راست می کرد.

برای یک لحظه، باورم نشد که چه اتفاقی افتاده است. فکر می کردم بچه‌ها طبق معمول می خواهند مسخره بازی در بیاورند و با این کار برنامه را خنک کنند. برای همین بود که یکبار دیگر گوش جادوگر بیچاره را محکم تر از پیش گاز زدم و آن وقت رهایش کردم. صدای دلخراش جواد توی گوشم بود و هنوز داشتم توی گردو خاک به دنبال بچه‌ها می گشتم که ضربه‌ای محکم، پس کله ام را چنان نوازش داد که برق از چشمم پرید! پس گردنی دوم را که خوردم، تازه فهمیدم چه کاری دست خودم داده ام.

گرما کلافه ام کرده بود، طعم بدمزه خاک، داشت حالم را بهم می زد، همه بدنم می سوخت و جای پس گردنیهای آقای ناظم، داشت گریه ام را در می آورد.

- پست فطرت بی شعور!

این صدای آقای ناظم بود که توی آن حال، بیش از هر چیز عذابم می داد و ناراحتی ام را دو برابر می کرد. حال بدی داشتم و جای هیچ گونه صحبتی هم نبود. آمدم بگویم: «آقا به خدا...» که لاله گوشم توی انگستان آقای ناظم تاب خورد و یک وجب از جا پریدم.

□

بچه‌ها همه رفته بودند سرکلاس. من و جواد در حالی که هنوز یک درمیان حق می کردیم و جای اشکها روی صورت‌های خاک آلودمان خشک شده بود، توی دفتر مدرسه ایستاده بودیم و آقای ناظم را نگاه می کردیم. آقای ناظم، هان طور که از بالای عینکش گاهگاهی چشم غره می رفت، مشغول

نوشتن چیزی بود. جواد که گویا معلوم بود خیلی دلش شور لباسهایش را می زند، با یک دستش آنها را می تکاند و با دست دیگر گوش مجروحش را گرفته بود، و من مات و مبهوت ایستاده بودم و بیشتر فکرم متوجه آقای مهربان - معلممان - بود که نشسته بود و داشت کتابی را ورق می زد.

هر وقت چشمم به آقای مهربان می افتاد، خود را پاک می باختم. بالاخره هرچه بود، جواد پسرش بود و از این گذشته می دانستم چقدر جدی است. توی تنگنای عجیبی افتاده بودم. شاکی کتک خورده و پدرشاکی و شاهد عینی هر سه حاضر بودند و معلوم نبود تا چند دقیقه دیگر چه به سرم خواهد آمد.

بالاخره آقای ناظم، سکوت را شکست. رو کرد به آقای مهربان و گفت: «من اصلاً نمی فهمم این خاک بر سر چرا وحشی شده؟ آقا نمی دونید با چه خبائتی گوش آقا زاده شمار و گاز می گرفت. کسی نیست بگه مگه مریضی؟ خب اگر وحشی شدی، برو پیش همون سرخپوستهای وحشی! اشتباه عرض می کنم جناب مهربان؟»

آقا معلم، فقط سری به چپ و راست تکان داد و چیزی نگفت. بعد بلند شد و آهسته آهسته تا کنار پنجره رفت و همان جا ایستاد؛ صورتش را به کف دستش تکیه داد و خیره خیره به من و جواد نگاه کرد.

آقای ناظم هم بلند شد و در حالی که نوشته اش را به آقا معلم نشان می داد گفت: «آقا چاره اش همینه، برای اداره نوشتم که جای این جانور، توی این مدرسه نیس. شما هم امضاء بفرمایید تا با پرونده هاش تحویل بابا باش بدیم.» و بلافاصله رو کرد به من و داد کشید: «حالا گمشو برو باز هم وحشی گری کن!»

مثل چوب خشک ایستاده بودم و زبانم بند آمده بود. فکر نمی کردم مجازاتم اینقدر سنگین باشد که بخواهند از مدرسه اخراجم کنند. وقتی قیافه رنجدیده پدرم را در نظر می آوردم که جلوی میز آقای ناظم ایستاده و با آن دستهای پینه بسته اش دارد پرونده پسرش را می گیرد، دلم آتش می گرفت.

دلم می خواست روی دست و پای ناظم و معلم می افتادم، زار می زدم، اشک می ریختم و خواهش می کردم مرا ببخشند، اما کاراز کار گذشته بود. این دومین باری بود که آقای ناظم در حین دعوا میچم را گرفته بود و به آقای مدیر گزارش داده بود که در نقش رئیس قبیله سرخپوستها چه قشقرقی راه انداخته‌ام. توی این فکرها بودم و این پا و آن پا می شدم که صدای آقای مهربان بخودم آورد:

«البته هر طور که جنابعالی صلاح می دونید ... بنده هم موافقم! ولی اگر اجازه بفرمایید می خواستم به عنوان معلم اینها از شما خواهش کنم مجازات رئیس قبیله را به من واگذار کنید تا خدمتش برسم و تکلیف این جادوگر بدبخت را هم معلم کنم... البته اگر اجازه می فرمایید...»

آقای ناظم که به درستی حرف آقا معلم را نفهمیده بود و احياناً انتظار چنین حرفی را هم نداشت، کمی مکث کرد و گفت: «... اختیار دارید جناب مهربان! اختیار دارید... این شما و این رئیس وحشی‌ها و این آقا زاده خودتون... غرضم این بود که به هر حال باید تکلیف این یاغی رو معلوم کرد، آقا نمی دونید هر روز توی خرابه چه می کنه...»

آقا معلم گفت: «کاملاً در جریانم، کاری می کنم که صحبت‌های شما توی گوشش بمونه... البته بعد هم اجازه اش باز دست شما ست...»

آقای ناظم سرش را به علامت توافق کج کرد و نشست. اگرچه گویی بارسنگینی از دوشم برداشته بودند، ولی خط و نشانهای آقای مهربان، ترس و دلهره ای شدید به جانم انداخته بود. اُبهت و وقار آقای مهربان، چنان در کلاس جا افتاده بود که حد و مرزی نداشت، کاملاً از او حساب می بردیم و نمی دانم چرا در عین حال دوستش داشتیم. اگرچه هیچ وقت سعی نمی کرد مثل آقای ناظم یا بقیه معلمها میج بگیرد و خودی نشان بدهد. باوجود این، اسمش کافی بود که تمام بچه های کلاس را سرجای خود بنشانند. با این ترتیب حق داشتم که بترسم و عجیب تر اینکه ترس و دلهره جواد هم کمتر از من نبود!

برای یک لحظه، جرأتی به خودم دادم و به چشمهای آقا معلم خیره شدم. ترس برم داشته بود که خوشبختانه پلکهایش را روی هم آورد و با ابروهای سیاهش اشاره کرد که به کلاس بروم. پشت سر من جواد هم راه افتاد. با کفشهایمان، خش خش کنان طول را هرو مدرسه را دویدیم و مثل دو تا قطره آب، توی برکه سؤالهای بچه ها گم شدیم.

□

چند دقیقه طول کشید تا آقا معلممان آمد. فقط صدای بر پای مبصر و قژقژ میز و نیمکتها بود که چند لحظه ای سکوت را شکست و دو مرتبه کلاس در حیرت سکوت فرو رفت. جرأت نداشتم سرم را بالا بگیرم، خیس عرق بودم. زیر چشمی آقا را می پاییدم که عرض کلاس را قدم می زد و لبانش را می گزید. رفت گوشه کلاس ایستاد و مثل همیشه یکی یکی بچه ها را از نظر گذراند. به مبصر که رسید گفت: «این ساعت چی داریم؟»

- ... آقا جغرافی، آقا...

و باز همچنان بچه ها را نگاه کرد. چشمش به من که افتاد گفتم: «تو...»

- من... آقا... آقا؟

- بله، حاضر کرده ای؟

- آقا، آقا، بله آقا.

- خوب. از آمریکا تعریف کن، در آمریکا چه نژادهایی زندگی می کنند؟ هول شده بودم. آب دهانم خشک شده بود و مثل چسب کش می آمد. سینه ام را صاف کردم و به مغزم فشار آوردم تا هر جوری شده جواب سؤال یادم بیاید:

- آقا... آمریکا یکی از شهرهای بزرگ اروپاست که خیلی بزرگ است آقا... برای همین به آن قاره می گویند. آمریکا آقا نفت هم دارد، چیز هم دارد آقا... نژاد هم خیلی خیلی دارد. در آمریکا آقا چیز هم هست، نفت هم هست. هم آدم دارد، هم وحشی دارد، حیوانات وحشی زیاد دارد. آمریکا آقا خیلی بسیار زیاد گاو دارد! گاوهای وحشی آمریکا با آدمها بازی می کنند، ولی شیر

ندارند...

کمی ساکت شدم و دیدم که آقا معلم لبش را گاز می گرفت و سرش را به بالا و پایین تکان می داد. وقتی دید ساکت شده ام گفت: «بله، می فرمودین.. نژادهای مختلف آمریکا را نگفتی!»

سرم را خاراندم و ادامه دادم: «آقا آمریکایی ها خیلی نژاد دارند. سفید پوستها در آمریکای بالایی هستند ولی سرخپوستها در آمریکای پایینی هستند. بالایی ها پولدار هستند ولی پایینیها فقیرند؛ سرخپوستها وحشی هستند و با سفید پوستها...»

آقا معلم نگاه تندی کرد و گفت: «کافیست، بنشین... نادان!»
بچه ها دست و پایشان را جمع کرده بودند و آقای مهربان باقیافه ای جدی نگاهمان می کرد. نشستم و سرم را انداختم پایین. انتظار داشتم ناگهان فریادی بزند و هرچه از دهانش درآمد، نثارم کند، اما همچنان قدم می زد. چند لحظه ای ایستاد و آن وقت با دست به جواد اشاره کرد:

- تو... از سرخپوستهای آمریکا چه می دانی؟

جواد ایستاد و با دستپاچگی جواب داد: «آقا سرخپوستها توی آمریکا هستند و سرخپوست هستند! آقا سرخپوستها چیز هستند آقا... وحشی هستند...»

- تو هم از اوندان تر... بنشین!

صدا از کسی در نمی آمد. حس کردم بچه ها منتظرند آقا برود سر اصل مطلب. ولی گویا آقا فراموش کرده بود. آمد وسط کلاس ایستاد و گفت:
«کیا عقیده دارن سرخپوستها وحشی اند؟ دست بالا.»

من و جواد و سه چهار نفر دیگر دستهایمان را تابغل گوشهایمان بالا آوردیم و خیلی زود پشیمان شدیم. کله هایمان را خاراندیم و دستهایمان افتاد.

رگهای گردن آقا معلم از عصبانیت زده بود بیرون، دندانهایش را بهم فشار داد و بالحنی تند شروع کرد به حرف زدن:

«وحشی ها ، آمریکاییهای بی شرفی هستند که سالهاست سرخپوستهای بدبخت را آواره کرده اند و هزاران نفر از پیر و جوانشان را کشته اند، زمینهایشان را گرفته اند و هیچ حقی برایشان قائل نیستند. سرخپوستهای بیچاره ، صاحبان اصلی قاره آمریکا بوده اند که حالا به این روز افتاده اند و به وحشیگری هم متهم می شوند! چرا؟ برای اینکه به آمریکاییها می گویند حقدمان را بدهید، زمینهایمان را بدهید ، اذیتمان نکنید ، ما را نکشید ، اسیرمان نکنید ، به ما وحشی نگویند...»

کلاس سراپا گوش بود. برای اولین بار بود که می شنیدیم کسی به آمریکا فحش می دهد و از سرخپوستها حمایت می کند. آخر تا آن موقع ، هرچه در تلویزیون و سینما می دیدیم ، عکس این حرفها بود. در فیلمها همیشه این سرخپوستها بودند که وحشیگری می کردند و به سفید پوستان متمدن حمله ور می شدند... و حالا این آقای مهربان بود که حرفی تازه بر ایمان می زد و می گفت سرخپوستها خیلی هم مهربانند. این جنایتکاران آمریکایی هستند که وحشیگری خودشان را تمدن می نامند و حق طلبی دیگران را وحشیگری می دانند.

آقای مهربان ادامه داد: «نه بچه ها ، سرخپوستها وحشی نیستند. از آمریکاییها خیلی فهمیده ترند. این مزخرفات را از کله هایتان بیرون کنید که آمریکاییها متمدن و صلح طلب هستند. خودشان از همه وحشی ترند. می دانید چرا؟ چون کارشان غارتگری است ، کارشان جنگ افروزی است ولی به آنها که از حقشان دفاع می کنند ، می گویند وحشی!»

آقا معلم که کمی آرام شده بود ، آرام آرام به طرف جواد رفت و در کنارش ایستاد:

- ... اگر عقیده داری سرخپوستها وحشی هستند، چرا می روی و جادوگر قبیله شان می شوی؟ و اگر سرخپوستها را دوست داری ، چرا به رئیس قبیله اهانت می کنی؟ نمی فهمی که سرخپوستها برای رئیسشان چقدر ارزش قائلند؟

جواد داشت در به در دنبال جواب می گشت که آقا برگشت و به من اشاره کرد:

- و تو... چرا نمی فهمی که رئیس قبیله سرخپوستها هیچ وقت شخصاً جادوگرش را تنبیه نمی کند. و از این گذشته، چرا نمی فهمی که سرخپوستها قبل از اینکه در بین خودشان مسأله ای داشته باشند، یک دشمن مشترک دارند و آن آمریکا است.

آقای مهربان منتظر جواب من هم نشد. روبروی همه بچه ها ایستاد و خطاب به همه گفت: «اصلاً چرا در بازیتان پای آمریکا را به میان نمی کشید؟ چرا نشان نمی دهید که آنها چقدر ظالمند و سرخپوستها چقدر مظلوم؟ چرا این طور فکر می کنید که سرخپوستها یا توی سر خودشان می زنند و یا وحشیانه به سفید پوستان آمریکا حمله می کنند؟!»

آقای مهربان خیلی دلش پر بود. دلش می خواست باز هم بر ایمان حرف بزند، ولی هم خودش و هم ما حس می کردیم گویا خیلی از چیزها گفتنی نیست. آن روز حرفهای آقا عجیب به دلمان نشست. هیچ کدام فکر نمی کردیم آقای مهربان توی این ماجرا طرف پسرش را نگیرد. اصلاً به خیالمان خطور نمی کرد که ماجرا این طور پایان بگیرد و لزومی به اخراج یکی از ما نباشد. آقای مهربان در طول نیم ساعت خیلی از گفتنیها را برایمان گفته بود و راهنمایمان کرده بود که بازی سرخپوستی نه تنها اشکالی ندارد، بلکه اگر بچه های مدرسه را متوجه کند که آمریکا در حق سرخپوستها خیانت کرده و اینها دارند با آمریکا مبارزه می کنند، بسیار هم خوب است!

نزدیکیهای آخر زنگ بود که من و جواد از نیمکتهایمان بیرون آمده بودیم و بنا به توصیه آقا معلم داشتیم به هم دست می دادیم و روی هم را می بوسیدیم؛ داشتیم برای همیشه آستی می کردیم. آقا معلم مسرورانه لبخند می زد و گویا داشت به آستی دو فرزندش نگاه می کرد. صدای دست زدن بچه ها، من و جواد را چنان به هیجان آورد که بی اختیار به طرف آقا دویدیم و به حالت پوزش دستانش را بوسیدیم.

یادم نیست آن شور و حال عاطفی کودکانه مان چقدر طول کشید، ولی آنچه بود خیلی کوتاه بود و گذرا و حیف که دیگر تکرار هم نشد. زنگ به صدا درآمد و یکباره رنگ تیره واقعیتها جای رنگ روشن ایده آلهای را گرفت و مذاقمان از همان فردا به تلخی گرایید. فرداها پشت سرهم آمدند و رفتند، ولی آقای مهربان ما دیگر نیامد. نه خودش آمد و نه پسرش! هرچه پرسیدیم گفتند نمی دانیم... آقا معلممان رفت که رفت.

روزهای بعد، با بچه ها مشورت کردیم که اگرچه آقا معلممان دیگر نیست، ولی نصیحتهایش که هست. بیاییم و در بازیهای سرخپوستی، پای آمریکا را به میان بکشیم و نمایش بدهیم آمریکا چقدر خائن است. ولی نامردها حتی خواب این کار را هم نگذاشتند ببینیم. چند روز بیشتر از غیبت آقای مهربان نگذشته بود که بیل بدستها آمدند و خرابه عزیزمان را صاف کردند و دلمان را چنگ انداختند.

تا پایان سال، امید داشتیم که آقای مهربان را ببینیم، ولی نیامد. بجایش هیولایی فرستادند که روزی ده بار زبان در بوق دهانش می انداخت و گوشمان را آزار می داد که: «اگر فرمان آریامهر نبود، اینهمه مدرسه ساخته نمی شد، نمونه اش همین مدرسه شما...» و به این ترتیب سالها گذشت.

□

حدود یک سال پیش، توی یک راهپیمایی بزرگ، آقای مهربان را توی جمعیت دیدم و شناختم! بنده خدا پیر شده بود و موهای سپید سرش حکایتگر رنج سالها بود. عینکی به چشم داشت و عصایی به دست، ولی گامهایش شکایت از رفتن نمی کرد. صورتش خیس عرق بود و شعار «نه شرقی، نه غربی» را عاشقانه فریاد می کرد. دیدم در مقابلش خیلی کوچکم، حس کردم باید به پایش بیفتم... به طرفش دویدم و فریاد زدم: «مخلصتونم آقای مهربان! سلام!» و آن وقت مشتاقانه سر و صورت و کتفهایش را عرق بوسه کردم. حس می کردم زمان به عقب برگشته و توی کلاس و برای اولین بار دارم بردستهایش بوسه می زنم. گفتم: «کی هستی؟» گفتم: «شاگردتونم آقا».

رئیس قبیله سرخپوستها یادتون میاد؟»

بهیجان جواب داد: «ای... خدا» و آن وقت دست انداخت دورگردنم و پیشانیم را بوسه زد.

آنقدر حرف داشتیم که معطل مانده بودیم و نمی دانستیم از کجا شروع کنیم. به هم نگاه می کردیم و می خندیدیم. حالی داشتیم نگفتنی. سرش را آورد کنار گوشم و گفت: «تلویزیون را می بینی؟» گفتم: «بله آقا... مگر چطور؟» غش غش خندید و گفت: «برنامه سرخپوستهای آمریکا را دیدی؟» گفتم: «بله آقا... ولی چیز تازه ای نداشت! شما چندین سال پیش در عرض نیم ساعت هر چه بود و نبود تعریف کردین... راستی آقا از جواد چه خبر؟ کجاس؟»

خندید و مشتاقانه گفت: «اونم رفت به رحمت خدا! داوطلبی رفت جبهه و شهید شد.»

حرفی برای زدن نداشتم. فقط صورت خیس از اشکم را به صورتش چسباندم و زمزمه کردم: «خدا رحمتش کنه...»

خودمان را داده بودیم دست سیل جمعیت، توی اقیانوس وحدت پیش می رفتیم و فریاد دشمن شکن «مرگ بر آمریکا» موج این اقیانوس بود که گویی به عرشمان می برد و روحمان را تازه می کرد.

*****

تو ای شعر!

چه هستی بگو راستی یا دروغ	تو ای شعر ای راح روح و فروغ
گهی مانده ای در حقیقت غریب	گهی چون سرابی سراپا فریب
گهی نرم چون روح آبی روان	گهی پرخروشی چو آتشفشان
گهی گل کند خوی صحرایت	گهی بشکفتد روح دریایت
گهی سرخ جوشی به محراب عشق	گهی سبز تابی تو از تاب عشق
گهی رقص خون کرده ای واژگون	گهی نی سواری به صحرای خون
گهی گریه ات بغض دیرین شکست	گهی بر لب خنده شیرین نشست
گهی تیغ رزمی به پیکارها	گهی خسته آیی ز دربارها
گهی تازی از چنگ خون آوری	گهی آتش از نی برون آوری
گهی التیامی به زخم نهان	گهی زخم داری ز نامردمان

تو ای شعر ای راح روح و فروغ

چه هستی بگو راستی یا دروغ

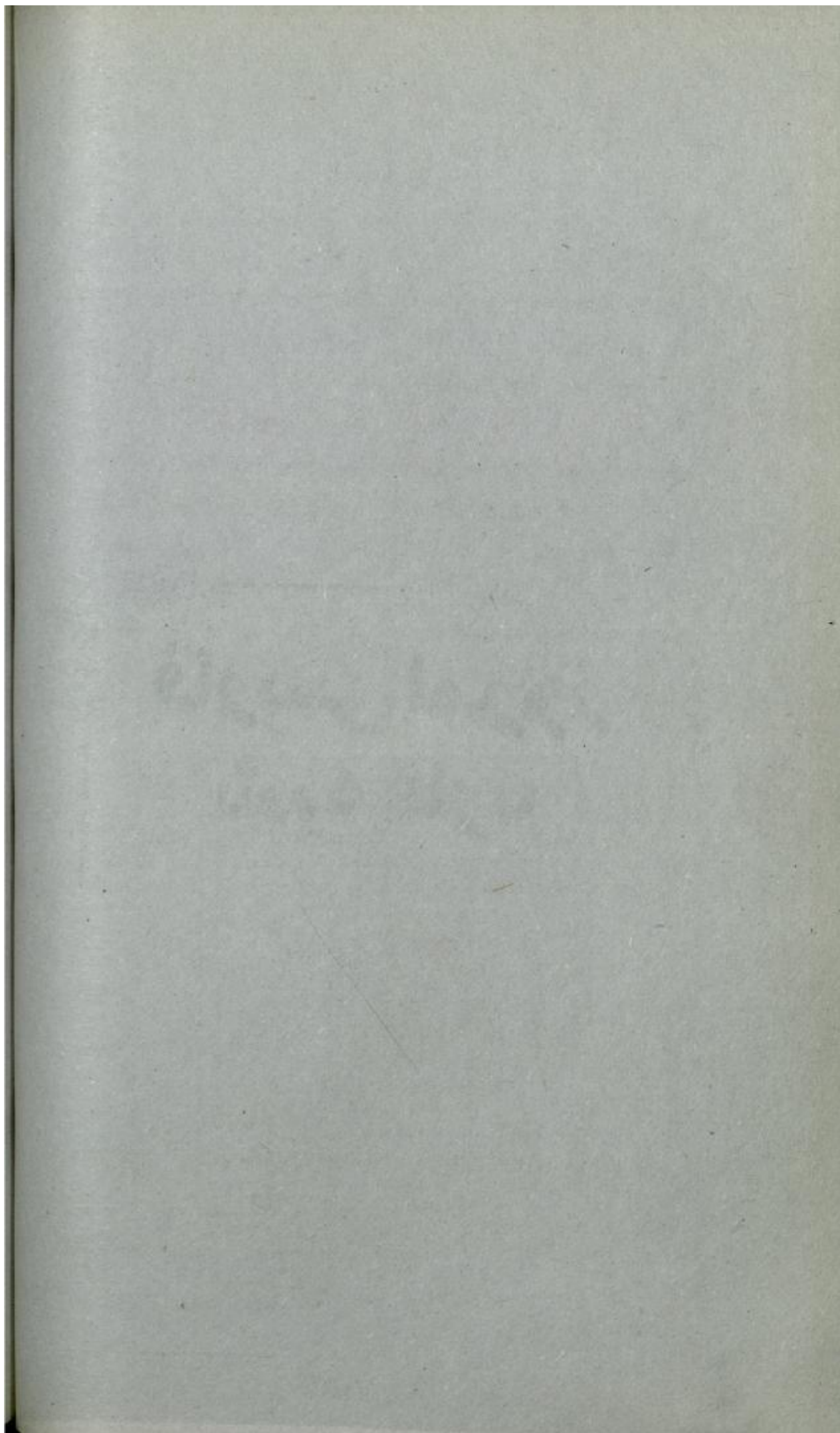
لحظه سبز دعا

چشمه‌ها در زمزمه، رودها در شست و شو
موج‌ها در همهمه، جوی‌ها در جست و جو
باغ در حال قیام، کوه در حال رکوع
آفتاب و ماهتاب، در غروب و در طلوع
سنگ پیشانی به خاک، آبر بر آسمان
مثل گنبد خیم شده؛ قامت و نگین کسمان
آبر در حال سفر، آسمان غرق سکوت
بر سر گلدسته‌ها، بال مرغان در قنوت
کاسه شبنم به دست، لاله می‌گیرد وضو
بیدها گرم نماز، یادها در های و هو
سرو سرخ می‌کند، غنچه لب و آ می‌کند
در میان شاخه‌ها، بساد غسوغا می‌کند
شاخه‌ها گل می‌کنند؛ لحظه سبز دعا
دست‌ها پل می‌زنند؛ بین دل‌ها و خدا
□ قیصر امین‌پور

فارسی امروز
شبه قاره

دکتر کلثوم ابو البشر

بخش فارسی دانشگاه داکا - بنگلادش

عطار و آثار او در قلمرو فرهنگهای دیگر

ایالت بنگال هم مرز ایران نیست ولی از زمانهای بسیار قدیم نفوذ فرهنگی بین این دو کشور وجود داشت. قبل از ظهور اسلام، اعراب و ایرانیان مسافرت به منطقه آسیای جنوب شرقی بخصوص نواحی بنگاله را آغاز کردند. آنوقت هدف این مسافرت فقط بازرگانی بود. ولی بعد از اسلام اقامت مسلمانان در این خطه باعث تاثیر و نفوذ اسلام گردید چون بسیاری از مردم بنگاله دین اسلام را پذیرفتند. علمای اسلامی و عرفای کبار هم برای ترویج و تبلیغ اسلام به بنگاله تشریف آوردند. سپس از قرن دوازدهم میلادی نفوذ و گسترش اسلام و فرهنگ اسلامی در این سرزمین پیشرفت کرد. سلاطین دهلی و امراء نیز به زبان فارسی گفتگو می کردند و در شبه قاره زبان فارسی طی قرون وسطی تا قرن نوزدهم میلادی تنها زبان رسمی بود و ترویج فرهنگ را نیز بعهده داشت. وسعت دایره زبان و ادب فارسی و مداومت آن و آثار گرانبهای نویسندگان و شاعران ایرانی موجب شد که شیفتگان این سرزمین چشم دل را بگشایند و از دریای فیاض ادب فارسی آب حیات جاوید بنوشند. عشق و محبت به زبان و ادبیات فارسی با خون مردم بنگاله عجین شده است و آنان باعلاقه بسیار یا آن آثار هنری و ادبی و ذوقی خو و آشنائی گرفتند.

معرفی آثار شاعران و نویسندگان ایران در شبه قاره سهم بسزایی در گسترش و ترویج فرهنگ و ادب فارسی در این سرزمین وسیع داشته است.

بسیاری از تالیفات گرانبهای استادان و فضیلابی ایران در شبه قاره بچاپ رسیده وبه زبانهای گوناگون ترجمه شده اند. در کشور بنگاله هم بیشتر آثار اسلامی و ادبیات و اشعار گرانقدر فارسی به زبان بنگالی ترجمه شده است. این آثار در زمینه های عرفانی و دینی ، معارف اسلامی ، فقه ، اصول ، تصوف ، تاریخ اسلام و الهیات می باشند چون گرایش به تصوف در این منطقه نسبتاً قوی بوده است . تا قرن نوزدهم میلادی زبان بنگالی رنگ و لعاب اسلامی بخود گرفت و بسیاری از لغات و اصطلاحات فارسی در زبان بنگالی رسوخ نمود بطوری که تقریباً چهل در صد کلماتی که امروزه در زبان بنگالی بکار میرود از زبان فارسی است.

تحت تاثیر عرفای بزرگی همچون مولانا رومی و حافظ شیرازی و سعدی شیرازی و فرید الدین عطار، کتابهای زیادی از آنها به زبان بنگالی انتشار یافت. غیر از اینها هزاران کتاب غنی ، پر بار فرهنگی و تاریخی ، و ادبی و مذهبی و عرفانی که در کتابخانه های مختلف بنگلادش موجود هستند که به مرور به زبان بنگالی ترجمه خواهند شد ؛ بی شک تحقیق در هر یک از آنها بواقع شایسته صرف عمرهای دراز است. خوشبختانه این کار دقیق و مشکل را پروفیسور برق (کلکته) آغاز کرد. بنده هم چندی پیش یک مقاله تحقیقی بنام «پیوندهای موجود در میان دو زبان فارسی و بنگالی» برای سمینار مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان - اسلام آباد تهیه و سخنرانی کردم . در آن مقاله کتابهای بنگالی را که موضوعات فارسی دارند و کتابهای که در دوره مختلف از فارسی به زبان بنگالی ترجمه شده اند، در پایان مقاله ذکر کردم .

در بنگالی کتابهای زیادی درباره حافظ شیرازی ، سعدی شیرازی ، مولانا رومی ، عمر خیام و فرید الدین عطا موجودند . ما می دانیم که نام وشهرت عطار وافکار عرفانی وی از ایران تا دورترین نقاط این جهان فراخ رسیده است. خواجه فرید الدین عطار در کشور بنگاله هم شهرت خاصی

عطار و آثار او در قلمرو فرهنگهای دیگر

دارد. بعد از حافظ و سعدی تاثیر و نفوذ کلام وی در آثار و نوشته‌های شاعران و نویسندگان بنگاله دیده می‌شود. مردم بنگاله به وی دلبستگی فراوان دارند و به آثار وی مثل «پندنامه» و «تذکرة الاولیاء» و «منطق الطیر» اهمیت بسیار می‌دهند. می‌دانیم که در سده بیستم میلادی بر اثر تحول اوضاع جهانی تحولاتی بسیاری در اندیشه و ادب همه ملتها بوجود آمد. آثار عطار و مطالعه آثار وی مورد تقاضای صاحب‌دلان و خداوندان ذوق و اندیشه قرار گرفت و آثار وی به زبانهای مختلف از جمله اردو و انگلیسی ترجمه شد. در بنگاله هم این کار انجام گرفت. ترجمه آثار عطار و نیز تفسیر اندیشه‌های او به زبان بنگالی توسط پژوهشگران و نویسندگان و مترجمان قابل ستایش و شایسته تحقیق و کنجکاوی است. امروز در هر کتابخانه بنگلادش خصوصاً «داکا» آثار و ترجمه عطار فراهم آمده است. که این نشان اهمیت ذوق و اندیشه عطار در قلمرو ادبیات بنگالی دارد که اثر گرانقدر و جاوید وی مثل «تذکرة الاولیاء»، «پندنامه» و «منطق الطیر» به زبان بنگالی به چاپ رسیده و در اختیار شیفتگان زبان و ادب فارسی قرار می‌گرفته‌اند. این حقیقتی است که امروز کوشش و تحقیقات و تدبیر در شناخت عطار و آثار وی در این منطقه هنوز ادامه دارد. دست تطاولگر روزگار از شهرت جاودانی و خدمات عرفانی وی چیزی نخواهد کاست بلکه با مرور زمان مردم بنگاله آثار و ترجمه عطار را می‌خوانند و لذت می‌برند. در این مقاله یک فهرست جامع عرضه نموده‌ام که حاوی قسمتی از ترجمه‌های آثار عطار به زبان بنگالی است. غیر از این نیز مقالاتی درباره حیات عطار و آثارش بزبان بنگالی انتشار یافته است.

ترجمه تذکرة الاولیاء، جلد اول

نخستین بار این کتاب در سال ۱۹۵۷م در داکا بچاپ رسید. مترجم این کتاب مولوی محمد شمس الحق بود. او یکی از پیشروان مطالعات ادبیات فارسی در بنگاله شرقی بود. به تاریخ ادبیات فارسی خیلی علاقه داشت.

شهرت این کتاب اینقدر زیاد شده بود که بار دوم در سال ۱۹۵۸م منتشر گردید. بعد از دو سال، سومین بار در سال ۱۹۶۰م انتشار یافت. آخرین بار کتابخانه سبحانیه لام پور در داکا این کتاب را در ماه سپتامبر ۱۹۶۲م چاپ کرد. بنده از همین نسخه استفاده کرده ام.

این کتاب دو جلد دارد. جلد اول مشتمل بر ۲۳۶ صفحه است. و قیمتش فقط ۵ تاکا است.

چند صفحه اول مبنی بر پیش گفتار است. مترجم درباره «تذکره الاولیاء» سخنانی بیان نموده و توضیح داده که جمع آوری زندگی نامه اولیاء و صوفیان و درویشها کاری بسیار مشکل است ولی تلاش و جستجوی فرید الدین عطار این کار مشکل بوده است. به خود مترجم باید تبریک گفت که وی زحمتهای سختیهای بسیار برای ترجمه کتاب کشیده و بعد از سالهای طولانی این کتاب را به زبان بنگالی ترجمه کرده است. سپس ناشر کتاب توضیح داده که چرا عطار این کتاب را نوشته است. در پنج صفحه و جوهات نوشتن کتاب را نشان می دهد. جلد اول مشتمل بر زندگی نامه ۹۶ تن از اولیاء می باشد.

ترجمه تذکره الاولیاء جلد دوم

ترجمه تذکره الاولیاء جلد اول و جلد دوم با هم بچاپ رسید.

ترجمه جلد اول و دوم خوب و کامل است. ولی چند تا اشکالی هم در این کتاب بچشم می خورد چون بنظره بنده این ترجمه از متن فارسی گرفته نشده است. ولی مولوی شمس الحق این کار پر ارزش را بخوبی به انجام رسانیده و خدمتی شگرف انجام داده است.

ترجمه تذکره الاولیاء عطار (نشر)، بنام بش ملا

کتاب مهم و پرباری است که توسط آقای گرمیش چندر سین (۱۸۳۴ - ۱۹۱۰ یکی از معروفترین مترجمین ادبیات فارسی به بنگالی نوشته شده

عطار و آثار او در قلمرو فرهنگهای دیگر

است. مثل تذکرة الاولیاء آقای گرمیش زندگی و آثار ۹۶ تن از اولیاء و صوفیان را جمع آوری کرد. بیشتر از آنها از تذکرة الاولیاء انتخاب شده اند. این کتاب شش جلد دارد. این کتاب نود در صد ترجمه تذکرة الاولیاء است. از سال ۱۸۸۰ تا ۱۸۹۵ این شش جلد در کلکته انتشار یافت.

آقای گرمیش چند کتاب بنام تسر مالا نوشت که مشتمل بر داستانهای اخلاقی منطق الطیر می باشد و داستانهای مثنوی رومی را هم گردآوری کرده و به زبان بنگالی ترجمه کرد.

ترجمه پند نامه

بحواله پروم نور برق " ترجمه پند نامه عطار در نظم " بتوسط انیس العالم به زبان بنگالی در کلکته به چاپ رسیده است. ولی بنده این کتاب را پیدا نکردم.

چشمه فیض

در بنگال شرقی (حالا بنگلادش) چندین ترجمه پند نامه به زبان اردو هم دیده می شود. مترجمین این پندنامه بنگالی نژاد بوده و به زبان اردو هم علاقه بسیار داشتند. در حدود ۱۸۶۳ م عبد الغفور سناخ یکی از برجسته ترین نویسندگان فارسی در قرن نوزدهم میلادی کتابی بنام «چشمه فیض» به تحریر در آورد. این کتاب ترجمه پند نامه عطار به زبان اردو است و در دانشگاه داکا نسخه این کتاب موجود است.

فیض ستار

کتابی است ترجمه پند نامه عطار به زبان اردو. این کتاب از کتب خانه فیضیه باب هزاری چتاگانگ (چیتاگونگ) بچاپ رسیده است. مفتی فیض الله یکی از دانشمندان فارسی در چتاگانک، مترجم این کتاب بود. آبا و اجدادش

از ایران به بنگاله شرقی تشریف آورده بودند. اسم پدرش منشی محمد علی چوهدری بود. فیض الله در سال ۱۹۹۲م در چتاگانگ چشم بجهان گشود. اشعار فارسی را خیلی دوست داشت و بیشتر اشعار فارسی را طبع زاد کرد. کتابی بنام «پند فیض» کلام او به زبان فارسی است. در سال ۱۹۷۶ فوت کرد. مفتی فیض الله هم به زبان فارسی تسلط داشت و هم به زبان اردو و بنگالی و این باعث شده است که ترجمه پندنامه کامل ترین ترجمه است. متن وی بکلی ساده و طبیعی و بدون آرایش صوری و دور از هر گونه تصنع و تکلفی می باشد.

پندنامه

پند نامه شیخ فرید الدین عطار به تحشیه مولانا قاضی سجاد حسین صاحب، مدرس اول مدرسه عالی و عربیه ، مسجد فتحپور، دهلی در نهم رجب المرجب ۱۳۷۹هـ.ق. در دهلی بچاپ رسید. ارزش و اهمیت این کتاب بین مردم بنگاله بخصوص بنگال شرقی (بنگلادش) خیلی زیاد بود. چون این کتاب حاوی اشعار شور انگیز و عارفانه عطار است که اسرار ضمیر خود را بزبان اشعار می داد و به مردم جهان پند و نصیحت می داد. اشعار پند نامه ساده است و پیچیدگی ندارد. بدین علت از طرف کتب خانه اشرفیه ، داکا، این کتاب دوباره به زبان اردو انتشار یافت. تعداد صفحات ۵۲ است.

در پیش لفظ مؤلف و مترجم کتاب قاضی سجاد حسین درباره فرید الدین عطار بیان نموده است که عطار نه تنها شاعر بود بلکه در علم تصوف و علم اخلاق مرد بیمثال بود و در هر دوره زندگی وی مشغول به تالیف و تصنیف بود. چهل هزار اشعار به عطار منسوب شده اند. تصانیف و تالیفات او ۱۱۳ است. بین آنها اسرار نامه ، الهی نامه ، مصیبت نامه ، جواهر الذات ، وصیت نامه ، بلبل نامه ، حیدرنامه ، شعر نامه ، مختار نامه ، شاهنامه ، منطق الطیر و تذکره الاولیاء از همه مشهورترند. خلاصه اینکه عطار یکی از گویندگان با ذوق

عطار و آثار او در قلمرو فرهنگهای دیگر

عرفانی ایران بود که از اخبار نویسندگان و آثار منشور خود شیخ عطار می‌نماید که وی نه تنها حالات عارفان را جستجو کرد و با سرار آنها پی برد و با مشایخ بزرگ زمان ملاقات و راز و نیاز کرد بلکه سراسر عمر خود را در طریق عرفان سیر و سلوک کرده و در آتش عشق الهی سوخت. بزرگترین شاعر عرفان مولانا جلال الدین رومی او را پیشرو بزرگ دانسته و فرمودند:

مفت شهر عشق را عطار گشت
عطار روح بود و سنائی دو چشم او
ما هنوز اندر خم یک کوچه ایم
ما از پی سنایی و عطار آمدیم

کتابهای و مقالات که درباره عطار و آثارش بزبان بنگالی نوشته شده است:

مجله ها و روزنامه های گوناگونی که در کلکته و داکا منتشر می‌گردد آثار بزرگان ایران از جمله عطار اکثراً چاپ می‌شوند. سیتندرنا تاگور در مجله "عبارتی" نوشتن زندگی نامه شاعران ایران را شروع کرده بود. بین آنها شیخ عطار هم بود. همچنین در روزنامه‌های "باستا"، "ساده‌نا"، "اسلام پرچار" (تبلیغ اسلام)، "عبارت دانش" (هند فلسفی) مقالاتی درباره شاعران و نویسندگان ایران بچشم می‌خورد.

پارشیر پروتی بها (نابغه های ایران)

کتابی است که دو جلد دارد و در سال ۱۹۲۴ به چاپ رسید. محمد برکت الله این کتاب را به زبان بنگالی نوشته و در آن زندگی عطار و آثارش را بطور کلی توضیح داده است.

پارشیر ساهتیر ایتهاس (تاریخ ادبیات فارس / ایران)

مصنف این کتاب بیشتری هریندر چندپال، مذهب هندو داشت ولی بزبان و ادبیات فارسی خیلی دلبستگی داشت. بدین علت این کتاب را تالیف و

بازحمت‌های بسیار آن را سال ۱۹۵۲ در کلکته چاپ کرد. نویسنده کتاب درباره عطار و آثارش هم نوشته است.

(ایرانیکوی (شاعران ایران)

مؤلف این کتاب پروفیسور محمد منصور الدین یکی از معروفترین نویسندگان زبان بنگالی بود. وی در رشته ادبیات فارسی درجه فوق لیسانس داشت. ادبیات فارسی را بسیار دوست داشت. این کتاب دارای ۵۶۰ صفحه و به دو قسمت منقسم شده است.

بخش اول: از رودکی تا شمس تبریزی است

بخش دوم: از بابا فغانی تا حکیم سنائی است

از صفحه ۱۲۲ تا ۱۲۴ درباره عطار و آثار او توضیح داده شده. و از سیزده عنوان کتابهای عطار نام برده است؛ یعنی: اسرار نامه، الهی نامه، مصیبت نامه، جواهر الذات، حیدرنامه، گل و مهروز، وصیت نامه، منطق الطیر، بلبل نامه، سیاه نامه، شتر نامه، مختار نامه و تذکره الاولیاء.

چندین اشعار عطار هم بزبان فارسی در این کتاب بچشم میخورد. مثل:

الهی نامه کاسرار عیان است

مصیبت نامه کاندوه جهانی است

چه گویم زود رستم زین و آن باز

به داروخانه هر دو کردم آغاز

نخستین بار این کتاب ماه ژوئیه ۱۹۶۸ در داکا انتشار یافت. بعداً از طرف بنگلاداکادمی بار دوم در ماه ژانویه ۱۹۷۸م بچاپ رسید. در پایان کتاب ترجمه ۴۸ غزلیات رومی و ۷۹ غزلیات حافظ شیرازی به زبان بنگالی موجود است.

مؤلف کتاب در پیش گفتار نوشته است که این کتاب مجموعه مقالاتی است که وقتاً فوقتاً در مجله‌ها و روزنامه‌های بنگالی به چاپ رسیده بودند.

عطار و آثار او در قلمرو فرهنگهای دیگر

فارسی سانتیر کاروکریم: (بررسی ادبیات فارسی)

مصنف این کتاب آقای عبد الستار است. وی کتابهای زیادی درباره ادبیات فارسی نوشته است. مثل شیخ سعدیرگلیو (داستانهای شیخ سعدی) و ابوکبیر سدهانی شیخ سعدی (شیخ سعدی).

این کتاب ۱۵۹ صفحه دارد. اولین بار در ماه دسامبر ۱۹۷۹ در داکا بچاپ رسید. بار دوم بنیاد اسلامی، داکا در سال ۱۹۸۷ بچاپ رسانید. از صفحه ۳۶ تا ۳۸ درباره زندگی نامه خواجه عطار است و آثار عطار را نشان داده مثل مصیبت نامه، الهی نامه، ریاض العارفین، لسان الغیب، مظهر العجائب و دیوان عطارا

آقای عبد الستار آثار عطار را اشتباه نوشته است.

علاوه بر این کتابهای بنگالی، نسخه های خطی و چاپی آثار عطار که بزبان فارسی است در کتابخانه دانشگاه داکا، کتب خانه انجمن آسیایی، کتب خانه مدرسه عالی داکا و در نمایندگی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران داکا دیده می شود.

*

منابع و مأخذ

- ۱- مولوی محمد شمس الحق؛ ترجمه تذکرة الاولیاء. جلد اول. داکا، سپتامبر ۱۹۶۲، (بنگالی).
- ۲- مولوی محمد شمس الحق؛ ترجمه تذکرة الاولیاء. جلد دوم فوریه ۱۹۶۲. (بنگالی).
- ۳- پندنامه شیخ فرید الدین عطار؛ تحشیه سجاد حسین، داکا: ۱۹۹۲، (اردو).
- ۴- منطق الطیر. باهتمام دکتر سید صادق گوهرین. ایران: ۱۳۶۹، (فارسی).
- ۵- عبد الستار؛ فارسی ساهیتی کاروکریم (بررسی ادبیات فارسی). داکا: ۱۹۸۷، (بنگالی).
- ۶- منصور الدین؛ ابرائیکوی (شاعران ایران). داکا: ۱۹۷۸، (بنگالی).

- ۷ - رضا زاده شفق ، صادق ؛ تاریخ ادبیات ایران. ایران : ۱۳۵۲، (فارسی).
- ۸ - الهی ، حسین ؛ منطق الطیر. ایران : ۱۳۶۷، (فارسی).
- ۹ - دیوان عطار. به اهتمام تفی تفضلی. ایران : ۱۳۶۲، (فارسی).
- ۱۰ - بدخشان، مرزا مقبول بیگ ؛ ادب نامه ایران. لاهور، (اردو).
- ۱۱ - مجله روابط فرهنگی هند و ایران از ایران سوسایتی. کلکته: ۱۹۹۰، (فارسی - انگلیسی).
- ۱۲ - فهرست مخطوطات فارسی در دانشگاه داکا. جلد ۴۳. داکا: ۱۹۶۶، (انگلیسی).
- ۱۳ - مولوی برکت الله ؛ پارشیر برونی مبا (نابغه ایران). داکا: (بنگالی).
- ۱۴ - عبدالحی و ولی احسن ؛ بنگلا ادب کی تاریخ. داکا: ۱۹۵۷، (اردو).
- ۱۵ - عبدالله ؛ ادبیات فارسی در بنگلادش. داکا: ۱۹۸۴، (بنگالی).
- ۱۶ - گریش چندرسین ؛ پیش مالا. (بنگالی).
- ۱۷ - فیض الله ؛ فیض ستار. چتاگانگ: (بنگالی).
- ۱۸ - مجموعه سخنرانیهای نخستین سمینار پیوستگهای فرهنگی ایران و شبه قاره. جلد دوم، اسلام آباد: سپتامبر ۱۹۹۳، (فارسی).

*****

ملك الشعراء آخوند سلطان على بلغاری

پانزده کلو متری دور از خپلو (Khaplu) در راه سکردو (۱) موضعی است با نام بلغار، و در آن خانواده علمی و ادبی و فرهنگی است با نام آخوند بلال یا یعنی خاندان آخوند بلال - سلف این خاندان صوفی بلال بوده وی در سال ۷۸۳ هـ / ۱۳۸۶ م از خراسان با حضرت امیر کبیر میر سید علی همدانی به کشمیر آمده و از آنجا در سال ۷۸۵ هـ / ۱۳۸۶ م باز با آنحضرت بلتستان (۲) آمده و در موضع بلغار (۳) برای تبلیغ و ارشاد و تربیت نو مسلم های آن دبه فروگذاشته شده است.

محمد بلال یکی از مریدان برجسته امیر کبیر میر سید علی همدانی بوده وی با هدف مکتب در همانجا بطریق احسن شتافته و یکی را از زنان آن دبه، در حباله عقد خود بسته از وی اولادها شد، در همانجا درگذشت. اولاد او احفاد وی تاکنون موجود است و چندین علماء و مشائخ درین خانواده گذشته است و کار ارشاد و تربیت مسلمان را ادامه داده اند.

در سال ۱۲۵۰ هـ / ۱۸۳۴ م در خانه آخوند محمد قاسم بلالی، دانشمند شهیر بلتستان پسری متولد شد نام وی سلطان علی نهادند. پدر وی محمد قاسم هم فاضلی نامدار و عالم باعمل بود. تعلیم و تربیت پسران خود را در عهده گرفته وی چهار پسر داشت و سلطان علی کوچک ترین فرزند وی بود. فرزندان محمد قاسم چون وی عالم و دانشمند و خطاط بوده اند. سلطان علی اکتساب علوم از بردران و پدر بزرگوار خود نمود. بعد از تحصیلات وی از خانه اش بیرون آمد و از علماء و فضلا دیگر هم بسیار استفاده نمود، چون آخوند غلام سکردو، و مولانا محمد حسین المعروف به ملا پیشاوری (۴) و غیرهم.

ملا پیشاوری مرد عالم و دانشمند و پزشک و شاعر بوده سلطان علی از

۱. برای آشنایی با شیوه نگارش فارسی اهالی بلتستان، این مقاله بدون هیچگونه ویرایشی، عیناً آورده می شود. «دانش»

وی خیلی زیاده استفاده نموده است و کتب های فقه ، حدیث ، اصول ، منطق و ادب از وی خوانده است . در سفر و حضر سلطان علی با وی بوده است . شاعران شهیر بلتی زبان سیدعباس موسوی ، بابا جوهری علی جوهر ، سید ناصر الدین شاه ، بیگو حاتم علی خان حاتم ، اسفندیار علی خان و غیرهم (۵) معاصرین سلطان علی بوده اند . این همه در شعر و ادب شاگرد ملا پیشاوری بوده اند . سید عباس در قصیده ، بابا جوهر در بحر طویل ، اسفندیار در غزل شهرت کامل دارند . این همه اساتید زبان محلی یعنی بلتی می باشند .

ولی سلطان علی در فارسی و بلتی و عربی در هر سه زبان صدر نشین ایشان بوده است . شاهد این معنی کتاب های وی می باشد که در دست ما رسیده اند و کلام های وی که بر زبان عام و خاص اهل بلتستان هنوز جاری است و در میلادی های پیغمبر و ائمه اهل بیت علیهم السلام با آواز بلند خوانده می شوند و در محافل و مجالس دینی قرائت می شوند .

سلطان علی در علم و دانش بر معاصرین خود فائق و برتر بود چنانکه حاکم خپلو راجه محمد علی خان سلطان علی را از بلغار به خپلو آورد و با دربار خود وابسته ساخت و سلطان چندین سال بادر بار شاهی وابسته بود و چندین سال پسران راجه محمد علی خان را کتب های فارسی آموخت (۶) . ولی این وابستگی سلطان علی را به پسند نیامد چنانکه وی باین اشعار از حاکم خپلو استدعا کرد که وی را اذن بازگشتن به بلغار دهد .

شهادین پناهم غم دین بکن	بمن رخصت نظم در دین بکن
باعطای اذنم معزز نمود	باکرام و لطفم ممیز نمود
ثناخوان اجازت ازو خواستم	بمنزل گه خود بشتافتم (۷)

چنانکه حاکم خپلو سلطان علی را اذن بازگشتن داد و وی باز به بلغار در جای میهن خود آمد و در چندین سال کتاب منظوم خود زادالجنان را سرود . درین کتاب وی حاکم خپلو و پسران وی را ستوده است .

بعد از بازگشتن به بلغار هم سلطان علی با دربار شاهی تعلقی استوار داشت . می گویند که چون راجه محمد علی (۸) وی را مرخص ساخت ، برای رفتن و پرداختن در نوشتن کتب و سرودن اشعار ، وی در گسترش علم دین مصروف گشت ولی با دربار محمد علی خان رفت و آمد می داشت . چون وی

بخپلو رسیدی محمد علی خان شعراء و ادبای آن ولایت را در قصر خود جمع نمودی و چند روز مجلس علمی و ادبی برپا داشتی. میر محفل همه مجلس های علمی و ادبی و فرهنگی سلطان علی بودی بعد ازان باز بلغار در میهن خود می رفتی.

در بلغار وی خانه خود را موسسه علمی ساخته بود بآنجا در درس و تدریس و ارشاد خلق مشغول بود شب را در عبادت پروردگار و نوشتن کتب زنده می نمود. وی مردی خوش نویس هم بوده است. وی عاشق کتابهای بزرگان نوربخشیه بوده است. وی کتب و رسائل میرسید علی همدانی، و میر سید محمد نور بخش قهستانی را کتابت نموده بعلماء و اخوندها اهدا می کرد. کتب و رسائل فراوان نوشته با خط وی تا امروزین یافته می شوند. در قیام بلغار وی عده ای کثیر از علما را تربیت نمود و همه را بکمال رسانید مانند برادر خود سودی علی و بابا سلطان علی دوغنی، بابا سید جلال الدین تهلی، سید قاسم شاه کهرکو، مولوی عبدالرحیم غواری، و سادات کریس و غیره هم. (۹) در سال ۱۳۰۲ هـ / ۱۸۸۵ م وی در شیگر رفت و در آنجا مسند درس و ارشاد مزین ساخت دستگاه علمی و ادبی وی در دربارشاهی رسید چنانچه راجگان شیگر وی را با دربار خود وابسته ساخت و وی اطفال حاکم شیگر را فارسی می آموخت. اثر و رسوخ وی در نگاه راجگان و رعایا روز بروز زیاد می شد ازین علما سوء حسد برده بامر ایشان یکی از بدخواهان آلوجه ای را مسموم ساخته ویرا داد. وی آن آلوجه مسموم را خورد، زهر در وی اثر کرد، وی باز به بلغار آمد در سال ۱۳۰۵ هـ / ۱۸۸۸ م وی حیات فانی خود را بدرود گفت (۱۰) و همان جا در گورستان آبای وی مدفون شد. مزار وی در جانب شمال خانقاه صوفیه نوربخشیه تا هنوز مرجع خلائق است ولی متأسفانه بر مزار وی نه گنبدی موجود است نه چراغی افروخته می شود گوئیا:

بر مزار ما غریبان نی چراغی نی گلی
نی پر پروانه سوزد نی صدای بلبل
گویند که روزهای دراز از گور وی آواز تلاوت قرآن کریم شنیده شده
برادران وی آخوند علی بیگ و آخوند حسن علی می خواسته که گور وی را
گشاید ولی برادر ثالث وی آخوند سودی علی ایشان را باز داشته و گفته که
آخوند سلطان علی در گور خود زنده نیست ولی این یکی از کرامت های وی
است که بعد از تدفین تا چندین روز تلاوت قرآن کریم از گور وی

می آید. (۱۱)

وی سه پسر داشته اولادشان تا درین روزگار باقی مانده اند بعضی از آنها بسلسله صوفیه نوربخشیه منسلک اند و بعضی در فرقه اهلحدیث رفته اند. یکی از آنها مولانا عبد الرشید ندوی می باشد که از ندوة العلماء لکهنو فارغ شده است و امروزین در دارالعلوم اسلامیة غواری شیخ الادب والحدیث می باشد.

آثار علمی آخوند سلطان علی سلطان

آخوند سلطان علی در علوم نحو و منطق و فقه و نجوم و تصوف حظ وافر یافته بود با این همه وی خط زیبا هم داشت و ذوق علم و ادب هم فراوان یافته بود چنانکه اشعار را می سرود و تخلص خود سلطان نمود. وی در آثار منظوم خود سلطان تخلص آورده است ولی سبب این تخلص معلوم نیست ولی ممارست ما این است وی واقعاً سلطان الشعراى بلتستان بود. این تخلص وی را بسیار می سزد لاریب وی سلطان بود در شعر و ادب فارسی و بلتی.

سلطان علی کتاب منظوم خود زادالجنان را در بحر متقارن مثنوی محذوف سرود. این همین بحر می باشد که سعدی شیرازی بوستان را و فردوسی شاهنامه را سرود. وی آیات قرآن کریم و احادیث نبوی را در همین بحر بسیار شیرین ترجمه می نماید. هم چنین از کتابهای بزرگان صوفیه اقتباسهای فراوان اخذ می کند و آنها را در همین بحر می آورد. احیاناً وی آیات یا احادیث یا سخنان بزرگان را در همین بحر می آورد و با تحول و تبدل الفاظ مفهوم مطلب هیچ متأثر نمی کند چون

فنادوا ان اغدوا بها مصبحین   سریعین ان کنتموا صارمین

قلیلاً مشوا کلهم اجمعون   الی زرعهم هم یتخافتون (۱۲)

این آیتها در قرآن کریم چنین آمده است

فنادوا مصبحین ان اغدوا علی حرثکم ان کنتم صارمین فانطلقوا و هم

یتخافتون (۱۳)

اشعار فوق چه قدر روان و ارزشمند است که سلطان در تازی آورده است. احادیث نبوی و اقوال بزرگان و اقتباسهای کتب صوفیه را برین قیاس تواند کرد.

در عبارات زیر آثار علمی آخوند سلطان علی بلغاری تذکر می نمایم.

وافیه کافیه

این کتابی است در علم نحو مانند کافیه لابن حاجب که سلطان در آن لغزشها و خطاهای ابن حاجب را درست کرده و اصول و مسائل نحو را مورد بحث ساخته در عربی، ولی تاکنون بچاپ نرسیده است.

زادالجنان منظوم

کتابی است در نظم فارسی محتوی برده ابواب و ۳۸۸ صفحات قطع بزرگ. سلطان آن را در بحر متقارن مثنی محذوف سرود. سلطان آن را در ده باب ساخته و هر باب در چند فصول قسمت نموده است. ابواب دهگانه چنین می باشد.

چو این بیت بستم بنا ساختم	به ترتیب ده در به پرداختم
نخست در در ایمان دوم صلوة	سه و چار اندر صیام و زکوة
به پنج در از حج و در سادسین	ز دانش سخن خلق در هفتمین
به هشتم در از اخذ یار نکواست	هم از یار بد اجتناب اندر اوست
نهم باب عدل است ای رهنمون	دهم باب در ترک دنیای دون (۱۴)

در هر باب از آیات قرآن کریم و احادیث نبوی و اقوال بزرگان صوفیه را تذکر نموده و در ایضاح و تبیین از حکایات سودمند و اندرز آموز سودها جسته اند. از کتابهای نهج البلاغة، ذخیره الملوک، مرات التائیین، احیاء العلوم غزالی و جذب القلوب ابو طالب مکی اقتباسها نموده و آن ها را در نظم پارسی آورده است. این کتابی است بسیار سودمند و ارزشهای علمی و ادبی و فرهنگی بسیار دارا است ولی تاکنون بچاپ نرسیده خوشبختانه نسخه زیبا و خوانا از قلم مصنف در دست ما رسیده است این نسخه است منحصر بفرد. این کتاب محتوی بر ۷۵۰۰ بیت می باشد و بدست مصنف در سال ۱۲۹۳ سروده و نوشته شده است.

منظوم فقه احوط

فقه احوط (۱۵) کتاب معروف میر سید محمد نور بخش می باشد در تازی در ابواب ۵۳ ضخیم و دقیق و چندین بار در عربی و فارسی و اردو بچاپ رسیده است. سلطان علی این کتاب را با تمام و کمال در نظم فارسی

سروده است. این ترجمه منظوم را وی منظوم فقه احوط نامیده است و در آغاز آن مقدمه سودمند در نظم افزوده است. این کتاب تقریباً ۷۰۰۰ بیت را دارا است ولی تاکنون بچاپ نرسیده است.

البته یک باب باب الفرائض را آقای حاجی خلیل الرحمن بلغاری با اضافات و تحریفات فراوان چاپ کرده است ابواب های باقی تاکنون بچاپ نرسیده است. این کتاب را در بحر رمل اصل مثنی محذوف است. نسخه کامل بخط سلطان علی در دست ما است نسخه ناقص هم در دست ما است.

بوق بوق نامه

بوق بوق در زبان بلتی ضخیم را می گویند. این کتابی است بر موضوعات کثیره سلطان نوشت درین کتاب تاریخ های وفات و مولودبزرگان، واقعات مهم خطه بلتستان، اشعار های شعرای عربی و فارسی، رساله ها بر موضوعات مختلفه جمع آوری کرده است. این کتاب در نثر فارسی است. سلطان علی مسائل دقیق تصوف و عرفان را بشرح و بسط نقل کرده و هم چنین تاریخ بلتستان را نقل نموده که برجسته ترین مأخذ تاریخ بلتستان بشمار می رود ولی متأسفانه تاکنون بچاپ نرسیده است و هم چنین به نسخه کامل سراغ نداریم نسخه ناقص الطرفین که اوراقها از بین هم افتاده است، در دست داریم این نسخه ناقص هم بقلم مصنف نوشته شده است.

لغت و قصائد

سلطان علی لغت و قصائد بسیار در زبان بلتی سروده است چنان می نماید که سلطان در اوقات مختلفه بآنها پرداخته است و شهرت فراوان دارد و در محفل میلاد پیغمبر و ائمه اهل بیت رسول با آواز بلند خوانده می شوند. شاید سلطان علی اولین کسی می باشد که نعت رسول مقبول در بلتی زبان سرود. از شعرای متقدمین بلتستان نعتی یافته نمی شود. در قصائد وی هم آیات و احادیث فراوان استعمال شده و تلامیح و استعارات مزین می باشد.

قصائد سلطان در بیاضهای ملایان بلتستان محفوظ است و بر زبان لغت گویان و قصیده خوانان مضبوط می باشد. در قصائد و نعت وی الفاظهای عربی و فارسی فراوان است. ولی اشعار وی بسیار روان می باشد. وی نکات دقیق و مشکل الفهم را در اشعار خود جای نمی دهد.

غزل های سلطان

سلطان علی غزل ها هم سروده بود ولی متأسفانه دیوان او در دست ما نیست. وی در زبان پارسی غزل ها سروده و نظم ها ساخته است. چند غزلها در اوراق پراکنده از سلطان علی باقی مانده است. یکی را در زیر نقل میکنیم.

چه جرم دید ز راهی که اندرین دو سه روز	چه از خبر بزو سیب و خیار می دارد
خدای راست مسلم بزرگواری حلم	که جرم نبیند و نان برقرار می دارد
گر از سوال کثیرم جناب رنجیده است	بگو که خورد غریبان عار می دارد
چه جای معطی گزینی نعیم فنا	امید نعمت دارالقرار می دارد
نعیم خلد نصیب کسی است ای یاران	کنون بخلق نعیمش تشار می دارد
نبی سفر چو سقر گفست اگر چه یک فرسنگ	ز کارشان شده فارغ چه کار می دارد

مختصری شرح حال سلطان الشعراء بلتستان آخوند سلطان علی سلطان و آثار علمی وی در فوق داده ایم. وی شاعری و عالمی و فاضلی است بسی بزرگ در زبان فارسی و بلتی وی در هیچ کتابی و تذکره حال وی حتی که نام وی نیامده است چنان می نماید که وی چون گوهری است در گل فرو مانده و آبها و گلها و کلوخهای این دنیای دون آب و تاب و رخسندگی وی را از نگاه ارباب علم و فضل پنهان کرده است. انشاء الله در آوان آتیه ما احوال و آثار وی را توضیح و تبیین و کتابهای ارزنده وی را عرضه اهل علم و دانش توانیم کرد.

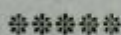
حواشی و توضیحات

۱ - سکردو از شهرهای قدیم بلتستان می باشد و پایتخت سلطنت سکردو بوده است. دران شهر آثار باستانی کثیر یافته می شود. آثار بودایی ، قلعه کهرپوچو Khar po cho، امام بارگاه کلان و خانقاه گمبه سکردو ، و سد سدپاره از آنها می باشند.

۲ - بلتستان خطه است وسیع در بین کشمیر و چین و گلگت و لداخ مردم آنجا صد در صد مسلمان اند و بکوشش سعی مبلغین اسلام ایران الاصل مانند میر سید علی همدانی ، میر سید محمد نوریخش قهستانی و میر شمس الدین عراقی گیلانی دین بودایی را فرو گذاشته مسلمان گشته اند برای آگاهی بیشتر رک تاریخ بلتستان جلد اول از نگارنده و میراث جاویدان از حاج کمال جوادی و آثار شاه همدان از آخوند زاده محمد رضا.

۳ - بلغار (Balghar) یکی از مواضع خپلو بلتستان می باشد که آباء و اجداد اهل بلغار از بلغار اروپا نقل مکانی نموده باین جا آمده و آن را آباد ساخته، برای آگاهی بیشتر رک کاروان شماره

- اول ص ۳۸ مقاله حاجی عبدالسلام بلتاری بعنوان «وادی بلغار کا تعارف»
- ۴ - نام این دانشمند ارجمند بعضی محمد حسین و بعضی محمد عمر گفته اند ولی در ملا پیشاوری هر یک متفق اند وی آخرین کسی است که از راه قبرستان سیاچن (Siachan Galaciar) به بلتستان رسیده و خلق را بفقہ حنفی دعوت داده است وی مرد عالم دانشمند، روشن فکر و اندیشه بود، برای الایع بیشتر رجوع کنید به تذکرة العلماء والصفویای بلستان و کاروان شماره دوم ص ۵۱ - ۵۲ مقاله حاجی محمد یحیی بعنوان موسیقی یا موسی قی .
- ۵ - این همه شاعران بلتی زبان می باشد و بلتی زبان یکی از زبانهای تبت Tibbet می باشد و در رسم سانسکرت دیوناگری نوشته می شود ولی در بلستان بعد از اشاعت اسلام این رسم الخط متروک کرده شد و دانشمندان بلستان برای رسم الخط زبان فارسی را اختیار نمود برای آگاهی بیشتر رک بلتی زبان از محمد یوسف حسین آبادی.
- ۶ - ماهنامه «نوای صوفیه»، ص ۱۷، شماره دسامبر ۱۹۹۶م، مقاله محمود احمد بعنوان «اخوند سلطان علی بلغاری».
- ۷ - زاد الجنان، منظوم، ص ۳۳.
- ۸ - راجه محمد علی خان مرد عالم و فاضل بود وی سرپرست علم و ادب شعراء بوده وی ۱۰ پسر داشت. منجمله از آنها اسفند یار خان، حاتم خان، عباس خان شاعران زبان فارسی و بلتی می باشد.
- ۹ - تذکرة العلماء والصفویای بلستان، ص ۵۱.
- ۱۰ - «نوای صوفیه»، ص ۱۸ شماره ۶.
- ۱۱ - تذکرة العلماء والصفویای بلستان، ص ۵۲.
- ۱۲ - زادالجنان، ص ۱۰۸.
- ۱۳ - القلم ایت ۲۱ تا ۲۴.
- ۱۴ - زادالجنان، ص ۳۶.
- ۱۵ - فقہ احوط نگاشته میر سید محمد نور بخش می باشد. وی مؤسس سلسله صوفیه نوربخشیه است و کتب و رسائل فراوان را نوشته اند. از آنها سلسله الاولیاء، صحیفه الاولیاء، معراجیه، مکارم الاخلاق، و کشف الحقایق وغیره، برای اطلاع بیشتر رک احوال و آثار میر سید محمد نور بخش نگاشته آقای خادم حسین بندوی.

شعر فارسی امروز شبه قاره

جوهر براهوئی

غزل

رحمت حق؛ راحت جان رحمت للعالمین
یافت عالم از رخسار تنویر ایمان و عمل
از جمال اونگاه زندگی تابنده است
شان او صل علی، ختم الرسل توصیف او
آن شب اسری عروجش از گمان بیرون شده
نعت خوانی کرد در تعریف او قرآن مجید
نام من افتاد چون در سلک امت مصطفی
استانش بود منزل حضرت روح الامین
لفظ نام او «محمد» (ص) شد قرار عاشقین
هر که در بانس شود، شد مالک روی زمین
روز محشر عاصیان را شد شفیع المذنبین
گشت در بزم رسل اعزاز او فتح مبین
یاد او در وقت غم، دارو شود قلب حزین
رستگاری می رسد «جوهر براوی» بالیقین

*

دکتر خالد حسن قادری

لندن

قندپارسی

به مرحله که منم قرب و بعد یکسانیت
هزار رنگ طرب در کمال محرومی
ردای عطر منیرست تاگران زگران
یقین، بحرف محبت شعار مرتضوی
اگر تراست همه آرزوی ترک طلب
فقط مخافت الله، راس حکمت هست
نشسته ام بفراغت ز دولت دنیا
خوشاکه شباب و جنون میسر شد
بدوش بار گناهست و من تهی دامن
نگاه بر رخ جانان کمال بی ادبیت
نه رفتن پی دریا ز کیف تشنه لبیت
که نور گنبد بیضا ضیای شمع نیست (ص)
فرار از ره عرفان طریق بولهیبت
حذر کن از همه اینها که مدعا طلبیت
نسون دانش و حکمت فسانه غریبت
مرا نگاه ودل پاک و آه نیم شیبیت
چه آب ساده و شیرین چه باده عنیبیت
نجات من بقیامت ز حب آل نبیت

*

فضل الرحمن عظیمی

راولپندی

غزل

جان فدایت از پی دیدار قربانت شوم   از نظر مستم کنی ای یار قربانت شوم
 شوق هر دم می کشد سوی تو دامان دلم   هر زمان هر لحظه و هر بار قربانت شوم
 گردتوای شمع رقصان می شوم پروانه وار   چون ببینم جلوۀ رخسار قربانت شوم
 تو بمن این سوز و ساز زندگی بخشیده ای   من ز فرط بیخودی ای یار قربانت شوم
 من سراپا دید گشتم از نگاه فیض تو   باز دارم حسرت دیدار قربانت شوم
 من نمی دانم که ذوق وصل تو با من چه کرد   این قدر دانم که من بردار قربانت شوم

بنده فضل عظیمی بر درت افتاده است

یک نظر بر من که باز ای یار قربانت شوم

*

دکتر رئیس احمد نعمانی

هند

غزل

هر چند ما دراز نکردیم پای خویش   شرمنده گشته ایم مگر از ردای خویش
 کردیم آرزو ز خدا، از برای خویش   آن شعله خو که می نشود آشنای خویش
 بازار دهر، ارزش ما را نمی شناخت   یا چیزکیم خود که فتد از بهای خویش
 پیموده ایم وسعت عالم به یک نگاه   پرواز می بایدم کنون در فضای خویش
 این کس مخور متاع، برای چه داده ای؟   یا رب! کجا برم دل حق آشنای خویش؟
 کو همدی به دهر و کجا گوش محرمی   خود گویم و همی شنوم ماجرای خویش!
 کار جهان اگر به مرادم نمی رود   ای بخت بد گذار، رهم از بلای خویش

یارب، رئیس سوخته سامان گدای تست

انعام خود مدار دریغ از گدای خویش

*

خانم طاهره نگار

اسلام آباد

غزل

عاقلم ، من عاقلم، من عاقلم زانکه شد دیوانه تو این دلم
راز عشق از درد هجر آموختم یافتم در موج طوفان ساحلم
زندگی را بهر من مشکل مکن آری ! از نیروی تو بس قائلم
تو چنان رفتی که این دل سرد شد ای مه کامل ! بیا در محفلم
از نگاه دهر گر انتم ، چه غم چون نظر داری به من ، من مقبلم
آنکه شاه دو جهانست ای «نگار» بر در آن شاه من یک سائلم

*

مقصود جعفری

راولپندی

غزل

شام غم بار دگر گشته نمودار افسوس دل من غمزده و بی گل و گلزار افسوس
بهر تاراج چمن برق ستم افشانند گلشن زندگیم گلین پر خار افسوس
درد دل گویم و خواهم که تو با من باشی شعر من جلوه گر کوچه و بازار افسوس
هر کجا می روم و راه محبت پیویم لیکن این راه شده راه ستمکار افسوس
میکده سوخت و بشکسته صراحی اکنون جام می ریخته و کار آمده دشوار افسوس
«جعفری» در دل شب ناله دل آورده آه از این شاعر افسرده میخوار افسوس

*

سلطان حیدر بیگ

حیدرآباد

نام و نشان ایران

ماه سپهر عرفان ، روح روان ایران الحق خمینی ذیشان تاب و توان ایران
در گلشن است بلبل هم نغمه خوان ایران سر سبز گرد سبحان این گلستان ایران

شاداب شد ز عزمش این بوستان ایران	یعنی مثل گلستان شد باغبان ایران
روح روان ایران شیر ژبان ایران	روشن ضمیر آن هم روح روان ایران
نابود شد ز عالم شاه جهان ایران	از انقلاب پیدایین انقلاب آخر
تهجد گذار زاهد شیرین بیان ایران	عابد امین خمینی عالم یقین خمینی
پاینده باد هر یک پیر و جوان ایران	تاینده باد یارب نام و نشان ایران

*****

گزارش
و
پژوهش

Faint, illegible text at the top of the page, possibly bleed-through from the reverse side.

Handwritten text in the center of the page, including a large, stylized word that appears to be "بسم الله" (Bismillah) and other less legible characters.

معرفی انتشارات مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان (۲)

اشاره

از آنجا که مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، با وجود بیست و هفت سال پیشینه تحقیقاتی در زمینه فرهنگ و ادب فارسی، هنوز برای اهل علم و قلم ناشناخته مانده است، برآن شدیم تا از شماره دانش ۵۲ با معرفی مجموعه انتشارات آن، که تا این تاریخ بیش از ۱۶۱ عنوان می باشد، گامی مثبت در جهت شناخت این مرکز - که تنها مرکز رسمی تحقیقات فارسی در جهان است - برداشته شود. امید است این حرکت به دانشمندان و پژوهشگران که همواره بدنبال منابع و مآخذ اصلی و مهم هستند، کمک نماید.

در این شماره ده عنوان دیگر از انتشارات این مرکز معرفی می شود.

۱۱ - فهرست نسخه های خطی کتابخانه گنج بخش (ج ۲)

این کتاب تألیف دکتر محمد حسین تسبیحی می باشد که در سال ۱۳۵۳ ش / ۱۳۹۴ هـ ق / ۱۹۷۴ م با قطع ۱۷×۲۴ س م منتشر شد. در این مجلد ۳۰۰ نسخه خطی (از ش ۳۰۱ تا ۶۰۰) موجود در کتابخانه گنج بخش به ترتیب الفبا شناسانده شده و جمعاً با شمارش جنگها و مجموعه ها بالغ بر ۳۹۷ نسخه می گردد. نوادر نسخه های خطی در این مجلد بیشتر و ارزنده تر از مجلد اول می باشد.

نسخه های معرفی شده در این مجلد به هشت زبان است بقرار زیر:

فارسی ۲۹۱، عربی ۵۰، ترکی ۶، پنجابی ۳، پشتو ۳، فارسی و عربی ۳۶،
فارسی و پنجابی ۲، فارسی و اردو ۱، فارسی و پشتو و عربی ۱ فارسی و

ترکی ۱، فارسی و عربی و اردو و پنجابی و هندی
 ۱، فارسی و عربی و کشمیری ۱. رویهمرفته این
 نسخه ها در ۱۳ موضوع: دین، ادب، تاریخ، طب،
 مراجع، زبانشناسی، ستاره شناسی، اخلاق، هنر
 (موسیقی)، فلسفه، روانشناسی و جامعه شناسی
 است. از میان ۳۹۷ نسخه، ۳۷ نسخه مکرر معرفی
 ۳۷ نسخه مکرر معرفی گشته است. همچنین ۱۴
 نسخه مکرر دیگر هر یک در دو نسخه معرفی شده
 است. متن کتاب در ۶۰۸ صفحه و فهرس هشتگانه در ۱۴۸ صفحه و نمونه ها و
 تصویرها در ۵۸ صفحه، و در پایان مقدمه مؤلف به انگلیسی در ۲ صفحه، و
 سخن مدیر به انگلیسی در دو صفحه آمده است.

۱۲ - شعر فارسی در بلوچستان

بلوچستان کهن ترین مرکز فارسی در شبه قاره پاکستان و هند بوده و
 زبان فارسی در آن ناحیه از زمان قدیم رواج داشته چنانکه نخستین شاعره
 فارسی زبان یعنی رابعه دختر کعب خضداری یاقزداری از آن خاک برخاسته
 است. نویسنده کتاب دکتر انعام الحق کوثر، استاد فارسی دانشگاه بلوچستان
 (کوئته) می باشد. این کتاب در سال ۱۳۵۳ ش / ۱۳۹۵ هـ ق / ۱۹۷۵ م به مناسبت
 صدمین سال تولد علامه اقبال لاهوری (به

شعر فارسی در بلوچستان

تألیف
 دکتر انعام الحق کوثر
 استاد دانشگاه کوئته پاکستان

وزارت معارف و اوقاف و صنایع دستیار
 ۱۳۵۳
 ۱۳۹۵
 ۱۹۷۵

حساب هجری قمری) انتشار یافت و دارای دو
 بخش است. در بخش اول ذکر شرح حال و نمونه
 کلام ۱۷ تن از شعرای فارسی که از بلوچستان
 برخاسته اند در ۹۷ صفحه آمده که اولین شاعر آن
 رابعه خضداری و آخرین رهی می باشد. در بخش
 دوم در ذیل گزارش محفل مشاعره (شعر
 خوانی) فارسی که در شهر لورالائی بلوچستان

در سال ۱۲۹۴ ش / ۱۳۳۳ هـ ق / ۱۹۱۵ م برگزار شد ذکر شرح حال و نمونه کلام ۲۱ شاعر فارسی گو در ۸۴ صفحه آمده که نام اولین شاعر عبدالحنان و نام آخرین شاعر شیدا ذکر شده است.

کتاب مزین به نمونه های کتابهای خطی و چاپی مورد استفاده مؤلف و عکس های شاعران و برخی آرامگاههای شعرا است.

این کتاب اولین تذکره نسبتاً جامعی از شعرای فارسی گوی بلوچستان می باشد و ازین لحاظ دارای ارزش زیادی است.

۱۳ - راج ترنگینی (تاریخ کشمیر)

ترجمه فارسی کتاب منظوم سانسکریت است به نام "راج ترنگینی" (به معنی دریای شاهان یا بحرالملوک) که به تصحیح و تحشیه آفاقی به سال ۱۳۹۴ هـ ق / ۱۳۵۳ ش / ۱۹۷۴ م به طبع رسیده است.

بنابه تأکید مؤلف، این کتاب را در اصل پاندیت کلهن کشمیری شاعر و تاریخ نویس و حماسه سرای کشمیر در وقایع سیاسی چندین هزار ساله کشمیر بسال ۵۴۵ هـ ق / ۱۱۴۸ م به نظم سانسکریت آغاز نمود و به سال ۱۱۴۹ م به اتمام رسانید. این کتاب ذکر وقایعی تقریباً از سه هزار سال قبل از میلاد آغاز و تا سال ۱۱۴۹ م خاتمه می یابد و شامل هشت کتاب است که اول تا سوم

راج ترنگینی

تاریخ کشمیر

ترجمت فارسی

ملا شاه محمد شاه آبادی

قرن دوم هجری قمری

مطبعه...

مطبعه...

پاکستان

۱۳۵۳

۱۳۵۳

رویدادها بصورت افسانه و بقیه تاریخی است. پس از ۲۸۰ سال به امر زین العابدین سلطان کشمیر (۹۲۷ - ۸۷۹ هـ ق / ۱۴۲۲ - ۱۴۷۲ م) ملا احمد کشمیری آن را به فارسی ترجمه کرد که متأسفانه آن ترجمه از بین رفته است. سپس ۴۴۱ سال پس از تألیف و ۱۱۹ سال پس از ترجمه ملا احمد، در سال ۹۹۷ هـ ق / ۱۵۸۹ م به فرمان اکبر شاه تیموری ملا شاه محمد شاه آبادی کشمیری آن را مجدداً به فارسی برگرداند و آن ترجمه را به فرمان اکبر ملا

عبدالقادر بدایونی (م ۱۰۰۴ هـ ق / ۱۵۹۶ م) به سال ۹۸۸ هـ / ۱۵۸۹ م در عرض دو ماه به عبارت سلیس منقح و انتخاب نمود.

این کتاب دارای اهمیت خاصی است زیرا قدیمی ترین مأخذ برای تاریخ شاهان باستان کشمیر است که بما رسیده است و به عقیده خاور شناسان هیچ متن تاریخی که از تاریخ هند بحث کند به زبان سانسکریت پیدا نمی شود. مؤلف این کتاب نخستین کسی است که تاریخ چهار هزار ساله کشمیر را به قالب شعر سانسکریت ریخته و از بسیاری از کتابهایی استفاده کرده که امروز بجا نمانده است. مؤلف در تألیف خود اصول و مواعظ اخلاقی بسیار آورده و گاهی درباره عقاید مذهب هندو که خودش پیرو آن بوده بحث کرده است و هدفش اصلاح جامعه و ترویج مبانی عدل و انصاف بوده که از دیانت و خدا پرستی سرچشمه می گیرد. این کتاب سرمشق و مأخذ ارزنده معتبر برای تاریخ نویسان بعدی قرار گرفته که مصحح در مقدمه نام بیست کتاب معتبر را آورده که این کتاب را مدرک و اساس خود قرار داده اند. این کتاب به انگلیسی، فرانسه، فارسی، اردو و هندی ترجمه شده است که نشانه بارز اهمیت و شهرت جهانی آن می باشد.

۱۴- رساله قدسیه

تألیف خواجه محمد پارسا الحافظی البخاری (۷۳۹ - ۸۲۲ هـ ق / ۱۳۲۹ - ۱۴۱۹ م) از اولاد حضرت عبداللّه بن جعفر طیار (رض) از عرفای معروف سلسله نقشبندی بامقدمه و تحشیه و تصحیح و تعلیقات از ملک محمد اقبال باقطع ۲۴×۱۷ س م در ۱۳۵۴ ش / ۱۳۹۵ هـ ق / ۱۹۷۵ م منتشر شد. این کتاب شامل شرح حال خواجه بهاء الدین نقشبند و شجره سلسله نقشبندیه است.

این رساله به نامهای مختلف در فهرست مخطوطات ذکر شده اما در نسخه خطی «رسالة البهائیه» تألیف شیخ محمد بن خواجه مسعود بخاری مکتوبه ۹۰۱ هـ که در دانشگاه پنجاب موجود است به نام «رساله قدسیه» یاد

شده، بنابراین مصحح آن رابه همان نام خواننده است.

این رساله در میان عرفا معروفیت تمام دارد و نسخه های خطی آن در کتابخانه های ایا صوفیه استانبول (مکتوبه ۸۵۵ ه قدیمترین نسخه) ، پاریس ، قاهره ، موزه بریتانیا ، کتابخانه ملک تهران و کتابخانه دولتی کابل ، کتابخانه گنج بخش (۲ نسخه) ، دانشگاه پنجاب (۲ نسخه) موجود است و در محبوب المطابع دهلی به سال ۱۳۰۸ ه و به اهتمام حاجی محبوب الهی در حیدرآباد سند در

رساله قدسیه

تألیف
حاجی محمد یارضا
مستشرق و محقق و تصحیح و تملیقات
ملا محمد انصاری
در شهر دمشق در وقت زمامداری ریاست

وزارت فرهنگ و تفریح و ورزش و کمال
راه پستی پاکستان
۱۳۵۵
۱۳۵۳
۱۳۵۲

۱۳۷۸ ه چاپ و منتشر شده است اما هر دو نسخه از اغلاط چاپی مشحون است. مصحح نسخه خطی مکتوبه ۹۰۰ ه ق را که در مجموعه عرفانی ش ۳۹۳ کتابخانه گنج بخش موجود است متن اصلی قرار داده و از نسخه دوم کتابخانه گنج بخش و دو نسخه دانشگاه پنجاب و نسخه مجموعه پیر حسام الدین راشدی که در دانشگاه قائداعظم اسلام آباد موجود است و چاپهای دهلی و حیدرآباد در تصحیح استفاده و اختلافات این نسخه ها را در حاشیه ذکر کرده و امیدوار است این نسخه پس از تصحیح و تنقیح کامل ترین و صحیح ترین نسخه این رساله باشد.

۱۵ - مقدمه جوهر الاولیا

شادروان استاد دکتر غلام سرور رساله "جوهر الاولیا" سید باقر بن سید عثمان بخاری را با تصحیح و تحشیه و مقدمه برای طبع و نشر آماده کرده (که ذکر آن جداگانه تحت شماره ۱۶ آمده است) و مقدمه مفصلی جداگانه تهیه و چاپ نموده است و طی آن امور ذیل را در پنج بخش توضیح داده است:

مقدمه جوهر الاولیا

آثار و کتب غلام سرور
تألیف سید باقر بن سید عثمان بخاری

وزارت فرهنگ و تفریح و ورزش و کمال
اسلام آباد پاکستان
۱۳۵۷
۱۳۵۵

معرفی نسخه‌های خطی رساله و شرح حال مؤلف و اسلاف و شرح مفصل رساله و محتویات آن و مختصات سبک نثر و اهمیت این کتاب در دوره حاضر. این کتاب بمناسبت صدمین سال تولد قائداعظم محمد علی جناح بنیانگذار پاکستان به طبع رسید.

اهمیت این کتاب از محتویات آن پیداست، چون بدون این مقدمه اهمیت خود رساله "جواهر الاولیاء" و مؤلف و اسلاف او و نسخ خطی و مختصات سبک آن کاملاً برای خوانندگان روشن نمی شد، مخصوصاً مؤلف در ذیل بخش چهارم به عنوان "زبان جواهر الاولیاء" در ۴۹ صفحه مختصات سبک رساله "جواهر الاولیاء" را به شرح کامل و مفید و محققانه و استادانه آورده و طی آن نکات بسیار دقیق و ارزشمندی را با شرح و بسط بیان کرده است.

۱۶ - جواهر اولیاء

جواهر الاولیاء تألیف سید باقر بن سید عثمان بخاری با تصحیح و

جواهر الاولیاء

تألیف
سید باقر بن سید عثمان بخاری
تصحیح و تصحیح
آستانه و کتبه نظام سرور
رئیس سابق بخش تاری و فرهنگ کراچی

وزارت اعلیٰ محکمات و امور حکومتی
اسلام آباد پاکستان
۱۹۷۷

تحشیه بمناسبت صدمین سال تولد قائداعظم محمد علی جناح بنیانگذار پاکستان طبع و نشر شده است. متن رساله شامل پنج جوهر می باشد: جوهر اول در فضیلت تمام سوره های شریفه قرآن مجید و آیات آن منقول از رسول اکرم (ص)، جوهر دوم در فضیلت نود و نه نام مبارک باری تعالی، جوهر سوم در فضیلت چهل اسم بامؤکلات و فضیلت نود و نه نام حضرت رسول

(ص) و نامهای اجدادش تا حضرت آدم و حلیه و مهر نبوت حضرت رسول (ص)، و جوهر چهارم در فضیلت درود بر سرور کائنات (ص)، و خرقة خلافت پیران بخاری و قدم و نعل مبارک منقول از بزرگان، و جوهر پنجم در فضیلت مناجات و ادعیات و چهل و یک اسمای یونانی و عربی و نماز بر قبر رسول اکرم (ص)، ثواب خطبه جمعه، خاصیت خطبه نکاح و ثواب نمازهای دیگر.

۱۷ - پیوندهای فرهنگی ایران و پاکستان

این کتاب مجموعه مقالات برخی از ایران شناسان و پژوهشگران معروف پاکستانی است که به مناسبت ورود یک هیأت فرهنگی ایران به پاکستان در سال ۱۳۵۴ ش، به چاپ رسید.

این کتاب شامل چهار بخش می باشد که در هر بخش مقالاتی پیرامون موضوعای مشترکات فرهنگی و تاریخی ایران و پاکستان گرد آوری شده‌اند.

بخش اول درباره میراث فرهنگی دارای چهارمقاله به‌عنوانهای میراث مشترک فرهنگی ایران و پاکستان از دکتر نظام الدین احمد، پاکستان و ایران پیوندهای فرهنگی قبل از اسلام، (آثار)

میراث مشترک فرهنگی پاکستان و ایران در موزه ملی پاکستان از تصویرحسین حمیدی، راههای تجاری قدیم بین ایران و پاکستان از ف.ا.خان، شهادت باستان شناسی هخامنشیان در منطقه گنداره از نیاز رسول؛ بخش دوم درباره سفرنامه‌های تاریخی و سیاحان دارای پنج مقاله است: عصری در اصفهان و اصفهان نصف جهان از سید حسام الدین راشدی، سفرنامه ایران از محمد حسین آزاد (از دکتر اسلم فرخی)، نادر شاه در سند از دکتر ریاض الاسلام و روابط علمی و فرهنگی سلطنت بهمنیه و ایران از دکتر معین الدین عقیل؛ بخش سوم درباره ادبیات فارسی و نسخه‌های نادر الوجود شامل یازده مقاله است به‌عنوانهای کتابهای نادر درباره ایران شناسی از میرزا محمود بیگ، تذکره شعرای اردو به زبان فارسی از دکتر فرمان فتحپوری، نسخه خطی تذکره الشعرای دولت‌شاه سمرقندی به خط مؤلف از میرزا نظام بیگ جام، نسخه خطی منطق الطیر عطار در کتابخانه سلطنتی مغول از عبدالجبار، تذکره مشتاق از شفیق خواجه، عراقی شاعر عشق عرفانی از ب.ا. دار، شاه اسمعیل صفوی از حیث یک شاعر از دکتر محمد صابر، دیوان صائب از نظام بیگ جام، نسخه‌ای نایاب از کلیات عرفی شیرازی از نظام بیگ جام، و منابع الهامی اقبال از ممتاز حسن و بخش چهارم درباره معماری و هنرها و آثار

تاریخی دارای ۷ مقاله شامل عنوانهای نفوذ ایران در معماری ما از شیخ خورشید حسن، قدیم ترین کتیبه فارسی در پاکستان از محمد اشتیاق خان، هنر نقاشی اشکال ایران و پاکستان از مسعود الحسن، نفوذ ایران در تزیین کاشی های قلعه لاهور از گلزار محمد خان، تأثیر برباغهای سند از دکتر انصار زاهد خان، منار هرن در شیخوپوره از احمد نبی خان و نمونه های خطاطی ایرانی در موزه ملی (پاکستان) از هدایت الله صدیقی است.

این کتاب دارای یک نقشه پاکستان و ایران و یک نقشه گندهارا و یک نقشه سند و یک نقشه طراحی منار هرن و ۹۳ عکس بناهای تاریخی و سلاطین و امرا و سکه ها و کتیبه ها و ظروف و نقاشی ها و قالیهای منقوش و ۱۷ عکس نمونه های صفحات کتاب و دو عکس نامه و تلگراف کنفرانس مؤسسه آسیایی می باشد.

۱۸ - تذکره ریاض العارفین (ج ۱)

این تذکره شعرا را آفتاب رای لکهنوی خلف رای جی چند معروف به رای امام بخش در سال ۱۳۰۰ هـ ق / ۱۲۶۲ ش / ۱۸۸۳ م تألیف و مرحوم پیر سید حسام الدین راشدی آن را در دو مجلد با تصحیح و تعلیق و مقدمه باهتمام مرکز طبع و نشر کرد. جلد اول آن در سال ۱۳۵۵ ش / ۱۹۷۶ م انتشار یافت و دارای شرح حال مختصر و اشعار منتخب ۱۱۳۶ شاعر به ترتیب الفبا از حرف

الف تا حرف ظ - در ۲۴ صفحه که اول آن آتون و آخر آن ظهیر الدین است می باشد.

در مقدمه مؤلف به عنوان "سخنهای گفتنی" یاد آوری شده که اسم این تذکره در هیچ کتابی ذکر نشده و شرح حال مؤلف آن هم در هیچ جا بچشم نخورده است، نسخه منحصر بفرد آن در ذخیره انجمن ترقی اردو کراچی است، که در روز چهارشنبه تاریخ ۹/مه ۱۸۸۳ م (/ ۱۳۰۰ هـ ق) استنساخ شده است.

باید اذعان کرد که این تذکره از حیث تعداد شعرا در ردیف تذکره های بزرگی قرار گرفته که در شبه قاره تألیف شده اند.

مؤلف شرح حال و اشعار منتخب شعرای زیر را مفصل تر آورده است: جلال یزدی، حافظ شیرازی، سعدی شیرازی تنها شرح حال شعرای زیر را مفصل تر آورده است: آذری، ابو سعید ابوالخیر، افضل کاشی، امین نیشابوری، انوری، اهلی ترشیزی، رحیم (خانخانان)، رشید و طواط، شیدا مشهدی.

تنها اشعار شعرای زیر را مفصل تر نقل کرده است: آذر، آصفی، آهی، اهلی شیرازی، بنائی هروی، جامی، جاهی، ترکمان، حزنی اصفهانی، خرین، حسرت، حسن فراهانی، حسن دهلوی، حضوری، (امیر) خسرو، خیام، ذره لکهنوی، رشکی، رفیعی کاشی، رفیق اصفهانی، زخمی، شاپور تهرانی، شرف قزونی، شریف تبریزی، شفائی، شهیدی قمی، صبری اصفهائی، ضمیری اصفهانی، ضیا اصفهانی، ظهوری ترشیزی. مؤلف اشعار منتخب زخمی (رتن ناتھ) پدر خسر خواد را از همه مفصل تر آورده است. رویهمرفته با وجود عدم اصالت مطالب و انتخاب اشعار، از حیث ضخامت و مجموعه اشعار و نشانگر ذوق شعری مؤلف که از میان خانواده هندوان صاحب ذوق برخاسته، این کتاب دارای اهمیت خاصی می باشد.

۱۹ - گرایشهای تازه در زبان فارسی (انگلیسی)

این کتاب تألیف دکتر عبدالشکور احسن رئیس اسبق بخش فارسی دانشکده خاور شناسی لاهور است که در سال ۱۳۵۵ ش/ ۱۳۹۶ ه ق/ ۱۹۷۶ م بمناسبت صدمین سال تولد قائد اعظم محمد علی جناح بنیانگذار پاکستان انتشار یافت.

عبدالشکور احسن

انترنیشنل مرکز تحقیقات و نشریات ایران
اسلام آباد - پاکستان

۱۳۷۱
۱۳۷۲

فهرست عناوین این کتاب به شرح زیر می باشد: آغاز و توسعه، شعور جدید، به سوی سادگی، رواج زبان عامیانه، کلمات استقراضی از

غرب، نهضت سره سازی فارسی، فرهنگستان زبان ایران، معانی ضمنی

جدید، ترجمه استقراضی، تغییرات دستوری، پیشرفت در زمینه زبانشناسی، نتیجه گیری.

این کتاب که تغییرات و تحولات جدید زبان فارسی را بررسی می کند کتاب بسیار سود مندی از نظر زبانشناسی است و نشان دهنده شرح اختلافهای موجود میان زبان عامیانه و زبان فارسی سنتی می باشد.

۲۰ :- فهرست نسخه های خطی کتابخانه گنج بخش (ج ۳)

این کتاب جلد سوم نسخه های خطی

کتابخانه گنج بخش تألیف دکتر محمد حسین

تسبیحی که در سال ۱۳۵۵ ش / ۱۳۹۶ هـ ق / ۱۹۷۶

بمناسبت صدمین سال تولد قائد اعظم محمد علی

جناب، انتشار یافت.

مؤلف می نویسد که در موقع چاپ این

کتاب کتابخانه گنج بخش ۷۹۰۰ نسخه خطی

داشت که از جمله ۴۲۸ نسخه در مجلد اول و ۳۹۷

نسخه در مجلد دوم و ۶۸۷ نسخه در این مجلد سوم با شمارش جنگها و

مجموعه ها و ۴۰۰ نسخه از شماره ۶۰۱ تا ۱۰۰۰ به ترتیب کتابخانه یی و

القبایی معرفی شده و در نخستین کارنامه (چاپ ۱۳۵۷) چنین توضیح آمده

که قرار بود در مجلد سوم ۱۱۰۰ نسخه خطی معرفی خواهد شد اما بعلت

تغییر روش، فهرست نسخ خطی کتابخانه گنج بخش به روش دیگر چاپ و

انتشار می گردد.

این مجلد کتاب مانند دو مجلد سابق از حیث کتاب شناسی دارای

اهمیت خاصی می باشد.

*****

دکتر علیرضائقوی
مرکز تحقیقات فارسی

معرفی دانشگاه بین المللی اسلامی (اسلام آباد)

دانشگاه بین المللی اسلامی در مارس ۱۹۸۵م طبق مصوب شماره ۳۰، سال ۱۹۸۵م تأسیس شد و کلیه برنامه های تحصیلی آن توسط کمیسیون کمکهای تحصیلی دانشگاه دولت پاکستان رسماً شناخته و با سایر برنامه های تحصیلی در پاکستان منطبق شده است. هدفهای اساسی دانشگاه شامل تدریس و تربیت و تحقیق در علوم اسلامی، اجتماعی، طبیعی، کاربردی، گسترش افکار دینی، اخلاقی، عقلی و اقتصادی طبق اصول و معیارهای اسلام و اتحاد اقدامات عملی در راه حل مسائل امروز می باشد.

کلیه بودجه این دانشگاه از جمله حقوق استادان و کارمندان و سایر هزینه ها از خود دانشگاه از طریق درآمد بصورت شهریه ها و کمک دولت پاکستان تأمین می گردد. احیاناً از طرف بعضی دولتهای خارجی نیز اعانههایی برای برنامه های مخصوصی مانند تهیه کتب و وسایل آموزشی برای کتابخانه ها و وسایل زندگی از جمله مبیل، رادیو و تلویزیون برای خوابگاه های شاگردان به این دانشگاه اعطا می گردد که در زمینه های اختصاصی خرج می گردد.

رشته هایی که اکنون شامل برنامه تدریس این دانشگاه است بقرار زیراند:

۱- رشته شریعت و حقوق:- مقطعیهای کارشناسی (ویژه) و کارشناسی و کارشناسی ارشد. بزودی پس از تهیه وسایل لازم، دوره دکتری در این رشته

هم آغاز می‌گردد.

۲ - رشته اصول دین : - تخصص در عقیده و دعوت و قرائت و تفسیر و حدیث و مذاهب تطبیقی . دوره هشت ترمی کارشناسی (ویژه) ' در تفسیر / حدیث و عقیده و مذاهب تطبیقی و دعوت و تمدن اسلامی ، دوره کارشناسی ارشد چهار ترمی با تخصص در تفسیر و حدیث ، عقیده / مذاهب تطبیقی با تهیه رساله تحقیقی پس از پایان دوره و همچنین دوره دکتری در سه رشته تخصصی از ژانویه ۱۹۹۴م آغاز شده است.

۳ - رشته عربی : - دوره کارشناسی (ویژه) ' و کارشناسی ارشد با تهیه رساله تحقیقی پس از پایان دوره . همچنین دوره دکتری در عربی از ژانویه ۱۹۹۴م آغاز شده است.

۴ - رشته مطالعات اساسی : - دوره های تربیتی دیپلم و گواهی نامه در عربی و انگلیسی و دوره یک ساله و دو ساله در علوم اسلامی از سپتامبر ۱۹۹۷م آغاز شده است.

۵ - رشته اقتصاد : - دوره های شش ترمی کارشناسی (ویژه) ' شش تا نه ترمی کارشناسی ارشد و نه تا پانزده ترمی دکتری با شرط تهیه و قبول رساله تحقیقی طبق معیارهای بین المللی.

۶ - رشته های علوم مدیریت : - از ژانویه ۱۹۹۶م آغاز شد و دارای رشته های مدیریت تجاری و علوم کامپیوتری می باشد. در رشته مدیریت تجاری دوره های کارشناسی (ویژه) ' از بهار ۱۹۹۸م و کارشناسی ارشد از بهار ۱۹۹۶م آغاز شده است.

1. B.A. (Hons)

2. B.A. (Hons)

3. B.Sc. (Hons)

4. B.B.A. (Hons)

در رشته علوم کامپیوتری دوره های لیسانس (ویژه) 'از ژوئن ۱۹۹۶، دوره یکساله گواهی نامه پس از کارشناسی، دوره شش هفته ای گواهی نامه در برنامه ریزی کامپیوتری و کارشناسی ارشد در علوم کامپیوتری از سپتامبر ۱۹۹۳م آغاز شده است.

۷ - رشته زبانها و ادبیات : - مؤسسه سابق زبانها از سپتامبر ۱۹۹۷ به دو مؤسسه جداگانه ای به نام مؤسسه مطالعات اساسی و مؤسسه زبانها و ادبیات قسمت شده است. رشته سابق زبان انگلیسی که دوره کارشناسی ارشد در انگلیسی داشت به مؤسسه اخیر انتقال یافته است و رشته های دیگر تدریجاً به این مؤسسه انتقال می یابد.

مؤسسات، اکادمی ها و مراکز :- این دانشگاه دارای چندین مؤسسه مختلف بین المللی اقتصاد اسلامی، اکادمی شریعه، اکادمی دعوه، تربیت ائمه و مرکز مطالعه دعوه می باشد که برای تحقیق و تربیت تأسیس شده اند و هر کدام شوراها و بودجه ها و سیستم انتظام اداری جداگانه ای دارند که شورای آموزشی برنامه تحصیلی و هیئت امنا در برنامه اداری آنها هماهنگی ایجاد می کند.

محوطه ویژه دختران

فعالاً از ژوئیه ۱۹۹۷م محوطه جداگانه ای در مدینه الحجاج اسلام آباد برای دختران اختصاص یافته است و دارای دوره های کارشناسی (ویژه) در رشته های اصول دین (علوم اسلامی)، شریعت و حقوق و کارشناسی ارشد در رشته های اصول دین و اقتصاد و شریعت و حقوق می باشد. برنامه دکتری در رشته مذاهب تطبیقی بطور آزمایشی از بهار ۱۹۹۸م آغاز شده است. این محوطه وسائل جداگانه تدریس از جمله کتابخانه، مرکز درمانی و خوابگاه دارد.

زبان تدریس : - زبان تدریس در کلیه رشته های این دانشگاه عربی و یا

انگلیسی است. البته زبان تدریس در رشته‌های علوم مدیریت و اقتصاد انگلیسی است با اطلاعات جزئی زبان عربی .

امکانات آموزشی و پژوهشی : - غیر از کتابخانه مرکزی هر مؤسسه کتابخانه و وسائل پژوهشی جداگانه‌ای امثال کتابهای درسی و کمکی و مجلات و عکسها و میکروفیلرها و نوارهای دیداری و شنیداری دارد که در اختیار استادان و شاگردان و پژوهشگران طبق مقررات مخصوصی گذاشته می شود. قسمت علوم کامپیوتری (رایانه ای) با آخرین کامپیوترها و دستگاههای پیشرفته و چاپی مجهز است.

این دانشگاه خوابگاهها و وسایل رفت و آمد و مراکز درمانی ، پست خانه و بانک و وسایل و برنامه های ورزشی سالم دارد؛ بعلاوه به شاگردان کم درآمد جزوی از هزینه های تحصیلی از صندوق اعانه‌های مالی و زکوة اعطا می شود و بقیه هزینه ها باید توسط شاگردان یا والدین آنها تأمین گردد.

سرپرست و رئیس دانشگاه : - انتخاب سرپرست^۱ (رکتور) دانشگاه توسط سرپرست اعلی^۲ دانشگاه که رئیس جمهوری اسلامی پاکستان می باشد ، به عمل می آید. سرپرست فعلی این دانشگاه آقای ملک معراج خالد از اعضای برجسته و رئیس مجلس سابق و نخست وزیر اسبق دولت موقتی پاکستان می باشد. قبلاً هم استادان سرشناس مقام والای سرپرستی این دانشگاه را داشتند باستثنای یک تن که رئیس سابق دیوانعالی کشور بود.

انتخاب رئیس دانشگاه توسط هیئت امنای دانشگاه از میان سه نفر که سرپرست دانشگاه پیشنهاد می کند، به عمل می آید. پس از تأسیس دانشگاه نخستین رئیس استاد معروف شریعه بود ، و پس از پایان دوره مأموریت وی ، قرار است انتخاب رئیس جدید با پیشنهاد سرپرست دانشگاه توسط هیئت امناء در جلسه آتیه در سپتامبر ۱۹۹۸ به عمل آید.

1. Rector

2. Chancellor

تقسیم بندی دانشجویان به لحاظ کشورها: - در سال تحصیلی جاری ، غیر از ۱۴۷۰ دختر و ۵۳۳ پسر پاکستانی تعداد دانشجویان سایر کشورها بقرار زیر می باشد:

افغانستان ۱۹۰ دختر و ۱۳ سر ، آلبانی ۹ پسر و یک دختر ، آذربایجان یک پسر ، الجزائر ۱۰ پسر و ۵ دختر ، بنگلادش ۱۰ پسر ، بوسنی ۷ پسر و یک دختر ، بلژیک ۲ دختر ، چین ۱۹ پسر و ۹۹ پسر و ۳۵ دختر ، کانادا یک پسر ، کرواسی یک پسر ، کومورو ۱۱ پسر ، داغستان ۳ پسر ، جیبوتی ۳ پسر ، مصر ۴ پسر و یک دختر ، اریتره یک پسر ، حبشه ۹ پسر و سه دختر ، انگلستان ۲ پسر و یک دختر ، فی جی یک پسر ، غنا ۶ پسر ، گینه ۵ پسر ، کشمیر یک پسر ، هند یک پسر و یک دختر ، اندونزی ۵۳ پسر و ۲۱ دختر ، ایران ۲ پسر و یک دختر ، عراق ۶ پسر و ۳ دختر ، ایتالیا یک پسر ، ساحل عاج ۲ پسر ، اردن ۱۱ پسر و ۴ دختر ، قزاقستان ۲۶ پسر و ۴ دختر ، کنیا ۲ پسر کره یک پسر ، هلند ۲ پسر ، لبنان یک پسر ، لیبی یک پسر ، مالزی ۸ پسر ، مالدیب ۱۰ پسر ، نپال ۳ پسر ، نیجریا ۱۲ پسر و ۲ دختر ، عمان ۳ پسر ، فلسطین ۷ پسر و ۲ دختر ، فیلیپین ۱۴ پسر ، رواندا یک پسر ، عربستان سعودی ۳ دختر ، سومالی ۴۳ پسر و ۸ دختر ، سودان ۱۸ پسر و یک دختر ، سوریه ۵ پسر و یک دختر ، آفریقای جنوبی یک پسر ، سری لانکا ۵ پسر ، سنگاپور یک پسر ، تاجیکستان ۴۶ پسر و ۲ دختر ، تانزانیا ۵ پسر و یک دختر ، تایلند ۲۲ پسر و یک دختر ، ترکیه ۱۰۶ پسر و ۴ دختر ، آمریکا ۲ دختر ، اوگاندا ۵ پسر ، ازبکستان یک پسر ، یمن یک پسر ، زامبیا یک پسر ؛ جمع کل : ۸۲۵ پسر و ۱۲۵ دختر خارجی .

فهرست فارغ التحصیلان در رشته های مختلف بین سالهای
۱۹۸۳ - ۱۹۹۸ م

- ۱ - دکترای اقتصاد: یک پسر پاکستانی و ۲ پسر خارجی
- ۲ - کارشناسی ارشد در شریعه و حقوق: ۹۳ پسر و ۱۲ دختر پاکستانی و ۳۶ پسر خارجی
- ۳ - کارشناسی ارشد در عربی: ۲۹ پسر پاکستانی و ۵۲ پسر خارجی
- ۴ - کارشناسی اصول دین: ۴۸ پسر و ۱۱ دختر پاکستانی و ۸۱ پسر و ۳ دختر خارجی

- ۵ - دانشوری در اقتصاد: ۷ پسر پاکستانی و یک پسر خارجی
 ۶ - کارشناسی (ویژه)^۱ در شریعه و حقوق: ۲۱۶ پسر و ۱۳۸ دختر پاکستانی
 و ۱۰۸ پسر و ۱۱ دختر خارجی
 ۷ - کارشناسی در حقوق: ۲۵۹ پسر پاکستانی
 ۸ - کارشناسی (ویژه)^۲ در اصول دین: ۵۵ پسر و ۸۲ دختر پاکستانی و ۲۲۲ پسر و ۵۸ دختر خارجی
 ۹ - کارشناسی در عربی: ۱۲ پسر پاکستانی و ۱۱۸ پسر خارجی
 ۱۰ - کارشناسی ارشد در اقتصاد: ۱۹۶ پسر و ۴۳ دختر پاکستانی و ۳۷ پسر

خارجی

- ۱۱ - کارشناسی در اقتصاد: ۱۶۵ پسر پاکستانی و ۶۲ پسر خارجی
 ۱۲ - کارشناسی ارشد در علوم کامپیوتری: ۳۶ پسر پاکستانی و یک پسر

خارجی

- ۱۳ - کارشناس (ساده)^۳: ۳ پسر و ۲ دختر پاکستانی و ۱۳ پسر و یک دختر

خارجی

- ۱۴ - کارشناسی ارشد در علوم تجاری: ۳۶ پسر پاکستانی و یک پسر خارجی
 جمع کل: ۱۱۵۶ پسر و ۲۹۸ دختر پاکستانی و ۷۳۴ پسر و ۷۳ دختر خارجی
 ۱۵ - دیپلم در علوم کامپیوتری: ۹۷ پسر پاکستانی
 ۱۶ - دیپلم در زبان انگلیسی: ۱۵ و ۱۵ دختر پاکستانی
 ۱۷ - گواهی نامه در زبان انگلیسی: ۲۰ پسر و ۴ دختر پاکستانی
 ۱۸ - گواهی نامه در دوره های فنی: ۸۷۴ پسر پاکستانی

برنامه تأسیس بخشهای جدید: - طبق برنامه بیست و پنج ساله
 ۱۹۹۱-۲۰۱۵ دانشگاه در نظر دارد اقدام زیر جهت گسترش فعالیت آموزشی
 و پژوهشی خود به عمل آورد.

1. LL.B.(Hons).

2. B.A.(Hons).

3. B.A.(Hons).

معرفی دانشگاه بین المللی اسلامی

مدت برنامه	اهدافی که در نظر گرفته شده	مدت تقریبی جهت تکمیل این اهداف
۱۹۹۱-۹۵ م	۱- تأسیس بخش آموزش	۱- تکمیل تا سال تحصیلی ۱۹۹۸-۹۹ م
	۲- علوم اجتماعی	۲- تکمیل تا سال تحصیلی ۱۹۹۹-۲۰۰۰ م
۱۹۹۶-۲۰۰۰ م	۱- علوم اجتماعی	۱ تکمیل تا سال تحصیلی ۱۹۹۸-۹۹ م
۲۰۰۱-۲۰۰۵ م	۱- علوم کاربردی ۱	۱- هنوز کاملاً آماده نیست. برنامه آن تهیه شده اما به تصویب دولت پاکستان نرسیده
	۲- اقتصاد خانه داری ۲	۲- هنوز کاملاً آماده نیست
۲۰۰۶-۲۰۱۰ م	۱- پزشکی و علوم بهداشتی	۱- " "
	۲- مهندسی و تکنولوژی	۱- " "
۲۰۱۰-۲۰۱۵ م	۳- تنظیم ۲	

همچنین طبق برنامه فوق دانشگاه در نظر دارد تا تکمیل این برنامه دانشجویان هر بخش را به تعداد زیر افزایش دهد:

بخش	حد اکثر تعداد پسران	حد اکثر تعداد دختران	جمع کل
عربی	۱۰۷۵	۴۲۵	۱۵۰۰
اصول دین			
(علوم اسلامی)	۱۵۰۰	۵۰۰	۲۰۰۰
شریعه و حقوق	۱۵۰۰	۵۰۰	۲۰۰۰
مؤسسه اقتصاد	۱۰۷۵	۵۰۰	۲۰۰۰
علوم اداری	۱۵۰۰	۵۰۰	۲۰۰۰
دعوه و ارتباطات	۸۰۰	۵۰۰	۱۰۰۰
زبانشناسی و زبانها	۱۰۷۵	۴۲۵	۱۵۰۰

1. Applied Sciences.
2. Home Economics.
3. Consolidation.

دانش ۵۳

۲۰۰۰	۵۰۰	۱۰۷۵	آموزشی
۲۰۰۰	۵۰۰	۱۵۰۰	علوم اجتماعی
۷۵۰	۷۵۰	-	اقتصاد خانه داری
۲۰۰۰	۵۰۰	۱۵۰۰	علوم کاربردی
۱۵۰۰	-	۱۵۰۰	مهندسی و تکنولوژی
۱۵۰۰	۶۰۰	۹۰۰	پزشکی و علوم بهداشتی
۲۰۷۵	۵۷۵۰	۱۵۰۰۰	جمع کل

بعلاوه طبق این برنامه دانشگاه در نظر دارد استادان هر بخش را حد اکثر به تعداد زیر افزایش دهد:

حد اکثر تعداد	سمت
۲۶۷	استاد
۴۰۰	دانشیار
۶۶۷	استاد یار
۲۶۷	دستیاران آموزشی و پژوهی
۱۶۰۱	جمع کل

*

منابع

1. Intrational Islamic University Islamabad Calendar, Vol I, Prospectus 1997-98.
2. Intrational Islamic University Islamabad Calendar, Prospectus 1997-98.
- ۳ - نامه باضمائم از مدیر امور آموزشی، دانشگاه بین الملل اسلامی اسلام آباد شماره 3075-29/98 (Acad)-IIU/D مورخ ۶ ژوئیه ۱۹۹۸ به نام مدیر مسئول مجله « دانش » اسلام آباد.

*****

معرفی گنجینه فرهنگی - هنری کاخ تالپوران

ضبط کن تاریخ را پاینده شو   از نفس های رمیده زنده شو

«اقبال لاهوری»

در یکی از کاخهای میران (۱) تالپور آثار گرانسنگ بیشماری متعلق به قرنهای هیجده و نوزده میلادی بدور از دیدگان مردم در کناره رود آرام و پرهیت سند یا به زبان اردو دریای سند وجود دارد. این آثار متنوع و ذیقیمت به گونه ای شگفت انگیز در سه طبقه از یک بنای معظم بدون رعایت امور حفاظتی و ایمنی نگهداری می شود. این مجموعه آثار نفیس که چشم هر بیننده ای را خیره و ذوق هر هنرمندی را بر می انگیزد از نمونه های کم نظیر و نادر دیدنیهای برصغیر در عرصه فرهنگ و هنر ایران اسلامی است. کاخ میران تالپور که به نام یک سلسله از امیران سند خوانده می شود، در حاشیه شهر ادب پرور حیدرآباد سند واقع و با قامتی استوار و در فضایی آرام و مصفا در همسایگی تمدن کهنسال پنج هزار ساله «موهنجودارو» و بدور از فرامین خدایگان خویش بر تارک تاریخ پر حماسه این خطه قلندرانی (۲) درخشندگی دارد. امرای تالپور که از اقوام بزرگ بلوچ (۳) شناخته می شوند فارسی را به نام زبان رسمی و درباری محترم می شمردند و بوسیله این زبان

در ایام حکمرانی شعرها سرانیده و به ثبت تاریخ پیشین پرداخته اند. ذوق هنری و شعری فرمانروایان شیعی تالپور و ارادت و عشق آنان به رواج زبان فارسی و تلاش در جهت توسعه مناسبات با دربار ایران آنان را از دیگر سلسله‌های حکومتی این دیار متمایز می‌سازد. تالپوران در زمانی بسیار کوتاه از سال ۱۷۸۳ تا ۱۸۴۳ میلادی به مرکزیت حیدرآباد بر قلمرو پهناور سند که از دریای عمان تا مرزهای سیستان و بلوچستان و بخشی از ایالت پنجاب امروز امتداد داشته حکومت می‌کردند. پیشینیان این خاندان از امرا و معتمدین دربار حکومت کلهوراها (۴) بودند. کلهوراها که قبل از تالپوران بر جلگه وسیع سند حاکمیت داشتند، قدرشان به مرور زمان به سستی گرائیده و نسبت به بعضی از امرای تالپور بی اعتماد و آنان را به مجازات مرگ رساندند. این امر سبب گشت تا خاندان تالپوران خشم خود را نسبت به حکام وقت آشکار و با آنان به نزاع پردازند و سپس شهر حیدرآباد را به تصرف خویش درآورند و به حکومت جوان کلهوراها، که در سال ۱۷۰۰ میلادی تأسیس گردیده بود، به سال ۱۷۸۳ میلادی خاتمه دهند. تالپوران در دوران تعدی همچون حکومت پیشین خود سعی داشتند تا با کشورهای همجوار روابط دوستانه داشته باشند. ضمن اینکه به برقراری روابط با حکومت افغانستان برای ایمن بودن از حملات و فشارهای آنان ملزم بودند به تحکیم مناسبات با ایران اهتمام فراوان داشته باشند. فشار دولت بریتانیای کبیر با انعقاد قراردادها و امضای پیمان نامه‌ها به وسیله کمپانی هند شرقی با حکام سند (کلهوراها و تالپوران) از زمان استقرار در شبه قاره هند همواره به چشم می‌خورد. «کمپانی هند شرقی» در مدت شصت سال حکومت تالپوران، بیش از ۲۰ قرار داد و اقرارنامه به همراه ضمائم آنها با امرای تالپور به امضاء رسانده و در نهایت بدون رعایت مفاد آنها با لشکرکشی به سند به حکومت نو رسیده تالپوران (۵) در سنه ۱۸۴۳ خاتمه دادند. این تاریخ را می‌توان در سرزمین سند زمان افول فرهنگ و ادب ایران دانست. از آنجا که فرهنگ و هنر همواره نقش جاودانه و حیات ابدی دارد و فرهیختگان جامعه سازندگان

اجتماع بشمار می روند نه قدرتمنداران بی فرهنگ ، لهذا تلاشهای حکومت بریتانیای بزرگ در بیش از یک قرن سلطه (۱۸۴۳ - ۱۹۴۷) ثمری برای امروز آنان در پی نداشته است.

اما آنچه که امروز به عنوان بخشی از خدمات فرهنگی و هنری این امیران محسوب می شود ، آثار گرانقدری است که عظمت آن دوران باشکوه را پس از سالها تداعی می کند. اشاره به برخی از این مجموعه‌ی گرانبها در بنایی که از عمر آن نزدیک به دو قرن می گذرد خالی از لطف نیست. ساختمان در مساحتی به وسعت چندهکتار با زیر بنایی نزدیک به سه هزار متر مربع در سه طبقه ، که هر یک از طبقات فوقانی کوچکتر از طبقه زیرین است ، تعبیه شده است. ستونهای استوانه ای ، ایوانهای سرتاسری ، در بهای چوبی و بادگیرهای چوبی مشبک ، نمای بیرونی ساختمان را تشکیل می دهد. در ضلع جنوبی ساختمان یک باب مسجد که بر فراز آن سه گنبد قرار دارد اختصاص داده شده است. فضای داخلی کاخ با نقشه ای بسیار دلربا ، سقفهای چوبی ، دربها و پنجره‌های چوبی فراوان مشرف به رودخانه سند ، تالارهای مجلل ، اتاقهای پذیرایی ، سرسرای بزرگ ، پلکانهای چوبی و بهار خواب های تابستانی ، که در بین اشجار به آغوش کشیده شده است ، از ویژگیهای این کاخ تلقی می شود.

پوشش دیوارهای داخلی و خارجی ساختمان از نوعی کچ پخته شده متعلق به دوران ساخت و به رنگهای مختلف تاکنون توانسته دوام و ظرافت خود را حفظ نماید. کف اتاقها و ایوانها از آجرهای مربع شکل در قطع های بزرگ سنگ فرش شده است. در اندرون هر یک از اتاقها و تالارها اقلام بیشماری از اجناس نفیس قرار گرفته که به علت کثرت آنان و عدم امکان نگهداری از سوی متولیان لایه ای از غبار ، شفافیت و درخشندگی هنر مندانش را برای دوری از چشم تنگ دنیا دوست استتار کرده است. این آثار که مجموعه ای یکدست از انواع ظروف تزئینی ، سرویس غذاخوری ، صنایع دستی ، تخت های سلطنتی و مبلمان های تزئین شده با چرم کرگدن و گاو ، میز

کنفرانس برای پذیرایی از پنجاه نفر در یک سالن، میز تحریر از چوب آبنوس مثبت کاری شده، تابلوهای نقاشی، آئینه های دیواری و قدی با پایه های چوبی پیچکی، فانوسهای سقفی و چلچراغهای بزرگ به رنگهای گوناگون، فرش های دست بافت ابریشمی و پشمی، ارابه ها و کجاوه ها، تندیس حیوانات جنگلی و گهواره های تختی، که اکثراً مزین به رنگها و نقشهای بدیع و هنر آفرینیهای ایرانی است، به صورت یک جین، نیم جین و قرینه در درون این بنای وسیع انباشته شده است. شایان ذکر است که فقط در یک سالن بیش از ۲۰ بوفه وجود دارد و در هر بوفه به تعداد زیادی ظروف قرار گرفته که چشم از تعقیب یکایک آنها باز خواهد ماند.

در بخش دیگری از این مجموعه عظیم هنری، آثار فرهنگی نادری قابل ملاحظه است. نسخه های خطی منحصر به فرد در گنجینه فرهنگی این کاخ وجود دارد. برخی از این کتب مربوط به دیوان اشعار حاکمان تالپور می باشد که در زمان حکمرانی در ایام فراغت به شعر و شاعری و کتابت پرداخته و هنر شاعری و نویسندگی خود را با تذهیب و خوشنویسی به کمال رسانیده اند. گویا این دواوین و نسخ توسط خوشنویسان و هنرمندان ایرانی در دربار تالپوران و یا به سفارش آنان در ایران تزئین و خطاطی شده اند. این کتابها که حدود هشتصد جلد می باشد در یکی از اتاقها به دور از دید بازدید کنندگان نگهداری می شود. بخشی دیگر از این آثار مکتوب مربوط به شعرا، ادبا، مورخان، عرفا و بزرگان ایرانی است که به همان زیبایی همراه با جلدهای چرمی منقش شده اند. تعدادی دیگر از این کتب متعلق به شعرا و علما و مفسران شبه قاره هند می باشد که توسط میران تالپور به جمع آوری آنها پرداخته اند. بی تردید می توان برای روشنتر معرفی کردن این مجموعه تاریخی، که بخشی از تاریخ و فرهنگ ایران اسلامی را تشکیل می دهد، آنرا به موزه های بزرگ ایران بسان کاخ گلستان تشبیه کرد با این تفاوت که مجموعه آثار عرضه شده در این واحد خصوصی بیش از آثار موجود در چند موزه می باشد.

قابل توجه اینکه تعدادی از این آثار هنری به هنگام تبعید همراه میران تالپور به کلکته منتقل شده و پس از کشته شدن آنها بدست دولت بریتانیا به همراه اجسادشان به حیدرآباد سند بازگردانده شده اند.

امروزه بازماندگان این خاندان پس از فروپاشی حکومت تالپوران در سطح استان سند بطور پراکنده به زندگی معمولی ادامه می دهند و بعضاً روزگار خود را به سختی می گذارند. تالپوران عمدتاً در دو شهر حیدرآباد و خیرپور (۶) و مابقی در شهر و بخشهایی که به نام سران و بزرگان این خاندان با پیشوند «تندو» (۷) نام گذاری شده است، از قبیل تندوجام، تندوجان محمد، تندوآدم، تندو محمد خان، تندو قیصر، تندو الهیار و... اقامت و کماکان قدرت محلی را در دست دارند.

قلعه «کوت دیجی» در نزدیکی خیرپور میرس (۸) از دیگر قلاع تالپوران می باشد که تعدادی از تالپوران و شیعیان در بخش کوت دیجی سکنی دارند.

۱- سران قبایل بلوچ به میر شهرت دارند.

۲- درویشی را گویند که جامعه زهد به تن کند و طریقتی را پیشه نماید. صفتی است که زاهدان بدان مباحثات کنند. لعل شهباز قلندر - یکی از صوفیان و مشایخ بزرگ و سرسلسله طریقتهای سندیتی دارد که زیانزد حال اوست و از شهرت برخوردار است، چنین گوید:

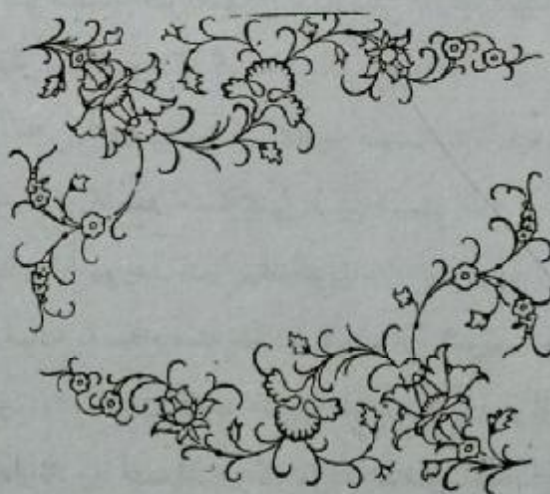
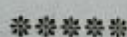
حیدرم قلندرم مستم

بنده مرتضی علی مستم

قلندرانی به طایفه ای از بلوچها در سند گویند.

۳- در ایالت سند مردم به سه دسته عمده تقسیم می شوند، مهاجران (هندی، پنجابی، بلوچی و...). سادات که به «شاه» شهرت دارند و از مقام ویژه ای در نزد مردم برخوردارند و «سمات» که مردم سندی الاصل را گویند و اینان شامل مسلمانان و هندها و غیره می شوند.

- ۴ - کلهوراها پس از مغولها اولین حکام آزاد و بومی سند می باشند. آنها در تحکیم روابط با ایران و گسترش زبان فارسی نیز اهتمام فراوان داشته اند و علاوه بر اینکه به زبان فارسی سخن سرایی می کردند به جذب شعرای پارسی گوی ایرانی مانند رهی اصفهانی و فروغی اصفهانی در دبار خود می کوشیدند.
- ۵ - امیران تالپور در حیدرآباد مرکز سند پنج نفر بودند که به مدت شصت سال در سند بزرگ حکومت کردند.
- ۶ - خیرپور یکی از مراکز تجمع شیعیان سند است که پس از حیدرآباد دومین شهر شیعیان شناخته می شود.
- ۷ - «تندو» در زبان سندی به معنی زغال گداخته می باشد.
- ۸ - «میرس» ، مالکیت این شهر را به امیران نسبت می دهد و «س» در انتهای کلمه میر در زبان انگلیسی به نشانه جمع است و چون این شهر متعلق به میران تالپور بوده است آنرا خیرپور میرس خوانده اند.

دکتر محمد حسین تسبیحی

مرکز تحقیقات فارسی

معرفی پایان نامه های فارسی (دوره کارشناسی ارشد)

۱ - اصطلاحات و ترکیبات و واژه ها بعد از انقلاب در شعر فارسی

پایان نامه برای دریافت مدرک کارشناسی ارشد فارسی ، تحقیق: سید قیصر عباس کاظمی ، بخش فارسی مؤسسه ملی زبان های نوین (وابسته به دانشگاه قائداعظم) اسلام آباد - استاد راهنما: دکتر محمد مهدی توسلی. سال ۱۹۹۸م (۱۳۷۷ ه. ش).

این پایان نامه یک پیشگفتار دارد و یک گفتار در تعریف شعر و شاعر، جمعاً ۱۰۰ واژه مفرد و مرکب اصطلاحات ادبی انقلاب اسلامی ایران را مورد تجزیه و تحلیل قرار داده است و در آخر فهرس هشتگانه یافتن لغات ، اسامی ، کتاب ها ، رساله ها ، جای ها ، منابع و مآخذ نیز ترتیب داده است . جمعاً ۱۵۴ صفحه.

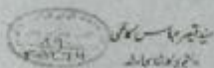
در مقدمه یا پیشگفتار آمده است که: « موج انقلاب اسلامی » به همراه خود ، اصطلاحات و ترکیبات ویژه بی رادر ادبیات داخل نمود و به بعضی از واژه ها و اصطلاحات کهن ، معنا و مفهوم خاصی بخشید. همین تازگی در بیان و انتخاب لفظ و فرم است که زیبایی فراوانی به ادبیات این دوره داده است . بی شک ضرورت دارد این ترکیبات تازه و اصطلاحات نو ، مورد تحقیق قرار گیرد. به همین دلیل ، اینجانب کوشش نموده پایان نامه خود را در این زمینه تدوین نمودم به این امید که موضوع تازه بی به دوستان شعر و ادب فارسی

خاصه پس از انقلاب اسلامی ایران تقدیم گردد.»

اصطلاحات ترکیبات واژه‌ها

بعد از انقلاب شعر فارسی

رساله‌های علمی و ادبی فارسی

کتابخانه ملی ایران

موسسه ملی زبان‌های نوین اسلامی

سال ۱۳۸۰

نویسنده پایان نامه می نویسد: «هدف اصلی من از تهیه این رساله، پژوهشی درباره شعر انقلاب و شعر امروز ایران است، ولی قبل از این لازم می دانم که چند سطری درباره تعریف شعر (شعر چیست؟) بنویسم»

بعد از آن مطالبی درباره شعر و شاعر، سرودن شعر و مقصد و منظور از شعر سرودن و بخصوص درباره «شعر انقلاب» اینگونه نگاشته است:

«شعر انقلاب، شعری وزین و محجوب و در عین حال ستیهنده و طوفانی است. شعر انقلاب، شعری جوان اما برومند و استوار، معصوم و پویا و زنده است. شعر انقلاب، شعر خشم و خروش و مقاومت و مبارزه است، شعر اعتراض و فریاد، شعر زندگی و مردانگی است، آمیزه بی از مهر و قهر، لطف و خشم، زمزمه بی است از توحید و اخلاق و جویباری است از نیایش و دعا، در عین حال دریایی است از حماسه و آتش... عرفان در شعر انقلاب، در مبارزه با طاغوت در میدان آتش و گل و گلوله و خون در سنگرها و جبهه‌های نور در برابر ظلمت رقم خورده است و عارفان و سالکان طریق، این عرفان انقلابی را آگاهانه انتخاب کرده اند.»

نیز نویسنده این پایان نامه می آورد:

«شعر دوره انقلاب از لحاظ واژگان شعری، یکی از بارورترین و غنی ترین دوره های شعر به شمار می رود. برای نمونه این ترکیب ها را می خوانیم: ردای امامت، صحیفه نور، عطر تکبیر، تفسیر آیه های جهاد، سجاده گلبرگ، معراج طور، نسیم بال ملایک، مشعل سبز ظهور، گلدسته مینا، کلیم نور، مذهب عشق، نماز باران، هم صدا با حلق اسماعیل، بانگ الله اکبر، شبستان حرا، شب قدر، جام اکملت لکم، صحرای خم ثار الله، کتیبه کوفه، خطبه خون، حیدرمآب، دژ نصر من الله، تکبیر ناب، شق القمر نور،

زبان ذوالفقار ، طشت یحیی ، نوح نسیم ، کوه کلیم ، دست جبرئیل ، سوره سوگ ، آه داغ...».

این رساله (پایان نامه) از نظر موضوع بسیار ارزنده و تازه است. هرگاه بیشتر کوشش شود و اشتباهات املائی و حروف چینی آن تصحیح شود قابل طبع و نشر خواهد بود. موفقیت نویسنده را از خدای بزرگ خواهانیم.

*

۲- مقام غالب در شعر فارسی

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد فارسی، تحقیق: رویینه فردوس، بخش فارسی مؤسسه ملی زبان های نوین (وابسته به دانشگاه قائداعظم) اسلام آباد - استاد راهنما: دکتر کلثوم فاطمه سید. سال ۱۹۹۸ م.

این پایان نامه بر اساس این موضوعات تدوین و تحقیق شده است:

«سپاس، تاریخ عصر غالب، شرح حال غالب، آثار غالب، شعر اردوی غالب، شعر فاری غالب، سبک، غزل غالب، قصیده، مثنوی، رباعی، قطعات، کاربرد صنایع لفظی و معنوی، وقایع سال ۱۸۵۷م و تأثیر آن بر غالب، نفوذ غالب بر شعر اقبال، فهرست منابع و مأخذ.» جمعاً ۱۰۶ صفحه. نویسنده در آغاز سخن نوشته است: «در

مقام غالب در شعر فارسی

پایان نامه
برای دریافت درجه کارشناسی ارشد
به راهنمایی استاد محترم
خانم دکتر کلثوم فاطمه سید

به آرش
رویه فردوس
مؤسسه ملی زبانهای نوین
دانشگاه قائداعظم - اسلام آباد
سال تحصیل: ۱۹۹۸-۱۹۹۶ م

بسیرون از مرزهای ایران، هر طول تاریخ، سخنورانی بوده اند که زبان فارسی را، ترجمان عاطفه و احساس خویش ساخته اند. این سخنوران بنا به توانمندی های ذوقی و قریحه شاعرانه خویش، در استوار ساختن پایه های کاخ برا فراشته ادب کوشیده اند و جز دو سه تن همگی از دیار هندوستان (پاکستان و هند) بوده اند. در

هند (وپاکستان) و سرزمین های وابسته به آن، به دلیل عشق پادشاهان گورکانی به زبان و ادب فارسی، بازار شعر و شاعری رونقی به سزا داشت و سخنوران فارسی گوی ایرانی و غیر ایرانی در فضای سبک هندی تنفس می کردند و سرمست رایحه های دلپذیر آن، به نغمه سرایی می پرداختند. در واقع شبه قاره نیز تقریباً به اندازه ایران، شمار عظیمی شاعران پارسی گوی، به

عرصه وجود آورده است که برخی از آنان تأثیر ژرف بر ادبیات فارسی داشته‌اند.

از جمله شاعرانی که در طریق زبان و ادب فارسی، سیر و سلوک ادیبانه و عارفانه و عالمانه داشته است و سر آمد شاعران غزل سرای شبه قاره بوده و از کسانی است که برای بیان اندیشه‌های خود، زبان و ادبیات فارسی را برگزیده، «میرزا اسد الله غالب خان» متخلص به «غالب» است. بدین جهت نویسنده پایان نامه برای نگارش رساله خود، به راهنمایی استاد راهنمایش، خانم دکتر کلثوم سید، «غالب و مقام غالب در شعر فارسی» را برگزیده و در این راه کوشیده و تحقیق کرده و اینگونه نگاشته است:

«غالب از میان سخن سرایان هندی در شعر فارسی مقام و موقعیتی ممتاز به دست آورده است. شخصیت غالب هفت پیکر است. در نظر اول، بیگانه و ناآشنا به نظر می‌آید که در حصار ذات خویش گم است. متکبر، مغرور، و خود پرست است. در نگاهش سرور لذت گناه است، و در پایش لغزش. رغبت به می و مینا دارد، و اطوارش عاشقانه و رندانه است. وقتی به او نزدیک بشویم، سیمای او تغییر می‌یابد، و شخصی دلسوز و مخلص در شعر و سخن، خود نمایی می‌کند که چاره‌گر و چاره ساز و مسیحا صفت است. دردها را درمان می‌کند و دشمن هم آسیبی نمی‌رساند. زرنگ و باهوش است. سخن گفته را می‌شنود، نادیده را می‌بیند، راز دار حکمت خداوند است، صدای خامه وی، نوای سروش است. افسون‌گر است. وقتی حرف می‌زند، دیگران را مسحور و مشعوف می‌سازد، پرده‌های ذات ما را می‌کشد، درون ما را سیر می‌کند، درباره غم‌ها و شادی‌های ما می‌سراید. از کامیابی‌ها و محرومیت‌های ما نیز آگاه است. در سرد و گرم لیل و نهار، یعنی در همه حال هم‌نوا و غم‌خوار ما است، و همین ویژگی، وی را مقبولیت عام و زندگی جاوید بخشیده است.»

خانم روبینه فردوس نویسنده این پایان نامه، می‌نگارد: «شهرت غالب بیشتر در شعر و نثر اردو است. آثار فارسی وی که گنجینه پربهای ادبی است، مورد توجه عامه مردم قرار نگرفته است. بدین جهت موضوع این رساله را به راهنمایی و مشورت استادان گرامی خود انتخاب نمودم و سعی

کردم ، مطالب مختصر و مفیدی به رشته تحریر در آورم تا امروز که کالای فارسی را خریداری نیست ، آثار گرانمایه فارسی غالب در بوته فراموشی نیفتد. زندگی و آثار و سبک اشعار غالب نام آور را به قدرت همت و توانایی خود نگاشته ام و ادعا نمی کنم که اثری مفید نوشته و کاری شایسته انجام داده ام.

من نوشتم صرف کردم روزگار   من نمائم این بماند یادگار»

*

۳- سماع در کشف المحجوب

پایان نامه برای دریافت مدرک کارشناسی ارشد فارسی، تحقیق : ارشاد بیگم ، بخش فارسی مؤسسه ملی زبان های نوین (وابسته به دانشگاه قائداعظم) اسلام آباد - استاد راهنما : دکتر محمد حسین تسبیحی . سال ۱۹۹۸م / ۱۳۷۷ ه. ش .

این پایان نامه بر اساس «کشف المحجوب

سماع در کشف المحجوب

الحادی عشر فی السماع و باین انواعه» از متن «کشف المحجوب» تألیف ابوالحسن علی بن عثمان الجلابی الهجویری الغزنوی انتخاب شده است و موضوعات مختلف «سماع» را بررسی کرده و الفاظ و ترکیبات و اصطلاحات عرفانی و آیات قرآنی و احادیث نبوی (ص) و اقوال مشایخ را شرح و توضیح کرده است و در پایان فهرس

مختلف اشخاص و اسامی امکنه و کتاب ها و مطالب و منابع و مأخذ آمده است. جمعاً ۱۰۶ صفحه.

خانم ارشاد بیگم نویسنده پایان نامه می نویسد: «سماع شخصی را از مراتب سفلی بیرون آورده، و او را علوی و آسمانی می گرداند و سماع قوتی است که دل را نرم و احساسات را لطیف می کند. سماع آتش زنه و فروزینه بی است که صوفی مستعد را می سوزاند و فانی و منجذب می کند و به یاد خدا می افکند و دلش را اطمینان و آرامش می بخشد که فرمود: «الذین آمنوا و تطمئن قلوبهم بذكر الله». صوفیان ، آواز خوش و نوای موسیقی را یک عالم غیبت می دانند، چنانکه مولانا جلال

الدین محمد بلخی رومی در مثنوی معنوی می فرماید :

ما همه اجزای آدم بوده ایم   در بهشت آن لحن ها بشنوده ایم
گرچه بر ما ریخت آب و گل شکی   یادمان آمد از آنها چیزکی
لیک چون آمیخت با خاک کرب   کی دهد این زیرو این بم ، آن طرب
پس غذای عاشقان ، آمد سماع   که درو باشد ، خیال اجتماع
قوتی گیرد ، خیالات ضمیر   بلکه صورت گردد از بانگ و صفیر

نویسنده پایان نامه در ادامه سخن خود می نویسد: «مجلس سماع ، معرکه یی است روحانی ، در ایران و پاکستان و هند و مصر و ترکیه ، و نمونه هایی از این مجالس ، هنوز موجود است که شور و نوا و موسیقی است ورقص و قوالی. مجالس قوالی در اجمیر و دهلی و لاهور ، همواره یاد آور شود و حرارت مجالس عهد امیر خسرو و نظام الدین اولیاء است.»

کوشش خانم ارشاد بیگم رابیشتر در شرح و تفسیر لغات و اصطلاحات و ترکیبات عارفان باید بخوانیم: «اما درباره آداب سماع ... پس چون کسانی که اهل سماع باشند، به سماع بنشینند، آدب آن است که همه سر در پیش افکنند و در یکدیگر ننگرند، و هر کسی همگی وجود خویش بدان دهد ، و درمیانه سخن نگوید ، و آب نخورد ، و از جوانب ننگرد ، و دست و سر نجنباند، و به تکلف هیچ حرکت نکند. بلکه چنان چه در تشهد نماز بنشینند ، به ادب بنشینند ، و همه دل با حق - تعالی - دارد. و منتظر آن باشد تا چه فتوح پدیدار آید از غیب ، به سبب سماع . و خویشتن نگاه دارد ، تا به اختیار برنخیزد و حرکت نکند. و چون اگر کسی به سبب غلبات وجد بر خیزد ، با وی موافقت کنند، و اگر دستارش بیفتد ، دستارها بنهند.»

احوال و آثار مؤلف کشف المحجوب ، ابو الحسن علی بن عثمان الجلابی الهجویری (۴۸۱ - ۵۰۰ هـ ق / ۱۰۸۸ - ۱۱۰۶ م) را خوب آورده است: « نام و لقب های هجویری : نام هجویری « علی » است. این نام خود را در کشف المحجوب ثبت کرده است و اصرار دارد که بگوید : « من که علی بن عثمان الجلابی ام » تا آنجا که این جمله را بیست و هشت بار ، در کتاب کشف المحجوب ، ثبت و ضبط کرده است. علی بن عثمان هجویری ، در برخی از مآخذ دیگر ، یعنی مآخذ جدیدتر به نام « داتا گنج بخش لاهوری » معروف

است. کنیه: ابوالحسن، نام علی بن عثمان بن ابن علی، القاب: الجلابی و الهجویری و الغزنوی».

رویهمرفته، این پایان نامه که به نام «سماع در کشف المحجوب» نگارش یافته در نوع خود، نخستین اثر عارفانه سماع منتخب از کشف المحجوب است که فکر داتا گنج بخش را روشن تر و روان او را شادمان تر گردانیده است. موفقیت خانم ارشاد بیگم را از خدای بزرگ خواهانیم.

*

۴ - دین المریدین (فارسی) تصحیح رساله «دین المریدین» تألیف محمد جلالی شاهی

پایان نامه برای دریافت مدرک کارشناسی ارشد فارسی، تحقیق: عندلیب فاروق، بخش فارسی مؤسسه ملی زبان های نوین (وابسته به دانشگاه قائداعظم) اسلام آباد - استاد راهنما: دکتر رشیده حسن. سال ۱۹۹۸ م.

این پایان نامه بر اساس متن «رساله دین المریدین» است که نسخه خطی منحصر بفرد آن در کتابخانه گنج بخش مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان محفوظ است. خانم عندلیب فاروق فتوکپی متن رساله را به دست آورده و به تصحیح آن پرداخته است و به اندازه توانایی خود آن را خوانده و بازنویسی کرده و بر آن فهرست های اشخاص و جای ها و آیات قرآنی و اشعار و ضرب المثل ها و اقوال بزرگان و حکیمان و فهارس و منابع و مأخذ را افزوده است. جمعاً ۶۸ صفحه.

مؤلف در مقدمه خود اینگونه نوشته است:

بسیاری از صوفیان و اولیاء در شهر مولتان، پاک پتن، لاهور، دهلی، اجمیر، سندھ و جهلم اقامت گزیدند. و این شهرها، مرکز و گنجینه علم و تصوف قرار گرفتند و در عرفان، مقام عرفان و ادبی و روحانی به دست آوردند. در شبه قاره سلسله های معروف متصوفه عبارتند: قادریه، سهروردیه، کبرویه، چشتیه، نقشبندیه، صابریه،

مهریه و غیر هم. همین سلاسل عرفانی، به زبان فارسی بسیار خدمت کرده اند

و به این زبان شیرین مطالب بسیار نگاشته اند و همه مسلمانان از این مطالب عرفانی و روحانی بهره مند گشته اند. خواجه گیسودراز محمد بن یوسف حسینی دهلوی از عارفان بزرگ شبه قاره است و در سال ۸۲۵ هـ ق در گذشته است. محمد جلالی شاهی مؤلف رساله دین المریدین، در حقیقت، مرید خواجه گیسودراز است و در این رساله از فکر و اقوال او استفاده کرده و مطالب رساله دین المریدین را پرداخته است.»

خانم عندلیب فاروق نوشته است: «رساله دین المریدین در خدمت خواجه گیسودراز نگاشته آمده است و جملات دعایی و ملفوظات عرفانی همگی از همان است و «دین المریدین» به معنی و مفهوم «اخلاق مریدان» است. مؤلف دین المریدین شاعر بوده و در ضمن متن، از خود اشعاری سروده و افزوده و مطالب خود را از زبان «پیر طریقت» که همان خواجه گیسو دراز است نقل می کند. تقسیمات رساله دین المریدین بیشتر این است: وضو، طهارت، پاکیزگی، آداب نماز، تلاوت قرآن، آداب صوم (روزه)، افطار، آداب غذا خوردن، حج، سماع، شریعت، تصوف، مراقبه، و عبادات.

«و این همه برای «مریدان» با راهنمای «پیر طریقت» لازم و واجب است. ظاهراً اصل متن رساله در قرن ۹ هـ ق تالیف شده است و لیکن در سال ۱۲۶۵ هـ ق کتابت شده است. کاتب: «علی» نام دارد.»

نویسنده کوشش فراوان کرده تا متن رساله منقح و مصحح تحویل خواننده شود. لغات و الفاظ عرفانی را در حاشیه آورده و معانی و مفاهیم آنها را با استفاده از منابع گوناگون به دست داده است. تقریباً ۲۰۰ بیت شعر عرفانی فارسی در این متن آمده که همه در آخر متن یکجا جمع شده است. کوشش و تحقیق خانم عندلیب فاروقی باعث خوشحالی است. موفقیت او را از درگاه خدای یگانه درخواست داریم.

*****

فہرست نسخہ های خطی گنجینہ حکیم حبیب الرحمن کتابخانہ دانشگاه داکا - بنگلادش

رئیس الاطباء، شفا الملک^۱ حکیم حبیب الرحمن، متخلص به احسن^۲ در داکا (بنگلادش) در سال ۱۸۸۱م چشم به جهان گشود^۳. پدر او آخوند مولانا محمد شاہ معروف به پادشاہ میان (در گذشتہ ۱۹۱۳م)^۴ از بونیر، سوات (پاکستان) مهاجرت نموده به طرف دیوبند رفت و در دارالعلوم آغاز تحصیلات کرد و از ہمدردان مولانا اشرف تہانوی (۱۳۶۲ھ / ۱۹۴۳م) بوده و از مولانا مذکور نیز استفادہ می کرد. در این اثناء نواب احسن اللہ (در گذشتہ ۱۳۱۹ھ / ۱۹۰۲م) علم دوست و سخن پرور فرمانروای داکا بودہ و بہ سبب دوستی و لطف های او محمد شاہ در داکا اقامت گزید.

حکیم حبیب الرحمن تعلیمات ابتدایی را نزد پدر خویش یاد گرفته بعد از آن بہ مدرسہ دولتی داکا رفت. وی در سن دہ سالگی سرودن شعر آغاز کرد^۵ ولی اصل فعالیت او نثر نویسی بود. سیزدہ سالگی بہ کانپور (ہند) برای حصول علوم دینی شتافت و دستور زبان عربی را از مولانا اشرف تہانوی (۱۹۴۳ - ۱۸۶۳م) یاد گرفت^۶. حکیم حبیب الرحمن در کانپور بیشتر درس ها

۱. حکیم حبیب الرحمن، داکا پنجاہ سال پیش (بزیان اردو)، ۱۹۳۹ ص ۲.
۲. اقبال عظیم، سید، اردو در بنگال شرقی (بزیان اردو)، اگست ۱۹۵۳ م، ص ۱۱۵.
۳. محمد عبداللہ، احوال و آثار حکیم حبیب الرحمن (بزیان بنگلا) اسلامک فاؤنڈیشن، ۱۹۸۱ م ص ۲.
۴. همان مآخذ، ص ۲۰.
۵. همان مآخذ، ص ۱۵.
۶. اردو در بنگال شرقی، ص ۱۱۵.

را نزد اسحاق بردوانی تحصیل نمود و منطق را نزد مولانا حسن کانپوری و مولانا عبد الوهاب بهاری یاد گرفت و حدیث نزد مفتی لطیف الله علیگرهی و مولانا رشید احمد گنگوی خواند. برای یاد گرفتن فن طب یونانی اول به لکهنو و سپس به دهلی رفت. حکیم حبیب الرحمن در لکهنو پیش حکیم آغا حسن و در دهلی نزد حکیم عبد المجید خان (۱۹۱۰م) قانون علم طب را یاد گرفت. بعد از این در سال ۱۸۸۹ میلادی به آگره رفت و طب اسلامی را پایان رسانید^۱ و تقریباً سیزده سال بعد از تکمیل تحصیلات در ۱۹۰۴م بوطن خویش داکا بازگشت و آغاز طبابت کرد^۲ و در مدت کوتاهی نام بزرگی را کسب نمود. در همین اثناء در سیاست، روزنامه نویسی و تصنیف و تالیف پا گذاشت. حکیم حبیب الرحمن در ۱۹۰۵م با همراهی نواب سر سلیم الله (۱۸۸۴ - ۱۹۱۵م) وارد سیاست عملی هند شد و به عنوان معاون دبیر "مسلم لیک" انتخاب شد. در اکتبر سال ۱۹۰۶م اولین مجله به زبان اردو از داکا بنام "المشرق" آغاز نمود^۳. از لحاظ تاریخی روزنامه نگاری مجله "المشرق" اهمیت خاص دارد. در سال ۱۹۲۱م مجله دیگر بنام "جادو" به کمک خواجه محمد عادل اجراء کرد. بعد از تعطیل این مجله حکیم حبیب الرحمن در منزل خود هر ماه یک محفل شعر و سخن را پیاپی می کرد. بقول فرزندان او این محافل شعری ۱۹۳۰م تا ۱۹۴۵م دوام داشتند. حکیم حبیب الرحمن در ۲۳ فوریه سال ۱۹۴۷م جهان را بدرود گفت^۴.

بعد از درگذشت حکیم حبیب الرحمن کتابخانه شخصی او دارای دو هزار کتابهای چاپی و نسخه های خطی طبق وصیت مرحوم به کتابخانه دانشگاه داکا اهداء شد؛ ولی بعضی از کتابهای چاپی و نسخ خطی به علت بی توجهی اولاد حکیم حبیب الرحمن درخانه مانده و بعداً به سبب تذکر دادن محمد عبد الله، مؤلف احوال و آثار حکیم حبیب الرحمن به کتابخانه دانشگاه

۱. احوال و آثار حکیم حبیب الرحمن، ص ۳

۲. همان مأخذ، ص ۳

۳. احوال و آثار حکیم حبیب الرحمن، ص ۳۷۰

۴. نلانه غساله، ص ۱۷

داکا رسید^۱. یک فهرست نسخه های خطی بنام توصیفی کاتالوگ از کتابهای فارسی، اردو و عربی بزبان انگلیسی بتوسط حبیب الله، استاد دانشگاه، به کمک کتابخانه داکا در سال ۱۹۶۶ م به چاپ رسیده است؛ نظر به اینکه تعدادی از نسخه هائیکه بعد از چاپ فهرست مذکور به کتابخانه دانشگاه داکا رسیده شامل این فهرست نیست، فهرست کامل از نسخه های خطی بترتیب الفبایی موضوعی برای استفاده پژوهشگران ارایه می شود. نسخه های خطی مجموعه حکیم حبیب الرحمن به حروف اختصاری HR نامیده شده است.

تاریخ

- تاریخ فرشته، (جلد اول) محمد قاسم هندو شاه استرآبادی؛ ۱۰۱۵ هـ / ۱۶۰۶ م، نستعلیق ۳۲۵ ص، شماره - HR / 88
- تاریخ فرشته، جلد دوم (؟) محمد قاسم هندو شاه استرآبادی؛ ۱۲۴۷ هـ / ۱۸۳۲ م شماره - HR/208
- تاریخ مرهته، نواب ابراهیم خان، (۱۲۰۸ هـ)، شکسته، ۸۶ - ۴۴ ص، شماره - HR/121(C)
- تاریخ مهابت، مولف ناشناخته، ۴۹ ص، شماره - HR/94
- تاریخ نامه، مولف ناشناخته، ۲۰۴ ص، شماره - HR/120
- سکندرنامه نظامی، ۱۰۹ ص، شماره - HR/106
- طوفان البکاء (تاریخ اهل بیت و کربلا)، محمد ابراهیم جانپاز؛ ۱۲۵۰ هـ / ۱۸۳۴ م نستعلیق، کرم خورده، ۲۹۰ ص، شماره - HR/22
- منتخب شاهنامه (۱) ۱۰۶۳ هـ / ۱۶۵۳ م، توکل بیگ؛ نستعلیق، کرم خورده ۲ + ۲۰۷ ص، شماره - HR/67
- منتخب شاهنامه (۲)، مولف ناشناخته؛ شکسته، کرم خورده، ۱۸۸ ص، شماره - HR/8
- تذکره:

^۱ محمد عبدالله، احوال و آثار چند دانشمندان داکا (بزبان بنگالا). اسلامک فاونڈیشن، بنگلادش: ۱۹۹۱ م، ص ۱۲۸.

اولیای داکا، (بزبان اردو) مؤلف حکیم حبیب الرحمن؛ این نسخه بنام
 "آسودگان داکا" در سال ۱۹۴۶م چاپ شده است. شماره - HR/132

تذکره شعراء، (مختصر احوال چند تن شعرای فارسی) مؤلف ناشناخته؛ آغاز
 افتاده ۷۴۹ - ۲۸ص، شماره - HR/128

ثلاثة غساله (جلد اول، دوم و سوم) حکیم حبیب الرحمن؛ ج، ۱، ص ۱۶۰ - ۱،
 بزبان اردو، ج، ۲، ۳۹۲ - ۱۶۱ ص، بزبان فارسی شماره - HR این نسخه در
 سال ۱۹۹۵م چاپ شده است. با ترتیب و تعلیقات عارف نوشاهی، مغربی
 پاکستان اردو اکادمی، لاهور]

ثلاثة غساله (چند برگ) حکیم حبیب الرحمن؛ بزبان اردو، شماره - HR/ 180
 حالات حافظ رحمت خان، مؤلف ناشناخته؛ ۲۱ص، شماره - HR/153
 داستان عبرت بار، عبید الله عبیدی؛ ن ۱۸۸۰م، نستعلیق، ۱۷۳ص، شماره -
 HR/144

رساله دوازده امام، مؤلف ناشناخته؛ نستعلیق، ۱۲ص، شماره - HR/75
 سقراط، حکیم حبیب الرحمن؛ ۱۹ ربیع الاول ۱۳۲۱ هـ، بزبان اردو، ۱۴ص،
 چاپ نشده، شماره - HR/136

گلدسته شعرای داکا، (چند تن شعرای داکا قرن نوزدهم میلادی)، بزبان اردو،
 سرورق افتاده، ۱۵۶ص، شماره - HR/170
 یاد داشت (عبد اللطیف و عبد الغفور نساخ)، بزبان اردو، مؤلف ناشناخته،
 شماره - HR/183

تصوف:

رساله تصوف، مؤلف ناشناخته، (۱۲۲۰ هـ / ۱۸۰۶ م) ۸۶ص، شماره - HR/172
 شمع محفل، میرنور الناصر دهلوی؛ نوزدهم میلادی، نستعلیق ۹۶ص، شماره
 - HR/84

مجموعه رساله های مختلف:

- ۱ - انتخاب رساله اجازت نامه ۲ - انتخاب از رساله حضرت شاه مدار
- ۳ - انتخاب از رساله خواجه بهاء الدین نقشبند ۴ - انتخاب از رساله توحید
- ۵ - صفت الایمان و احکام الصلوة ۶ - کتاب معرفت العبادات
- ۷ - عمدة الاسلام ۸ - فقه جلالی ۹ - قانون فقه ۱۰ - حیرة الفقها
- ۱۱ - چهار حدیث ۱۲ - رساله اسرار المشایخ ۱۳ - رساله وجودیة
- ۱۴ - رساله ظفر نامه ۱۵ - سوال جواب موسی و محمد ۱۶ - تحفة النصایح
- ۱۷ - رساله ترجمه حدیث ۱۸ - انتخاب از وصیت نامه حضرت رسالت پناه
فتح محمد و پدرش ابراهیم، ۱۰۸۵ هـ / ۱۶۷۴ م، کرم خورده،
۱۳۷ ص، شماره - HR/11-21
- هدایت المخلوق، جمال محمد بن اسحاق؛ ۲۵ رمضان ۱۳۱۵ هـ، ۱۲ ص،
شماره - HR/178-C

داستان:

- انوار سهیلی، ملا کمال الدین حسین واعظ کاشفی؛ نستعلیق، کرم خورده،
۲۱۶ ص، شماره - HR/90
- طوطی نامه، محمد قادری؛ ۱۷ صفر ۱۲۳۶، ص ۶۰-۶۱ و ۶۲، شماره - HR/99
- فرحت دل، محمد حسین آسی جهانگیر نگری؛ ترجمه اردوی داستان منثور
بهرام گور، ۳۸ - ۲ ص، شماره - HR/152
- قصه کامروپ و کام لنا، حمایت خان؛ ۲۴ چیت ۱۱۹۵، سال بنگلا، کرم خورده
نستعلیق، ۱۱۷ ص، شماره - HR/65
- کتاب المضاحک، محمد سعد؛ ۱۱۲۳ هـ / ۱۲-۱۷۱۱ م، نستعلیق، کرم خورده،
۱۴۵ ص، شماره - HR/3
- گل بکاولی، امتیاز الله بنگالی؛ ۱۱۳۴ هـ شکسته و نستعلیق، ۸۸ ص، شماره -
HR/44

- مجموعه ۱ - طوطی نامه، محمد قادری ۲ - آصف نامه، محمد صدیق ۳ -
تعلیم القوانین، مولف ناشناخته ۴ - تعلیم الصبیان، قلمدار علی ۵ - نصاب نظم
مصلی، مولف ناشناخته ۶ - خرد زار، مولف ناشناخته، ۴۴۲ ص، شماره -

HR/141 A TO F

مثنوی نل و دمن، فیضی فیاضی؛ ربیع اول ۱۳۲۴ هـ ۱۷۵ ص، شماره - HR/119

دستور زبان

انوار العبارت، کرام علی خان، قرن نوزدهم و بیستم میلادی، نستعلیق، ۵ ص،

شماره - HR/46

بیان مصدر، تارا چند؛ ۱۲۱۹ هـ شکسته، ۴۳ - ۱۵ ص، شماره - HR/121(B)

فارسی بولچال (فارسی گفتاری) هری ناتهدی؛ ۲۵۶ ص، شماره - HR/89

ریاضی:

دفترچه دخل و خرج، حکیم حبیب الرحمن؛ (بزبان اردو)، ۸۱ ص، شماره

HR/166-

کتاب و مؤلف ناشناخته، نستعلیق، ۷۰ ص، شماره - HR/179

گلدسته (نوباده)، منیر سیف لاهوری؛ شکسته، ۱۱۰ - ۱۳ ص، شماره -

HR/126(B)

سفرنامه:

مچھلی نامہ، نور اللہ خواجہ؛ بزبان اردو، ۶۴ ص، شماره - HR/150

شعر و ادب:

بهار گلشن، مؤلف ناشناخته؛ (بزبان اردو و فارسی) ۱۰۷ ص، شماره - HR/194

بیاض (دفتر یاد داشت)، حکیم حبیب الرحمن؛ ۱۷۳ ص، شماره - HR/134

بیاض، حکیم حبیب الرحمن؛ (بزبان اردو) ۳۵ ص، شماره - HR/137

بیاض و ادبیات، خواجہ عبد الغفور؛ محمود آزاد، بزبان اردو، شماره

HR/184C-

تحفة الاحرار، مثنوی جامی؛ ۱۷۹۹/۵۱۲۱۴ م نستعلیق، کرم خورده، ۷۱ ص،

شماره - HR/5

ترجمه ادبیات عربی، از عبد الحق دهلوی؛ (شاید) بزبان فارسی و عربی،
شماره - HR/197-A

چهار عنصر، مرزا عبد القادر بیدل؛ قرن نوزدهم میلادی، نستعلیق، ۱۸۴ ص،
شماره - HR/85

دانش نامه عطائی، پرسوتم داس عطائی؛ ۱۱۹۶ هـ، نستعلیق، ۳۳۴ ص، شماره
HR/86-

دیوان آصفی و معدن جواهر و طوطی نامه و فال نامه، مولف ناشناخته؛ ۸۵ ص،
شماره - HR/154

دیوان اختر، عبد الغفار اختر؛ خواجه، ابتدای قرن بیستم، نستعلیق، ۶۰ ص،
شماره - HR/140

دیوان امیر خسرو، نستعلیق، ۱۲۱ ص، شماره - HR/108

دیوان جلال امیر، جلال؛ ۸۴ ص، شماره - HR/149

دیوان سراج، سراج الدین؛ ۱۲۵۹ هـ / ۱۸۴۳ م، نستعلیق، ۷۰ ص، شماره
HR/25-

دیوان شمس تبریزی (آغاز و آخر افتاده)، ۲۶۰ ص، شماره - HR/162

دیوان صمد، عبد الصمد؛ (داکا) ۱۲۴۷، (بنگلاسال) بزبان اردو، ۳۱ - ۳۰ و
۲۰ - ۱ ص، شماره - HR/145

مجموعه دیوان، دیوان غزنوی، دیوان لسانی، دیوان حافظ، شماره - ۴۷۰ ص،
دیوان غنی، محمد طاهر کشمیری؛ ۱۰۶۰ هـ / ۱۶۵۰ م شکسته، ۷۵ ص،
شماره - HR/64

دیوان مصحفی، غلام همدانی مصحفی؛ ۲۷۰ ص، شماره - HR/149

رباعیات ابو سعید ابو الخیر؛ بزبان عربی و فارسی، ۲۴ رمضان ۱۲۳۷ هـ
ص، HR/129-A

رسالة معاویه، مؤلف ناشناخته؛ برگ دوم افتاده، ۱۰ ص، شماره - HR/178-A

سکندر نامه بحری نظامی، ۲۴۹ ص، شماره - HR/156 A

شرح مثنوی رومی، محمد رضا؛ ۱۰۸۴ هـ / ۷۴ - ۱۶۷۳ م، نستعلیق، کرم

- خورده، ۱۷۵ ص، شماره - HR/10
- شکرستان، شاد عظیم آبادی؛ ۱۰۹۷ هـ / ۱۶۸۵ م، نستعلیق، کرم خورده، ۱۷۲ ص، شماره - HR/63
- صنعت رد البحر، مؤلف ناشناخته؛ ۱۲۸۱ هـ، ۲ ص، شماره - HR/129(C)
- فریاد حبیب، حبیب؛ ۲۹ ص، شماره - HR/148
- قصیده، محمود آزاد؟ ۱۸۹۵، شماره - HR/187
- قصیده الهمزیه اکبر شاه قبولی؛ شکسته، ۴۴ ص، شماره - HR/138
- کتاب انتخاب روزگار، مظفر علی بیگ؛ ۲۲ ص، شماره - HR/131
- کلام شعرای داکا، مؤلف ناشناخته؛ ۱۳۰۹ هـ، ۱۳۵ ص، شماره - HR/118
- کلیات خان خانان، مرزا بیرم خان؛ ۷ سوال ۱۰۱۴ هـ، شماره - HR/187-A
- گلستان سعدی، کاتب ابو بکر بن سعد بن زنگی؛ نستعلیق، کرم خورده، ۱۰۵ ص، شماره - HR/76
- مجموعه سرود اسلامی، مؤلف ناشناخته، ۵۰ ص، شماره - HR/133
- منتخب اشعار فارسی، اردو و عربی
- ۱ - صبح صادق - محمد صادق (درگذشت ۱۸۵۸ م)
- ۲ - مثنوی بحر المحيط و دریای عشق، میر تقی میر؛ شماره - HR/23
- منظوم اختر (بزبان اردو)، عبد القادر اختر؛ ۱۳ ص، شماره - HR/177
- نان و حلوا، بهاء الدین آملی؛ ۱۲۶۱ (بنگلا سال) ۲۴۹ - ۲۶، ۲۶ - ۱ ص شماره - HR/156-B
- قصیده نصاب الصبیان، مؤلف ناشناخته؛ شکسته، ۲۲۵ ص، شماره - HR/126-A
- کتاب ناشناخته، بیژن قادری؛ (؟) نستعلیق، ۸۷۳ ص، شماره - HR/173
- نام کتاب خوانده نمی شود، کرم خورده، شهاب الدین ۴ رجب ۱۱۱۸ هـ ۱۳۱ ص، شماره - HR/123
- کتاب و مؤلف ناشناخته، آغاز افتاده، (بزبان اردو)، ۱۲۱ ص، شماره - HR/130

کتاب و مؤلف ناشناخته ، ۶۳ ص، شماره - HR/158

کتاب و مؤلف ناشناخته ، شماره - HR/189

طب:

الفارق ، حکیم حبیب الرحمن ؛ (بزبان اردو) چاپ شده ، ۳۰ ص، شماره -

HR/165

خواص الاغذیه ، میر قربان علی حکیم ؛ داکا، نستعلیق ، ۱۵۳ ص، شماره -

HR/174-A

تحفة الحسینی، المعروف به مجمع الفوائد ، میر قربان علی ؛ نستعلیق و شکسته ،

۸۰ - ۶۳ ص، شماره - HR/176-B

دستور الاطباء ، محمد قاسم ؛ نستعلیق ، ۳۵۵ - ۱۶۹ ص، شماره - HR/174-B

دستور العمل ، مؤلف ناشناخته ؛ شکسته - ۲۶۹ - ۱۰۸ ص، شماره - HR/121-E

ذخیره خوارزم شاهی ، ۳۷۳ ص، شماره - HR/96

رساله عطریه نوری شاهی ، ناظم الدین محمود ؛ ۹۸۷ هـ ۵۳ - ۱ ص، شماره -

HR/102

رساله چوب چینی ، مؤلف ناشناخته ، ۲۵ رجب، ۱۳۹۲ هـ ۲۴۹ - ۲۱۹ ص،

شماره - HR/113-A

رساله قانونچه ، مؤلف ناشناخته ، ۱۲۵۵ ، (بنگلاسال) نستعلیق ،

۷۳ ص، شماره - HR/1

شفا المجریات - مؤلف ناشناخته ؛ ۱۴۶ ص، شماره - HR/124

طب الملوک در غذا ، مؤلف ناشناخته ؛ شماره - HR/100

عشبه مغربی ، مؤلف ناشناخته ؛ ۱۳۹۲ هـ ۲۵۶ - ۵۰ ص، شماره - HR/113-B

علاج اسپان ، عبد الوهاب ؛ ۱۰۷ ص، شماره - HR/103

قانون علاج ، مؤلف ناشناخته ؛ ۶۲۸ ص، شماره - HR/163

کتاب اختیارات بدیعی در مرکبات ، مؤلف ناشناخته ؛ جلد اول ۲۰۳ ص، جلد

دوم ۵۴ ص، شماره - HR/109

کنز الفوائد ، اسرار الله ؛ شماره - HR/151
 ماء الجین ، مؤلف ناشناخته ؛ ۲۵ رجب ۱۲۹۲ ۱۳۵۵ پهاگن (یکی از ماه های
 فصل بهار سال بکر می هندی) ۱۲۸۲ بنگلا سال ۲۶۴ - ۲۵۷ ص، شماره
 HR/113-C-

مجربیات ، حکیم امین الله ؛ ۲۴ ص، شماره - HR/122
 منتخب داراشاهی ، داراشاهی ؛ ۱۳۲ ص، شماره - HR/97
 موالیات ، حکیم غلام انعام ؛ ۱۲۷ ص، شماره - HR/112
 نکات طب ، افسر محمود ؛ ۳۹ ص، شماره - HR/104
 نسخه ، اسم مؤلف ناشناخته ؛ ۱۴ ص، شماره - HR/93

فرهنگ :

فرهنگ شمس ، عبد الرشید هاشمی ؛ نستعلیق ، ۷۴ ص، کرم خورده ، شماره -
 HR/9

منتخب اللغات ، عبد الرشید تتوی ؛ نستعلیق ، شماره - HR/159

فقه و دین :

اعتقادات ، عبد الوحید ؛ ۱۴ ص، شماره - HR/139
 الوعظ العظم ، مؤلف ناشناخته ؛ (بزبان عربی) شماره - HR/202
 تحفته القراء ، مصطفی قادری ؛ ۱۲۲۲ هـ، نستعلیق ، ۳۸۲ ص، شماره - HR/115
 تعویذ ، مؤلف ناشناخته ؛ ۵۰ - ۳۸ ص، شماره - HR/127-C
 تقریر ترمذی شریف ، مؤلف ناشناخته ؛ ۵۱۳ ص، شماره - HR/95
 چهار حدیث ، مؤلف ناشناخته ؛ (بزبان عربی و اردو) ۱۵ ص، شماره - HR/135
 دستور العمل صدر دیوان کلکته ، امیر الدین محمد ؛ نستعلیق ، کرم خورده ،
 ۱۵۷ ص، شماره - HR/87
 رساله آه سرد ، خواجه میر درد ؛ ۱۹ پهاگن ، ۱۲۵۸ سال بکر می یا (سال بنگلا)
 شماره - HR/195-A

فهرست نسخه های خطی...

رساله اوزان ، سر محمود علی ؛ (فارسی و عربی) رجب ۱۲۲۶ هـ ۴۷ ص،
شماره - HR/107

رساله دریان فرق مختلف، ما تهوراناته پندت برهمن؛ نستعلیق ، کرم خورده،
۱۰ ص، شماره - HR/4

رساله فوائد سطری ، محمد علی رفعت بن عتیق الله خان؛ (فارسی و عربی) ،
۱۷ ص، شماره - HR/129-B

صحیح الفیاض ، مولف ناشناخته؛ نستعلیق و شکسته، ۷۵ - ۵۶ ص، شماره -
HR/110-C

فالنامه ، مولف ناشناخته ، ۱۵ ص ، شماره - HR/127-A

وفات نامه ، مولف ناشناخته ؛ ۳۷ - ۱۶ ص، شماره - HR/127-B

کتاب المصنفی فی السیر النبوی المصطفی ، مولف ناشناخته ؛ نستعلیق، ۲۹ ص،
شماره - HR/11-A

نسخه و مولف ناشناخته (بزبان اردو) شماره - HR/171-A

مجمع الانصاری ، مولف ناشناخته ؛ ۱۰۷ - ۸۸ ص، شکسته HR/121-D

مخزن الاسرار ، شیخ عبد السبحان ، ۱۲۷۵ هـ ۴۳ ص، شماره - HR/171-B

مذاهب و قران الصباح ، ابو عامر عثمان بن صاد؛ ۳۱۶ ص، شماره - HR/160

مسائل فقه ، مولف ناشناخته ؛ ۱۴۰ ص، شماره - HR/146

معدن الجواهر ، مولف ناشناخته؛ ۱۳۱۸ هـ ۳۲۸ ص، شماره - HR/168

مفتاح الرحمن ، عبد الرحمن ؛ ۲۶۴ ص ، شماره - HR/117

مناجات ، عبد لله انصاری ؛ ۱۴ ص ، شماره - HR/156-C

منافع القلوب ، شمس الدین شیخ ؛ ۶۰ - ۲۱ و ۲۰ - ۱ ص، شماره - HR/101

ناله درد ، خواجه میر درد ، ۲۴ ذیقعدہ ۱۲۶۸ هـ شماره - HR/195-B

نسخه ناشناخته ، رحمت الله انصاری؛ (۴ برگ افتاده) ۱۴ ص، شماره -

HR/178-B

نسخه و مؤلف ناشناخته (بزبان عربی) شماره - HR/198

فلسفه و کلام:

رساله در عقاید و کلام ، عبد الحق دهلوی؛ (؟) (فارسی و عربی) شماره -

HR/197-B

منطق الشریف ، ابو علی حسن ابن عبد الله؛ (بزبان عربی) شماره - HR/203

نسخه و مؤلف ناشناخته، (بزبان عربی) شماره - HR/204

فهرست ها:

فهرست کتابخانه شخصی حکیم حبیب الرحمن؛ بزبان اردو و انگلیسی ، ۲۴

ص، شماره - HR/164

فهرست نسخه خطی دیوبند، (بزبان اردو) ، مولوی شمس الدین احمد؛ ۱۴ص،

شماره - HR/167

مکتوبات:

انشای رضائی حسینی ، رضا حسینی؛ ۱۲۸۸ هـ ۱۶۵ص، شماره - HR/111-D

تاج المنشات و انشاء تاج محمد ، تاج محمد؛ ۱۲۷۰ بنگلا سال، ۱۲۱ص، شماره

- HR/111-C

خطوط به حکیم حبیب الرحمن ، اطهر (بزبان اردو) شماره - HR/184

خطوط به حکیم حبیب الرحمن ، مولف ناشناخته؛ ۲۷ ژوئیہ، ۱۹۴۴م، شماره -

HR/186

خطوط حکیم حبیب الرحمن ، حبیب الرحمن؛ (بزبان اردو) شماره - HR/181

خطوط رایل آسیاتک سوسائتی به حکیم حبیب الرحمن ، محمد حسین؛ ۶ ژوئیہ

۱۹۳۹م شماره - HR/185

خطوط نواب احسن الله ، ۷۷ - ۱۲۷۵، (بنگلا سال) ۱۲۶ص، شماره - HR/161

رقعات ابو الفضل ، ۱۲۵۷ (بنگلا سال) ، ۵۴ص ، شماره - HR/111-A

رقعات عالمگیری ، پادشاه عالمگیر (اورنگ زیب)؛ ۱۲۷۰ (بنگلا سال) ۹۲

ص، شماره - HR/111-B

سپاس نامه انساب ، ۱۷۸ص ، شماره - HR/147

مفید انشاء ، لکھی راج منشی؛ شکسته، ۱۱۲۶ هـ ۲۵۵ - ۱۱۱ص، شماره -

HR/126-C

مکاتبات علامی، ابو الفضل علامی شیخ؛ کرم خورده، ۸۰ ص، شماره

HR/73-

مکتوبات یحیی منبری، نستعلیق، ۳۷۴ ص، شماره - HR/155

نامه های پراکنده، مؤلف ناشناخته؛ ۱۴ ص، شماره - HR/191

نسخه انشاء، شیخ عصمت الله ندیم؛ منشی، شکسته، ۴۵ ص، شماره

HR/125-

منطق:

قطب، مؤلف ناشناخته؛ (بزبان عربی) شماره - HR/205

نسخه و مؤلف ناشناخته (بزبان عربی) شماره - HR/201

نجوم:

ذخیره اسکندر، ترجمه الگزنندر گرید؛ ۱۲۸۵ (بنگلا سال) ۱۴۴ ص، شماره -

HR/175

رساله حساب ماههای ثابت و زوجین و منقلب، مؤلف ناشناخته؛ ۹ ص، شماره -

HR/156-D

متفرق:

اخلاق محسنی، حسین الکاشفی؛ ۳۸۰ ص، شماره - HR/114

انتخاب فضایل علوم، مؤلف ناشناخته؛ نستعلیق، ۱۰ ص، شماره HR/48

خواب نامه، مؤلف ناشناخته؛ شکسته، ۱۴ ص، شماره - HR/121-A

عروض و قوافی، مؤلف ناشناخته؛ (مفسر مولانا قمر الحق) ۱۱ شوال ۱۱۵۲ هـ،

۱۴۵ ص، شماره - HR/190

گلزار ابراهیم، نورالدین محمد ظهوری؛ مجموعه انشاء: ۱ - دیباچه نوری ۲ -

دیباچه خلیل ۳ - دیباچه گلزار ابراهیم بشمول مینا بازار که در لکهنو در ۱۸۴۸

چاپ شده. آغاز افتاده، کرم خورده، نستعلیق، ۷۳ ص، شماره - HR/69-72

مجموعه نسخه های

۱ - بهار دانش - شیخ عنایت الله، ۱۶۵۱ م ۲ - مکاتبات علامی ۳ - أم العلاج، امان الله حسینی؛ چاپ شده ۱۸۷۳ م نک آصفیه ال، شماره - ۴۰۶۷۴ - توضیح المدارج، فقیر مهدی؛ ۱۱۲۷ هـ / ۱۷۱۵ م، کل صفحات: ۲۲۲، کرم خورده، شماره - HR/49-52

مجموعه نسخه های،

- ۱ - بررسی مختصر درباره سازمانهای بنگال، مولف ناشناخته
  - ۲ - فالنامه قرآنی، مولف ناشناخته؛ ۴ محرم ۱۲۲۹ هـ
  - ۳ - نصاب الصبیان، بدر الدین ابو نصر فراهی.
  - ۴ - وفات نامه، نوشته حافظ؛ ۱۰ رمضان ۱۲۱۵ هـ / ۱۸۰۰ م
  - ۵ - منتخب از مشنوی جلال الدین رومی، درویش محمد بخاری؛ چاپ شده ۱۲۸۵ هـ، نظامی پریس، کانپور
  - ۶ - اساس المصلی، مولف ناشناخته
  - ۷ - فقه هندی (شعر هندی در زبان فارسی) نوشته عبدو، ۱۰۷۴ هـ / ۱۶۶۳
  - ۸ - مسائل سته فی اصول الموتی، مولانا فقیر اله آبادی مکی؛ ۱۱۹۸ هـ / ۸۴-۱۷۸۳ م
  - ۹ - مختصر سؤال و پاسخ دینی، مولف ناشناخته
  - ۱۰ - رساله حج، مولف ناشناخته.
  - ۱۱ - واقعات سفر حجاز، شیخ عبد السبحان صدیقی؛ ۱۲۴۱ هـ / ۱۸۲۵ م، نستعلیق، شماره - HR/29-41
- مضامین حکیم حبیب الرحمن، حکیم حبیب الرحمن؛ (بزبان اردو) شماره - HR/182
- چند برگ از چند مولف ناشناخته (بزبان اردو و فارسی)، شماره - HR/193

*****

گزارش اجلاس انجمن فارسی پاکستان

نخستین اجلاس انجمن فارسی پاکستان در سال جاری، در روز پنجشنبه مورخ ۸ مرداد ماه ۱۳۷۷ برابر با سی ام ژوئیه ۱۹۹۸ م. در شهر لاهور، به دعوت خانه فرهنگ جمهوری اسلامی ایران، برگزار گردید.

در این اجلاس تعداد قابل توجهی از شخصیت‌های برجسته پاکستان از جمله رئیس انجمن فارسی پاکستان سناتور دکتر جاوید اقبال فرزند علامه محمد اقبال و رئیس پیشین دادگاه عالی، دکتر سید نسیم حسن شاه رئیس پیشین ایوان عالی کشور، دکتر خواجه محمد ذکریا استاد زبان اردو در دانشگاه پنجاب، دکتر ظهور احمد اظہر استاد زبان عربی، دکتر مسکین علی حجازی استاد روزنامه نگاری، دکتر ظهور الدین احمد استاد فارسی، پروفیسور محمد سهیل عمر رئیس اقبال آکادمی، دکتر محمد صدیق خان شبلی رئیس بخش اقبالیات دانشگاه اقبال، دکتر مہرنور محمد خان رئیس بخش فارسی مؤسسه ملی زبانهای نوین، دکتر ظهور احمد صدیقی معاون دانشکده دولتی لاهور، پروفیسور عبدالجبار شاکر رئیس کتابخانه های عمومی استان پنجاب، پروفیسور محمد انور خان رئیس گروه زبان فارسی دانشگاه دولتی لاهور، دکتر محمد سلیم مظہر استاد زبان فارسی، دکتر خواجه حمید یزدانی استاد فارسی، دکتر یمین خان استاد فارسی و دکتر سید محمد اکرم رئیس بخش اقبالیات دانشگاه لاهور و دبیر انجمن فارسی، از جمهوری اسلامی ایران دکتر محمد مهدی توسلی سرپرست مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان و محمد علی بی تقصیر سرپرست خانه فرهنگ جمهوری اسلامی ایران در لاهور، همچنین تعدادی از بانوان و مریبان فارسی دانشکده‌های مختلف لاهور حضور داشتند.

پس از تلاوت آیاتی چند از کلام الله مجید، دبیر انجمن فارسی ضمن خیر مقدم به میهمانان، یاد و خاطره دو نفر از اعضای انجمن فارسی یعنی مرحوم دکتر سید سبط حسن رضوی و مرحوم دکتر رحیم بخش شاهین را گرامی داشت و تقاضا نمود حضار برای مغفرت روح آنان فاتحه قرائت نمایند. سپس سرپرست خانه فرهنگ جمهوری اسلامی ایران در لاهور، به عنوان میزبان، به میهمانان خوش آمد گفت و اظهار امیدواری کرد که انجمن بتواند در پایان اجلاس به نتایج سودمندی برسد. آنگاه دبیر انجمن گزارش مبسوطی از پیشینه انجمن و اجلاس گذشته را به اطلاع شرکت کنندگان رساند. وی، سپس از مدعوین دعوت نمود به نوبت نقطه نظرهای خود را در مورد دستور جلسه ایراد نمایند و پیرامون مسائل مطروحه انجمن به بحث و تعادل نظر پردازند.

در پایان میهمانان خصوصی، دکتر محمد مهدی توسلی و دکتر نسیم حسن شاه، به نوبت درباره کیفیت این اجلاس و آینده آن و راه کارهای مؤثر در بقا و استمرار انجمن به ایراد سخن پرداختند. سخنران پایانی، دکتر جاوید اقبال بود که به عنوان رئیس جلسه به جمع بندی دستاوردهای این اجلاس پرداخت. پس از خاتمه سخنرانی، دبیر انجمن قطعنامه اجلاس را قرائت نمود و آن را به تأیید کلیه شرکت کنندگان رساند. متن قطعنامه به شرح زیر است:

(این قطعنامه در دو بخش، می باشد: الف - مربوط به دولت جمهوری اسلامی ایران؛ ب - مربوط به دولت جمهوری اسلامی پاکستان.)
قطعنامه

الف:

در جلسه انجمن فارسی پاکستان که در تاریخ ۳۰ ژوئیه ۱۹۹۸ء به ریاست جناب آقای سناتور دکتر جاوید اقبال در خانه فرهنگ جمهوری اسلامی ایران در لاهور تشکیل یافت قطعنامه زیر به تصویب رسید:

۱ - "دانشجویانی که از دانشگاههای شبه قاره بخصوص پاکستان دوره

کارشناسی ارشد را با درجه اول می گذرانند برای ثبت نام در دوره دکتری زبان و ادبیات فارسی مخصوص دانشجویان خارجی دانشگاه تهران پذیرفته شوند و در پذیرش آنها هیچ شرط دیگر علمی غیر از درجه اول نگذاشته شود. درجه اول در دانشگاههای شبه قاره بخصوص پاکستان از شصت در صد نمره شروع می شود. علتش این است که طریق امتحانی دانشگاههای این منطقه از دانشگاه ایران (تهران) مختلف است. شصت در صد نمره بدست آوردن در امتحانات دانشگاههای پاکستان نشانه استعداد خاص دانشجویان به حساب می رسد.

حال آن است که دانشگاه تهران دانشجویانی را از کشورهای مختلف در دوره دکتری مخصوص دانشجویان خارجی می پذیرد که پایه علمی آنها از لحاظ زبان و ادبیات فارسی هرگز برابر با دانشجویان فارسی شبه قاره بخصوص پاکستان نمی باشد.

۲ - چون خارج از ایران زمینه‌ی برای ترویج زبان فارسی در پاکستان از هر کشور دیگر مساعدتر است بنا بر این تعداد دانشجویان دوره دکتری مذکور به حساب کافی افزوده شود.

۳ - دانشجویان فارسی در دوره مذکور تا سن چهل سالگی پذیرفته شوند."

(سناتور دکتر جاوید اقبال)

رئیس

(دکتر سید محمد اکرم)

دبیر کل

قطعنامه

ب:

در جلسه انجمن فارسی پاکستان که در تاریخ ۳۰ ژوئیه ۱۹۹۸ به ریاست جناب آقای سناتور دکتر جاوید اقبال برای ترویج زبان فارسی در پاکستان تشکیل یافت قطعنامه زیر به تصویب رسید:

۱ - تدریس زبان فارسی در دبیرستانها از کلاس نهم به عنوان یک درس انتخابی آغاز شود.

۲ - کتاب درسی فارسی برای کلاسهای نهم و دهم دبیرستانها مجدداً مرتب شود.

۳ - در هر دبیرستان و دانشکده بی که فاقد استاد زبان فارسی است باید استاد فارسی تعیین شود.

(سناتور دکتر جاوید اقبال)

رئیس

(دکتر سید محمد اکرم)

دبیر کل

کتابها و نشریات تازه

بیدل ، و سبک هندی سپهری

نوشته حسن حسینی . تهران : سروش ، ج ۲ ،

۱۳۷۶ ، ۱۵۰ ص .

بیدل ،
و سبک هندی سپهری

حسن حسینی نویسنده کتاب از شاعران

برجسته معاصر ایران ، بعد از انقلاب اسلامی ،

است و بهمین دلیل با وسواسی کامل به نقد و

بررسی کلام بیدل می پردازد . حسینی در این کتاب

ویژگی های سبک هندی را شرح داده و سپس به

شباهت های ذهنی سپهری و بیدل ، علل پیچیدگی شعر بیدل ، و ... پرداخته است .

خواندن این کتاب به دانشجویان فارسی توصیه می شود .

اردوگاه پاسداران

نوشته علی اصغر رباط جزوی ، تهران : سروش ، ۱۳۷۶ . ۶۴ صفحه . این

کتاب مجموعه هفت داستان است که نویسنده با توجه به خاطراتش در دوران

جنگ تحمیلی عراق علیه ایران به زبان روان و ساده و شیرین نگاشته است .

داستانها شامل خاطره از جبهه ، شکنجه روحی ، ابتکارات بچه ها ، فجر

- انفجاری در شب ، نامه ای به خانواده ، خاطراتی دیگر از جبهه و اسارت ، و

آزادی است . این مجموعه نمونه یی از ادبیات جنگ می باشد .

گزیده ده سال داستان نویسی در انقلاب اسلامی ، به کوشش ابراهیم حسن بیگی .

تهران : حوزه هنری ، ۱۳۶۸ ، ج ۱ ، ۲۲۳ صفحه .

کتاب گزیده ده سال داستان نویسی ، جلد یکم ، مجموعه انتخابی از

داستانهای تعدادی از نویسندگان معاصر ایران مانند یعقوب آژند ، اکبر خلیلی، رضا رهگذر، سید مهدی شجاعی ، حمید گروکان ، محمد میر کیانی ، رضا شیرازی ، مهدی حجوانی ، داریوش عابدی ، سمیرا اصلانپور ، راضیه تجار ، احمد عربلو ، محمد میر کیانی و ابراهیم حسن بیگی است. این مجموعه نمونه یی است از ادبیات بعد از انقلاب اسلامی ایران و شیوه داستان نویسی دهه اول .

دری به خانه خورشید

سلمان هراتی . تهران : سروش ، ج ۲ ، ۱۳۷۶ ، ۹۶ ص.

این کتاب مجموعه شعر یکی از شاعران بعد از انقلاب اسلامی ایران ، شادروان سلمان هراتی است. در این مجموعه تعداد ۲۹ سروده از اشعار شاعر به چاپ رسیده و نمونه شعر معاصر ایران در هر دو قالب آزاد و عروضی است.

فاجعه کشمیر (انگلیسی)

پروفیسور مقصود جعفری. راولپندی : کشمیر لائبریشن سل ، ۱۹۹۸ م ،

۹۴ ص.

این کتاب مجموعه مقالات نویسنده به زبان

PLIGHT

OF

KASHMIR

انگلیسی در خصوص کشمیر و رویدادهای آن

است. در این مجموعه ، نویسنده به مسائل کشمیر

از دیدگاه سیاسی و اجتماعی پرداخته و در پایان

کتاب نامه هایی را که در این خصوص به

شخصیت‌های داخلی و خارجی نوشته ، ضمیمه

کرده است.

MAQSOOD JAFRI

کتابها و نشریات تازه

دریای اسمار (ترجمه کتاسرت ساگر)

ترجمه مصطفی خالقداد عباسی ، به
تصحیح دکتر تاراچند و پروفیسور سید امیر حسن
عابدی هند : دانشگاه علیگره و مرکز تحقیقات
فارسی رایزنی فرهنگی سفارت جمهوری اسلامی
ایران - دهلی نو ، ۱۳۷۵ ش / فوریه ۱۹۹۷ م ،
۵۹۰ ص.

دریای اسمار

(ترجمه کتاسرت ساگر)

مصطفی خالقداد عباسی

دکتر تاراچند

پروفیسور سید امیر حسن عابدی

دانشگاه اسلامی علیگره ، پاکستان ، دانش روزگار جمهوری اسلامی ایران - هند

بهمن ماه ۱۳۷۵ ش / فوریه ۱۹۹۷ م

این کتاب نفیس شامل یک پیشگفتار عالمانه
از همکار گرامی سید باقر ابطحی (مدیر مرکز
تحقیقات فارسی) و یک مقدمه و سخن آخر ، از دو دانشمند برجسته زبان
فارسی شادروان دکتر تاراچند و دکتر سید امیر حسن عابدی است. کتاب
مزبور بخشی از دریای ادبیات داستانی هند است که در حقیقت بخشی از
گنجینه ادبیات جهانی محسوب می شود.

خواندن این کتاب به دانشجویان و استادان فارسی توصیه می شود.

فهرست نسخه های خطی فارسی کتابخانه عمومی و آرشیو پتیاله

فهرست نسخه های خطی فارسی
کتابخانه عمومی و آرشیو پتیاله
(پنجاب: هند)

تحریر و تنظیم استاد احمد منزوی ، مرکز
تحقیقات فارسی رایزنی فرهنگی جمهوری
اسلامی ایران - دهلی نو ۱۳۷۶ ش / ۱۹۹۷ م ،
۲۵۸ ص.

تحریر و تنظیم استاد احمد منزوی

حاوی فهرست نسخ خطی فارسی کتابخانه
پتیاله (هند) در موضوعهای علوم قرآنی ، رسایل ،
ستاره شناسی ، علوم غریبه ، طبیعی ، پزشکی ،
علوم عقلی ، عرفان ، فلسفه ، فقه ، فرهنگ نامه ، نامه نگاری ، منظومه ، داستان ،
سفرنامه ، تاریخ و زندگی نامه می باشد.

مرکز تحقیقات فارسی
رایزنی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران ، دهلی نو
(۱۳۷۶ ش - ۱۹۹۷ م)

فهرست نسخه های خطی فارسی کتابخانه انجمن ترقی اردو - دهلی نو
مرکز تحقیقات فارسی راینی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران، دهلی نو
۱۳۷۷ ش / ۱۹۹۸ م، ۱۶۷ ص.

این کتاب شامل نسخه های خطی کتابخانه

فهرست شماره ۳

فهرست نسخه های خطی فارسی
کتابخانه انجمن ترقی اردو - دهلی نو

انجمن ترقی اردو در موضوعهای تفسیر، تجوید،
حدیث، کلام و عقاید، فقه، فلسفه، ریاضی،
ستاره شناسی، ادعیه، پزشکی، عرفان، شروح،
نثرهای ادبی، منظومه، فرهنگ نامه، فنون ادبی،
دستور زبان، داستانها، تاریخ و جغرافیا می باشد
که به همت مرکز تحقیقات فارسی، دهلی نو بچاپ
رسیده است.

مرکز تحقیقات فارسی
راینس فرهنگی جمهوری اسلامی ایران - دهلی نو
(۱۳۷۷ هجری - ۱۹۹۸ م)

فارسی مین هندی الفاظ

تحقیق و تألیف عبدالرشید، مکتبه رابطه، ۱۹۹۶ م، ۲۹۶ ص.
این کتاب در خصوص شباهت های بین زبانهای فارسی و هندی است و
از نظر زبان شناسی حاوی اطلاعات سودمندی می باشد.

نشریات تازه:

مجله تحقیقات (اردو، فارسی، عربی):
(فصلنامه، ج ۱۹، ش ۶۳، ۲۹۶ ص، ۱۹۹۸ م، چاپ دانشگاه پنجاب لاهور)
این فصلنامه شامل سه بخش مقالات به زبانهای اردو، فارسی و عربی
است و به سردبیری پروفیسور دکتر جمیل شوکت منتشر می شود.
در این شماره ۹ مقاله به زبان اردو، ۲ مقاله به زبان فارسی و ۴ مقاله به زبان
عربی چاپ شده اند.

پیام (برای گسترش فکر و آگاهی):

(ماهنامه، ج ۴، ویژه نامه، ش ۱: ۲، ۱۶۰ ص، ژوئیه - اوت ۱۹۹۸م، چاپ اسلام آباد).

ماهنامه پیام، اردو زبان است و توسط اخوت تراست اسلام آباد منتشر می شود. این شماره به مناسبت ولادت پیامبر عظیم الشان عالم اسلام (ص) به تاریخ و سیرت رسول گرامی اسلام (ص) اختصاص دارد.

فکر و نظر (اردو):

(فصلنامه، ج ۳۵، ش ۴، ۱۵۱ ص، آوریل - ژوئن ۱۹۹۸م، چاپ اداره تحقیقات اسلامی دانشگاه بین المللی اسلامی، اسلام آباد).

این فصلنامه به مسؤلیت دکتر ظفر اسحاق انصاری و مدیریت دکتر صاحبزاده ساجد الرحمن منتشر می شود. مطالب این شماره شامل هفت مقاله در خصوص شبلی نعمانی، علوم اسلامی و عربی در آسیای میانه، جایگاه زن در اسلام، تأسیس و تشکیل جوامع اسلامی، و.. می باشد.

ایران شناسی (فارسی)

(فصلنامه، ج ۳، ش ۱۵، ۲۰۲ ص، خزان ۱۳۷۶ خ برابر با ۱۹۹۷م، چاپ خانه فرهنگ جمهوری اسلامی ایران - لاهور).

این شماره ویژه «سینمای ایران» است که به سرپرستی آقای محمد علی بی تقصیر و مدیریت دکتر ظهیر احمد صدیقی منتشر شده است. حاوی مقالات متعدد، مصاحبه، سفرنامه، ارزیابی کتاب، خبرنامه و بخش انگلیسی است.

ایران شناسی (فارسی)

(فصلنامه، ج ۴، ش ۱۶، ۱۷۰ ص، زمستان ۱۳۷۶ خ برابر با ۱۹۹۸م، چاپ خانه فرهنگ جمهوری اسلامی ایران - لاهور)

این شماره ویژه « هنر در ایران » و به معرفی هنر و تمدن ایرانی در ادوار مختلف تاریخ می پردازد. در این شماره مقالاتی در خصوص خط و خطاطی، بناهای ایرانی، عهد زوال و انحطاط قاجاریه، رویدادهای عمرانی، مشخصات اقتصاد ایران و آینده آن و... آمده است.

نامه فرهنگستان (فارسی)

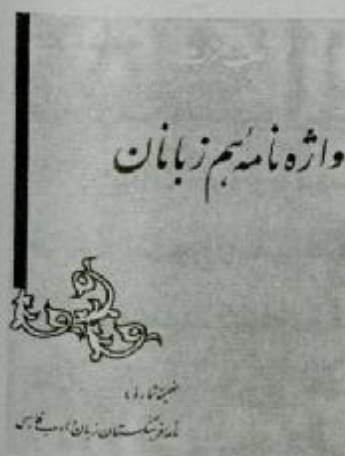
(فصلنامه، سال سوم، شماره دوم، ۲۰۰ ص، تابستان ۱۳۷۶، چاپ فرهنگستان زبان و ادب فارسی ایران).

در این شماره مقالاتی در خصوص خدمت ادبیات داستانی به زبان، بازشناسی بقایای افسانه گرشاسب در منظومه های حماسی ایران، تفسیری دیگر از شیخ صنعان، دو نسخه خطی، نظام آوائی، برنامه ریزی زبان در کره جنوبی، تحقیقات ایران شناسی، اخبار و نامه های خوانندگان آمده و در پایان فشرده مقالات به زبان انگلیسی درج شده است.

واژه نامه هم زبانان (فارسی):

(ضمیمه شماره ۴، نامه فرهنگستان زبان

وابسته فارسی، ۱۳۷۶)

این ضمیمه را محمد آصف فکرت، عضو پیشین آکادمی علوم افغانستان تألیف و فرهنگستان زبان و ادب فارسی به صورت ضمیمه فصلنامه چاپ و منتشر نموده و شامل واژه های زبان درسی به همراه معادل فارسی آنها است.

قند پارسی (فارسی)

(فصلنامه، شماره ۱۴، ۲۴۶ ص، پاییز ۱۳۷۳، چاپ مرکز تحقیقات فارسی راینی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران - دهلی نو).

فرهنگ

فارسی - بنگالی - انگلیسی

به کوشش
علوم ادویتی

این فصلنامه به زبان فارسی در هند منتشر می شود. حاوی مقالات ارزشمندی در زمینه زبان و ادب و فرهنگ فارسی در شبه قاره می باشد. خواندن آن را به دوستان و استادان و دانشجویان فارسی توصیه می کنیم.

مدرس:

راهنما: فرهنگساز جمهوری اسلامی ایران - ۱۳۶۵

(فصلنامه، علمی پژوهشی، دوره دوم سال سوم، ۱۸۷ ص، تابستان ۱۳۷۶، چاپ دانشکده علوم انسانی دانشگاه تربیت مدرس - ایران).

فصلنامه، شامل نکاتی در خصوص ضرورت بازنگری اساسی در درس تربیت بدنی مقطع ابتدایی، تئوری تربیتی، برداشتی نو از سطوح تحقیقات تربیتی، شیوه شنیداری - گفتاری در آموزش زبان خارجی و... می باشد.

(توسلی)

*

فرهنگ فارسی - بنگالی - انگلیسی

از زمان ورود اسلام به سرزمین بنگال فارسی وسیله آموزش و انتقال فرهنگ و عرفان و تمدن اسلامی در آن ناحیه بوده است، چنانکه وجود هزاران نسخه خطی فارسی این بیان را به اثبات می رساند. پس از بیش از هشتصد سال ورود فارسی به آن منطقه و باوجود همه نوع دسیسه های بیگانگان برای برکندن ریشه فارسی

از آن دیار و تفاوت واضح بین زبان بنگالی و فارسی، طبق تحقیقات زبانشناسانی هم اکنون بیش از نه هزار واژه فارسی با اندک تغییری در زبان بنگالی امروزه مورد استفاده قرار می گیرد و بسیاری از علما و ادبا و دانشوران بزرگسال این کشور علاقه مند به مطالعه مثنوی معنوی رومی و گلستان سعدی

و دیوان حافظ و رباعیات خیام و شاهنامه فردوسی و سایر آثار معروف فارسی می باشند.

بی شک بعلت عدم دسترسی به فرهنگنامه فارسی به بنگالی مردم این سرزمین در حل مشکلات زبان فارسی احساس دشواری می کردند. جای خوشوقتی است که اخیراً این نکته مورد توجه اولیای محترم رایزنی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران در داکا قرار گرفته و آقای علی اورسجی رایزن محترم فرهنگی جمهوری اسلامی ایران با همکاری گروه پژوهش و تحقیق رایزنی و چندتن از استادان ایرانی و بنگالی دانشگاه داکا در نوروز سال جاری به طبع و نشر فرهنگنامه سه زبانه مبادرت نموده‌اند و این فرهنگ حاوی معانی حدود سی هزار کلمه فارسی متداول به زبانهای بنگالی و انگلیسی می باشد. نظر به اینکه زبان انگلیسی زبان دوم مردم بنگلادش محسوب می گردد، معانی کلمات فارسی به انگلیسی هم ارائه شده است.

بهای این کتاب ۳۰۰ تاکا معادل ۱۰ دلار است.

ضمن تقدیر از این اقدام مفید لازم می داند به چند نکته اشاره گردد تا در موقع تجدید چاپ این فرهنگ مورد توجه ناشرین قرار گیرد.

۱- برای نشان دادن فرق بین صداهای کوتاه و بلند در تلفظ کلمات تنها صدای *a* بطور *â* ارائه داده شده اما فرق بین صداهای کوتاه و بلند *e, î, o, u* به صورت *ê, î, ô, û* ارائه داده نشده است.

۲- علامت همزه " " در راهنمای تلفظ ذکر نشده، اما در متن کتاب آمده است.

۳- در املاهای فارسی و تلفظ، علامت اضافه در اکثر موارد ذکر نشده، مانند: بار خدا بجای بارِ خدا و " *b.- xoda* " بجای " *b.- xe xodâ* "

۴- همچنین املا و تلفظ بعضی کلمات درست نیست و باید در موقع تجدید چاپ دقت و توجه بیشتری در این مورد مبذول گردد، مانند: "علم شنگه" بجای "الم شنگه"، "علو" (*alow*) بجای "الو" (*alow*) و "بادنجان دو رقاب چین *do regâbcin*....." بجای "بادنجان دور قاب چین....." *-edore gâbcîn* و غیره.

همچنین این فرهنگ بعضی کلمات و مصادری را ندارد که در زبان امروزه فارسی به کثرت به کار می رود مانند: (به اصل مراجعه کنید) در پایان به آقای اورسجی و همکارانشان که این کار بسیار دشوار و سود مندی را انجام داده‌اند صمیمانه تبریک عرض کرده، موفقیت های بیشتری را برای ایشان در راه تحقیق و گسترش فارسی در منطقه بنگلادش مسئلت می نمائیم.

(نقوی) ۱

✽

دیوان چلاسی (فارسی، زیرنویس ترجمه اردو)

«دیوان چلاسی» موسوم به «اسرار محبت»

سروده مولانا الشیخ غلام النصیر چلاسی معروف

به «بابا چلاسی» با ترجمه اردو توسط سید عمران

شاه. چاپ ۱۴۱۷ هـ. ق، کاتب (خوشنویس):

وقار الاسلام، ایت آباد، ۲۲۴ ص.

«بابا چلاسی» یا «چلاسی بابا» متولد

۱۹۳۸ م در دهکده تهک (بخش دیامر) است و به

چندین زبان از جمله فارسی دارد. تاکنون ۹ کتاب

به نثر و نظم نگاشته است: فیوضات، ربانیه، معدل التوحید، تحائف قدسیه، گنجینه، معرفت، بنایع الحکمة، متاع مؤمن، انفاس نفسیه، سلاک مروارید، تحفة مغرب، اسرار محبت. کتاب اسرار محبت مشتمل بر غزلها و قصاید عرفانی و روحانی است که با مقدمه سید عمران شاه طبع و نشر شده است. اشعار نغز عارفانه و الفاظ زیبای صوفیانه و مطالب دلپذیر فارسی را با عربی و پشتو و شنایی در مصراع و ابیات به صورت ملمع سروده است: در تحایف قدسیه می سراید:

۱. دکتر سید علیرضا نقوی، سرپرست بخش فارسی مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان

با تو ای غم منز هر غم ، رغم زنده باش ای غم ! تو گر باشی چه غم؟
در اسرار محبت فرماید:
نشستن با فراغ دل به فکر دوست در خلوت هزاران بار بهتر است زین بی جان عبادت ها

ماہنامہ قومی زبان (بابای اردو نمبر ، اردو)
(ویژہ نامہ مولوی عبدالحق بابای اردو ،

چاپ انجمن ترقی اردو ، کراچی ، اوت
۱۹۹۸م - جلد ۷۰ ، شماره ۸ ، ۱۰۳ ص. کلیہ
مطالب و مقالات آن درباره اردو و ادب و فرهنگ و
زبان ملی پاکستان است. در این شماره ، مقالاتی
ویژہ مولوی عبدالحق به طبع رسیده است : مولوی
صاحب کی داک ، مولوی صاحب کی مقدمہ
نگاری، دکن کا دور اور انجمن ترقی اردو، ضمیر
خویش گشادم به نشتر تحقیق ، مقدمات و خطبات
عبدالحق ، تحریک پاکستان کا درخشان ستارہ ، رفتار ادب ، گرد و پیش ،
بابای اردو کی ایک نادر تحریر . درباره مولوی عبدالحق بابای اردو ، این
شماره قومی زبان بسیار مفید است.

خدا بخش لاہوری
جرنل

جرنل : خدا بخش لاہوری جرنل - پتنہ (ماہنامہ)
سردبیر : حبیب الرحمن چغانی - کتابخانہ
عمومی خاورشناسی خدا بخش - پتنہ . ماہ ژوئن
۱۹۹۸م . چاپ پتنہ (اردو و انگلیسی) ، ۲۳۸ +
۱۳۰ ص. مطالب بر حسب موضوعات است:
مسائل کتابخانہ های مشرق ، مولانا شاہ محمد
اسماعیل (حبیب الرحمن چغانی) بیاض رنجور
عظیم آبادی (پروفیسور معین الدین عقل) ، شرفنامہ احمد منیری (دکتر زرینہ

خان)، غایه جهد الحساب (دکتر ارشد حسین)، کتیبه های مسیحی فارسی و اردو در هندوستان (پروفسور معین الدین عقیل)، شرکت زنان مسلمان در مبارزه آزادی ملی - یک بررسی مشروح درباره بی بی امت الاسلام (پروفسور عایده سمیع الدین) تقسیم هند (افسانه و حقیقت) (سید شهاب الدین دنسنوی مرحوم) میر مهدی داغ، شاعر قرن ۱۳ هـ ق (زاهد منیر عامر)، شمس کلکتوی (دکتر عبدالمنان)، دیوان لمعه حیدرآبادی (مقدمه عبدالقادر) پروفسور اکبر رحمانی، مقدمه منظوم فارسی عمادی بر مشرق نامه فارسی لمعه، به همین ترتیب مطالب دیگر به زبان اردو. در بخش دوم متن انگلیسی آمده و درباره ابو ریحان بیرونی و مولانا عبدالسلام ندوی بحث شده است.

سرزمین انقلاب (سفرنامه ایران) (اردو)

نوشته حاج سید علی اکبر رضوی، کتابت و نقاشی و تصاویر: جاودان، کراچی ناشر: اداره ترویج علومیه اسلامیة، کراچی، سال چاپ ۱۹۹۵م + ۲۵۶ص. بها: ۲۰۰ روپیه. کتابی است خواندنی و زیبا و دلاویز با کاغذ خوب و تجلید ممتاز و رنگین. آثار انقلاب اسلامی و زیارتگاه ها، کتابخانه ها، مشاهد متبرکه و زندگی عمومی مردم ایران را به خوبی و بادیدی تازه نگاشته است.

مصنف از تاجران فرض (قالی) است اما ذوق سفرنامه نگاری با روح و جان وی آمیخته است و تاکنون چهار سفرنامه نگاشته است: ۱ - سفرنامه آسیای مرکزی = (کوه قاف کاس پار)، ۲ - سفرنامه حجاز (= ارض جمال و جلال)، ۳ - سرزمین انقلاب (= سفرنامه ایران)، ۴ - سفرنامه ترکیه. خواندن این سفرنامه ها را به خوانندگان دانش توصیه می کنیم.

شرح احوال و آثار دکتر عندلیب شادانی
(دکتر عندلی شادانی حیات اور کارنامی)

تألیف : دکتر کلثوم ابوالبشر ، استاد بخش

اردو و فارسی ، دانشگاه داکا، بنگلادش . چاپ

۱۹۹۲ م. این کتاب با همکاری ریزنی فرهنگی

جمهوری اسلامی ایران در داکا چاپ و نشر شده

است. ۲۸۸ ص. جلد خوب و گردپوش زیبا و چاپ

عکسی ، رسم الخط اردو (نستعلیق) . کتاب بر

اساس «باب» تقسیم شده است. باب اول : (زندگی

و شخصیت) ، باب دوم (شاعر) ، باب سوم

(نقاد) ، باب چهارم (محقق) ، و در پایان کتاب ، مآخذ و منابع را به دست داده
است. متأسفانه ، فهرست اعلام ندارد که باید «کلید» یافتن مطالب کتاب
باشد. روی هم رفته ، کتابی است تذکره گونه در تاریخ ادب و شعر و نثر معاصر
بنگلادش . تقریباً اکثر مطالب فارسی را ، اشتباه نقل کرده است ، مثلاً : دیوان
ظہیر فاریانی در مکه «بدرذ» اگر بیابی (ص ۲۰۴) که صحیح آن «بدزد» است
و قس علی هذا. و «ظہیر فاریانی» اشتباه است و «ظہیر فاریابی» صحیح است
(ص ۲۰۴).

رو بهمرفته کاری است محققانه و ارزنده . موفقیت نویسنده را از

خداوند مسألت می نماید.

باغبانی و کسانی

آغشته ایم به سر خاری به خون دل قانون باغبانی صحرا نوشته ایم

(غالب دهلوی)

این کتاب ترجمه یک رساله خطی است به زبان فارسی به نام «رساله

نخلبندی» تألیف حکیم امان الله خان امانی حسینی . این رساله را آقای دکتر

محمد تقی علی عابدی استاد زبان و ادب فارسی در بخش فارسی و عربی (=

شعبه علوم شرقیه (دانشگاه لکهنو به فارسی ترجمه و تدوین و ترتیب و چاپ کرده است. سال چاپ ۱۹۹۷م و با جلد زیبا و مصور و کاغذ خوب و چاپ ممتاز در ۱۴۲ صفحه به دوستان گل و گندم و جو و ذرت (کشاورزی) اهدا کرده است.

در صفحات آغاز کتاب ، کلمات قصار

باغبانی و کسان

بزرگان دین و آیه یی از قرآن کریم را به دست داده است . اصل متن خطی رساله نخلبندی به زبان فارسی در کتابخانه انجمن آسیایی بنگال محفوظ است و عکس نمونه های نسخه خطی در تصانیف کتاب آمده است . ظاهراً رساله یی دیگر در همین موضوع به نام «گنج باد آورد» در دست است. متن فارسی رساله نخلبندی را نیز به همراه ترجمه

فارسی در این کتاب می خوانیم . انواع میوه ها ، گل ها ، درخت ها ، سبزه ها ، حبوبات و دیگر گیاه ها را در این کتاب از نظر می گذرانیم. در پایان کتاب ، نسخه ها، منابع و مآخذ ذکر شده است. رویهمرفته ، متن رساله نخلبندی و چاپ و تدوین و نقاشی روی جلد و تجلید آن ، نوعی سلیقه و ابتکار ادیبانه و خردمندانه است. موفقیت آقای دکتر محمد تقی علی عابدی آرزوی ماست.

بهارستان فارسی شرح گلستان سعدی و پیام مشرق (اردو / فارسی)

تألیف پرفسور رشید بخاری ، اداره کتب درسی پاکستان ، لاهور:

۱۹۹۸

متن کتاب برگزیده یی از حکایات گلستان سعدی و پیام مشرق است همه این مطالب را به زبان اردو ترجمه کرده و تحت عناوین مختلف : الفاظ مشکل ، سؤال و جواب ، ترجمه اشعار ، ترجمه الفاظ ، معانی الفاظ ، ترجمه حکایات ، خواننده کتاب را فواید و سودهای ادبی و لغوی و دستوری می رساند، بدین شرح : آثار و احوال سعدی شیرازی، بررسی گلستان سعدی،

شرح و ترجمه حکایات گلستان (جمعاً ۲۰
 حکایت گلستان را شرح و ترجمه و مورد پاسخ و
 پرسش قرار داده است). سپس ۱۴ موضوع (اشعار
 مختلف پیام مشرق را) مورد بحث قرار داده، بدین
 شرح: فصل بهار، زندگی، سرود انجم، نسیم
 صبح، کرم کتابی، حکمت و شعر، کرمک شب تاب،
 حدی، محاوره مابین خدا و انسان، اگر خواهی
 حیات اندر خطری، زندگی و عمل، الملک لله،
 کشمیر، طیاره در پایان کتاب اوراق امتحانی پنج سال گذشته را آورده و
 روی همه رفته کتابی سودمند برای دانش آموزان و دانشجویان درس فارسی
 اختیاری به دست داده است.

(تسبیحی)

*****

تجلیل

و

یاد

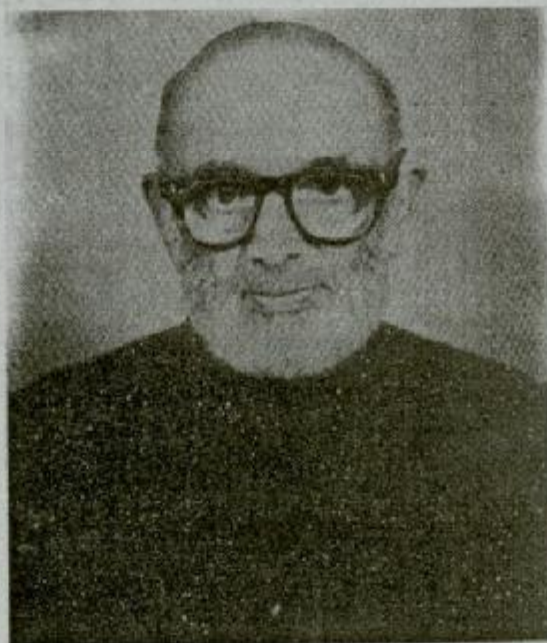
اشاره:

خبر درگذشت دو تن از استادان بزرگ فارسی و ادیبان برجسته و محقق، مرحوم دکتر راجه غلام سرور (استاد و رئیس پیشین بخش فارسی دانشگاه کراچی) و مرحوم دکتر رحیم بخش شاهین (استاد و رئیس بخش اقبال شناسی دانشگاه آزاد علامه اقبال لاهوری) موجب غم و اندوه فراوان گردید.

«دانش» ضایعه بزرگ از دست دادن این دو استاد فرزانه را به عموم دستداران و دانشوران و فرهیختگان فرهنگ و ادب فارسی و بویژه همکاران آنان در دانشگاههای پاکستان تسلیت می گوید.

استاد دکتر راجه غلام سرور خان

در گذشت

دکتر غلام سرور، یکی از بزرگترین خدمتگزاران زبان و ادب فارسی و حافظ میراث فرهنگی ایران و پاکستان، در سال نودم از عمر پر ثمر خود به رحمت ایزدی پیوست. انالله و انا الیه راجعون. وی در ۲۹ شعبان ۱۳۲۷ هـ ق / ۲۶ مرداد ماه ۱۲۸۷ هـ ش در روستای کالس در بخش شهرستان چکوال (استان پنجاب - پاکستان) دیده به جهان گشود و تمام مراحل تحصیلات خود را با پیروزی و موفقیت گذراند.

دکتر سرور در سال ۱۲۵۹ هـ ق / ۱۹۳۷ م در موضوع «تاریخ شاه اسماعیل صفوی» به زبان انگلیسی رساله دکتری نوشت و درجه دکتری خود را از دانشگاه علیگره دریافت کرد. وی تحقیقات خود را درباره سلسله صفویه ادامه داد و رساله تخصصی (درجه دی لت) در موضوع تاریخ شاه طهماسب صفوی به زبان انگلیسی نگاشته و درجه ممتاز به دست آورد. استاد دکتر غلام سرور چند بار به ایران سفر کرد و تحقیقات خود را در موضوع

ایران شناسی به تکمیل رسانید خاصه در تاریخ صفویه، متخصص شد. استادان دکتر غلام سرور و شاگردان و همکارانش همگی از علما و فضلا و دانشمندان طراز اول زبان و ادب فارسی و علوم اسلامی بوده و هستند.

استاد دکتر راجه غلام سرور خدمات ارزنده‌یی به زبان و ادب فارسی انجام داد و بخش فارسی دانشگاه کراچی را در مدت ۲۵ سال خدمت خود بسیار توانایی بخشید.

بابسیاری از ادیبان و شاعران و سخنوران ایرانی ملاقات کرد و از آنها فواید فرهنگی و ادبی و روحانی و عرفانی به دست آورد. وی از جمله دانشمندانی است که با علامه دکتر محمد اقبال در لاهور دیدار کرد و آخرین دو بیستی مشهور او را از دهان او شنید:

سرورد رفته باز آید که ناید نسیمی از حجاز آید که ناید

سر آمد روزگار این فقیری دگر دانای راز آید که ناید

آثار استاد دکتر سرور بسیار است: آثار فارسی ۱۴ مجلد (چاپ شده).

آثار اردو ۷ مجلد (۲ مجلد چاپ شده و بقیه چاپ نشده). آثار انگلیسی (۴ مجلد) (۲ مجلد چاپ شده و دو مجلد دیگر نشده). استاد، مقالات فراوان به زبان های فارسی و اردو و انگلیسی نگاشته است، تقریباً ۱۰۸ مقاله در موضوعات ایران شناسی، ادبیات فارسی، آموزش و پرورش، اقبال شناسی، امور فرهنگی و سیاسی، زبان شناسی، روابط فرهنگی ایران و پاکستان، کتاب شناسی، گفتاری های رادیویی، تواریخ رجال فرهنگی و ادبی. استاد، با مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان همکاری نزدیک داشت.

استاد مردی خیرخواه و نیکوکار بود. بدین جهت چند مؤسسه فرهنگی و علمی و به ویژه مرکز فرهنگی و آموزش دایر کرد که از جمله: تأسیس آکادمی فارسی در کراچی ۱۹۶۰ م، تأسیس دانشکده راجه احمد خان در کالس (بخش چکورا) در ۱۹۶۸ م، راه اندازی مجله بزم شوق در کراچی ۱۹۶۰ م. و کتابخانه غلام سرور در کراچی و در کالس.

✱

خاموشی دکتر رحیم بخش شاهین

رفتی ولی نه از دل ما.

دکتر رحیم بخش شاهین رئیس بخش اقبال شناسی در دانشگاه آزاد علامه اقبال اسلام آباد روز هیجدهم ژوئیه سال ۱۹۹۹م مطابق با بیست و هفتم تیر ماه سال ۱۳۷۷ شمسی رخت از این جهان فانی بر بست. این فاجعه‌ای بزرگ و ضایعه‌ای اسفناک برای محافل علمی پاکستان است که هرگز جبران پذیر نیست.

دکتر شاهین در سال ۱۹۴۲م در شهر راولپندی متولد شد. خانواده اش از ناحیه جالندهر، که از مراکز اولیه فارسی در شبه قاره محسوب می‌شود، به راولپندی مهاجرت کرده در آنجا سکنی گزید. دکتر شاهین تحصیلات مقدماتی و عالی را در همین شهر به پایان رسانید. وی بزبان و ادبیات فارسی عشق می‌ورزید - در فارسی در امتحان عالی منشی فاضل شرکت کرد و با درجه اول قبول شد. در منشی فاضل فرصتی برای مطالعه متون کلاسیک و جدید فارسی بدست آورد. از دانشگاه پنجاب در زبان و ادبیات اردو فوق لیسانس گرفت و در سال ۱۹۶۹ بعنوان استاد زبان و ادبیات اردو منصوب شد و در کالج‌های مختلف ایالت پنجاب تا پانزده سال به تدریس اشتغال داشت. از سال ۱۹۸۲ تا ۱۹۹۸ در دانشگاه آزاد علامه اقبال بسمت دانشیار اقبال

شناسی خدمات شایسته انجام داد و در حین مأموریت فوت کرد. مرحوم شاهین مردی متواضع و متدین و از حمیت دینی سرشار بود. درباره اسلام و تعالیم اسلامی مطالعاتی کرده بود و مثل یک مسلمان واقعی از رسالت خود آگاه بود و برای انجام آن دقیقه ای را فرو گذاشت نمی کرد. بنظرش آثار اقبال به نحوه احسن بیانگر افکار اسلامی بود و به همین خاطر وی برای نشر این افکار همت گمارد و درین راه زحمت ها کشید. در اردو و فارسی شعر می گفت ولی شعر خود را زیاد اهمیت نمی داد، تنها رسالتی که او متوجه آن بود تبلیغ فکر اقبال بود و عمر خود را درین کار صرف کرد. قسمت عمده آثار دکتر شاهین به اقبال شناسی تعلق دارد. درباره اقبال تقریباً صد مقاله نوشت که در مجله های پاکستان منتشر شد. علاوه بر مقاله ها مؤلفات چاپ شده دکتر شاهین بقرار زیر است:

- ۱ - اوراق گمشده (نوشته های مدون نشده درباره اقبال)
- ۲ - نقوش فائداعظم (مجموعه مقالات درباره محمد علی جناح موسس پاکستان)
- ۳ - اقبال که معاشی نظریات (افکار اقتصادی اقبال)
- ۴ - نوادر اقبال (مجموعه مقالات)
- ۵ - ارمغان اقبال (مجموعه مقالات)

دکتر شاهین در عین نویسندگی سخنرانی شیوا بود. سخنرانیهای او از رادیو پاکستان مرتباً پخش می شود. او در زندگی فرهنگی راولپندی و اسلام آباد نقش مهمی را ایفا می کرد و خدماتش فراموش نشدنی است. وی استادی مهربان، مشوقی تلاشگر و پژوهشگری پرحوصله و فعال بود. خدایش بیامرزد و او را قرین رحمت فرماید. (آمین)

نامه ها

در آغاز به همه خوانندگان گرامی که برای دانش
نامه فرستاده اند سلام می‌کنیم. جز نامه‌هایی که به آنها
پاسخ اختصاصی داده شده، پاسخ چند نامه هم در اینجا
می‌آید.

شایسته یادآوری است که نامه‌های شما بویژه در
نقد و بررسی مطالب، بخش‌ها، شکل و اندازه دانش، یاور
ما در پربارتر کردن فصلنامه خواهد بود.

در اینجا مجدداً تأکید می‌کنیم که حداقل، وصول
دانش را به ما اعلام فرمائید تا دفتر دانش، از دریافت
مجله توسط مشترکین محترم، اطمینان حاصل نماید.

نامه ها

اشاره

چندی پیش نامه‌یی داشتیم از دوست دانشمند هندی جناب دکتر سید احسن الظفر، که یادداشت گونه‌ای در خصوص مقاله «میکده محبت» - چاپ شده در شماره‌های ۵۰ و ۵۱ فصلنامه - ارسال داشته بود. بدلیل روشن کردن مجهولاتی در مورد مقاله یاد شده، آن یادداشت عیناً در زیر آورده می‌شود.

«دانش»

کتک کجاست، خاندوران و محمد قاسم کیست؟

نسخه «میکده محبت» تألیف محمد قاسم ساکن اودیسه کتک به کوشش دکتر محمد حسین تسبیحی (رها) در مجله دانش اسلام آباد، شماره ۵۰ و ۵۱ چاپ شده. نامبرده در این باره دو پرسشی مطرح کرده می‌نویسد:

«...مؤلف این نسخه محمد قاسم است که بنابر دستور معلی القاب خاندوران در ملک ادیسه شهر کتک آنرا تألیف کرده است.

متأسفانه ادیسه شهر کتک و ... القاب شناخته نشد.» (۱)

وقتی که این رساله را خواندم متوجه شدم این همان محمد قاسم هست که میرزا عبدالقادر بیدل در کتاب خود «چهار عنصر» وی را بنام «شاه قاسم هواللهی» ذکر کرده است. در آن هنگام (۱۰۷۷ م سال تصنیف نسخه مزبور) کتک پایتخت ایالت اوریسه ORISSA بود نه ادیسه که در مجله چاپ شده است. و ایالت اوریسه از جمله ایالت‌های هند است که در پایان نقاط جنوبی ایالت بهار قرار دارد و از سوی دیگر با ایالت بنگال و آندراپرادیش متصل است. شهر کتک، بر طبق بیان بیدل، روی حواشی رودخانه «مهاندی» قرار دارد و به علت اشجار و صحراهای پهن و کوهسارها، و موقعیت موزون خود، منظره‌های خیلی دلکش و جالب دارد (۲) می‌گویند این شهر توسط شهزاده ماکار از سلسله شاهان کیسری (یا شیر) تأسیس شده و از دوران اکبر شاه پادشاه مغول، مرکز ایالت اوریسه قرار داشت (۳) (اما چند سالست که شهر دیگری به نام بوینیشور (Bhuba Neshwar) تأسیس نموده و مرکز ایالت اوریسه قرار داده اند).

خاندوران همانا لقب سید محمود است که در آن زمان از طرف اورنگ زیب شاه استاندار ایالت مزبور بوده است. (۴) اطلاعات مشروح راجع به خان دوران از وقایع عالمگیری (ترجمه انگلیسی) ذیلاً نقل می‌شود:

«خان دوران که نام اصلی وی سید محمود است، پسر خان دوران نصرت جنگ بوده پس از درگذشت پدرش به منصب یکهزار ذات و یکهزار سواری منصوب شد و به لقب ناصر خان معروف شد. در سال سی ام جلوس شاهجهان، او برای فتح کردن مملکت عادلشاهی به کمک اورنگ زیب مأمور شد. به عنوان خدماتی که او انجام داد، به منصب سه هزار ذات و دو هزار و پنج صد سوار پیشرفت کرد. هنگامی که اورنگ زیب عازم اکبر آباد شد، او در جایی به نام «رای سن» از مضافات «مالوه» بود و به خان دوران ملقب شد. در نبرد «سموگره» او سالار ارتش جناح اورنگ زیب بود. پس از پیروزی به منصب پنج هزار ذات و پنجهزار سوار انتصاب شد» (۵)

اما دلیل براینکه محمد قاسم همان شاه قاسم هواللهی است که بیدل او را استاد روحانی خود قرار داده است، دو امر است.

اول این که بیدل در سال ۱۰۷۱ هجری / ۱۶۶۰ م همراه باخال خود که میرزا ظریف نام داشت، وارد شهر کتک شد. قضا را همان سال، محمد قاسم یا شاه قاسم از هندوستان که ظاهراً عبارت است از دهلی و نواحی آن، وارد شهر مزبور شد. بیدل تا سال ۱۰۷۵ هجری / ۱۶۶۴ م در آنجا اقامت ورزید و در دوران اقامت سه ساله در کتک هم او هم میرزا ظریف در رشته های تفسیر و تصوف و شاعری و صنایع استفاده کرد. بیدل می نویسد:

«بحسب اتفاق همان سال مقدم بهار حضرت شاه از گلگشت نواح هندوستان چمن پیرایه آن گل زمین فرموده بود. و سایه التفات انوار برات، بر آن شبستان مال خورشید گشوده. مدت سه سال مرزای کمالات (مرزا ظریف) چراغ محفل استعداد بامداد پرتو مجتتش می افروخت. و این زله پرست مایده اخلاص، طفیلی نصیبه از آن خوان کرامت می اندوخت.

... بعد از آن بعضی از آیه کریمه که سبق محفل حال بود. نقاب تکرار از جمال اسرار برانداخت. معنی چند از زبان تقدس بیان سامعه نواز گردید که خیال مفسرین به سرادق بزمش بار نسبتی نداشت... میراز با این همه تبهر و جوش محیط قدرت به معذوری قطره اعتراف نمود... از فرط تحیر سرپای مبارکش نهاد... عرضه می داد که چهل سال تتبع ثقات مدرسه فضل کرده ام و از تفاسیر چندین سند تحقیق به دست آورده ام. اگر علم این است آه از اوقاتی که به کسب بی تمیزی گذشت» (۶)

بیدل خودش را آن قدر مرهون آموزش و پرورش آن ذات قدسی صفات

قرار می دهد که می گوید :

عالمی که با خود رنگی نبود ما را
بودیم آنچه بودیم او و نمود ما را
هرگاه زبان به نامش گشوده ام، صیت شهپر جبرئیل مقیم پرده گوش
است. و هر جانفس به یادش کشیده ام، نسیم وادی ایمن عطر دماغ هوش « (۷) »
بادر نظر داشتن بیانات بیدل می توان گفت که شاه نامبرده دارای
شخصیت بود و علاوه بر مقامات عارفانه ، در صرف و نحو و معانی و بیان
شعر و شاعری و تفسیر و حدیث و علوم ، بعد الطبیعه دخالت زیادی داشته
می نویسد :

« طومار مناقبش بی پایان تر از آن است که به سعی خامه فطرت در
نگارش آن توان پرداخت ». (۸)

پس از مطالعه دقیق رساله « میکده محبت » چاره بی جز توثیق بیانات
بیدل ندارم زیرا شاعر ما، در اثبات ادعاهای خود بسیاری از آیات کریمه و
احادیث و اشعار عارفانه و غیره را مورد استفاده قرار داده است.

امر دوم آنکه « خان دوران سید محمود » با « محمد قاسم » و یا « شاه
قاسم » ارادت می ورزید و علت ارادتمندی وی ، به گفته بیدل ، ماجرای است
که لازم است اینجا با اختصار ذکر شود. خان مزبور، نوبه بی دو چار بیماری
« داء الثعلب » شد که در آن موهای تن از بنهای خود سقوط می کرد. هر چه قدر
به پزشکان رجوع کرد سودی نکرد ، ناچار نومید شده به روحانیان متوجه
شد. وی بارها به شاه مزبور تقاضایی برای دعا کرد. اما به علتی درخواست
وی به تعویق افتاد. روزی میرزا ظریف برایش سفارش کرد، و شاه بر اثر
سفارش وی برای دیدار از خاندوران آماده شد همینکه وارد خانه اش شد
جمله حضار ازو پذیرائی گرمی به عمل آوردند. شاه فرمود:

« ما از تو چندین ساله کلفت برداشته ایم تا ساعتی به جمعیت خاطر
بیاسائی ... »

یعنی برایت تازمانی مصروف دعا و صحت گشته ام . حال مزده ات باد
که وضع ناخوش تو از بین می رود. و بدین ترتیب بر اثر دعای حضرت شاه
قاسم ، او شفا یافت. حضرت شاه قاسم در سال ۱۰۸۳ هجری / ۱۶۷۲ م
چشم از جهان بست (۹)

پاورقی :

۱ - مجله دانش ، اسلام آباد شماره ۵۰ و ۵۱

۲ - چهار عنصر ، نولکشور ، ۳۴۸

۳ - O.Mally, Bihar and Driva District Gazetteers. Cutlak p 221 , 228

- ۴ - چهار عنصر، نولکشور، ۳۷۲
- ۵ - واقعات عالمگیری، تالیف عاقل خان رازی (ترجمه انگلیسی، ص ۳۵ به حواله متأثر الامراء ج ۱، ص ۸۵-۷۸۲)
- ۶ - چهار عنصر، نولکشور، ص ۴۸-۳۴۷
- ۷ - همان، ۴۶-۳۴۵
- ۸ - همان، ۳۷۴
- ۹ - همان، ۴۲۰، بیدل درین باره مصرع تاریخی گفته: ز بی تعینی ذات رفت نام لغت.

※

ریاض احمد چشتی - قصور

تشکر از اعلام وصول شماره ۵۲ و اظهار نظر شما درباره مطالب درج شده در فصلنامه، که همیشه فصلنامه دانش از این انتقادات و ایرادها و اظهار نظرها برای روشن کردن مسیر خود و فراهم ساختن نیازهای خوانندگان خود استقبال می‌کند و در انتظار این است که گامی فراتر از توصیف و تمجید و تجلیل و ستایش برداشته شود.

«فهرست نسخه های خطی کتابخانه گنج بخش»، جلد یک و «احوال و آثار شیخ بهاء الدین زکریا ملتانی» و «خلاصه العارفین» و «فارسی گویان پاکستان» متأسفانه نایاب هستند چنانچه می‌دانید خیلی وقت پیش چاپ شده‌اند و فعلاً برای ارسال موجود نیستند. البته اگر برای شما خیلی ضروری هستند می‌توانید با مراجعه به کتابخانه خانه فرهنگ لاهور نیاز خود را بر طرف نمائید. همچنین در کتابخانه شخصی حکیم طبیب همدانی بیرون کوت عثمان خان، قصور برای استفاده دستیاب هستند. خداوند یار و یاورتان باد.

کتابخانه امامیه خیرپور میرس

فصلنامه دانش از بدوکار هدفی را که در پیش گرفته در نظر داشته، این بوده است که همان برنامه ریزی های اولیه خود را عملی کند و مطمئناً می‌تواند اعلام بدارد که در طول زندگی خود بر اهداف اصلی و اساسی خود چشم دوخته یعنی درج مقالات درباره فرهنگ و ادب فارسی و مشترکات تاریخی و فرهنگی ایران، شبه قاره، افغانستان، آسیای میانه و تحکیم روابط برادرانه بین ملت مسلمان این منطقه.

در ضمن، اداره دانش تلاش های شما برادران را که در زمینه کتابخانه بخرج داده اید گرامی می‌دارد ولی اداره دانش بیش از چاپ یک فصلنامه با هدف فرهنگی کار دیگری انجام نمی‌دهد. لذا می‌شود تصور کرد که ارسال مواد تحصیلی زبان فارسی و امثال آن در امکان این فصلنامه نیست. البته

ارسال فصلنامه دانش بطور سابق به نحو اشتراک ادامه خواهد داشت.
غوث المتأخرین - سکر دو

تاسیس کتابخانه و فراهم آوردن کتابها برای علاقه مندان و سوق دادن جامعه به سوی کتاب و ایجاد فرهنگ کتابخوانی و کتاب دوستی الحق گامی است بسیار مثبت و اساسی و سودمند در راه مجهز ساختن جامعه با سلاح و نیروی علم و فرهنگ که بالاخره به پیشرفت و ترقی ملت ها منتهی میشود یا بهتر به گویم انسانها را به تاسیس یک جامعه سالم و مرفع و ایدآلی رهبری می کند. در آرزوی آن هستیم فصلنامه دانش دست بوسی متوسلین و مراجعین این مراکز باشند. بادعای رشد و گسترش افزونتر کتابخانه تان، یک جلد فصلنامه دانش برای استفاده ارسال می شود.

غلام محمد لاکهو - نواب شاه

تشکر از اعلام وصل فصلنامه دانش ۵۲ و مجلد ایرانشناسی شماره ۱۶ و غیره که واقعاً موجب خرسندی شد. راجع به ارسال شماره های بقیه مجله ایرانشناسی یاد آوری می شود که این مجله از انتشارات خانه فرهنگ جمهوری اسلامی ایران در لاهور می باشد. لذا برای تهیه فصلنامه ایران شناسی می توانید با آدرس آنها مکاتبه فرمائید.

مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان اسلام آباد هرگونه منابع و مآخذ در اختیار پژوهشگران و دانشمندان می گذارد؛ بهتر است برای استفاده از منابع مورد نیاز برای تحقیق در موضوع خود به کتابخانه مرکز تحقیقات مراجعه فرمائید.

محمد ظهیر الحق - کراچی

آقای محمد ظهیر الحق. نامه شما دریافت گردید. از علاقه شما به دانش و آشنایی شما به زبان فارسی خوشالیم. از این شماره مرتب برای شما دانش ارسال خواهد شد. در بخش « ادبیات معاصر ایران » مطالب و مقالاتی در معرفی شاعران و نویسندگان امروز ایران بچاپ می رسد. در مورد سایر شاعرانی که اسم برده اید، کتابهای فراوانی منتشر شده که می توانید به آنها رجوع کنید.

بخش معرفی کتابهای تازه دانش به زبان فارسی است. لطفاً مطلب خود را به زبان فارسی همراه کتاب مورد نظر ارسال نمائید تا اقدام شود.

سجاد مرزا گوجرانواله

آقای سجاد مرزا - نامه و غزل تازه شما دریافت شد. از حسن نظر شما

متشکریم. لطفاً از اشعار و غزلیات فارسی خود برای ما بفرستید.
 نامه ای داشتیم از آقای طارق سلطانیپوری، حسن ابدال (پاکستان)، که به دلیل جالب بودن مضمون آن، عیناً تقدیم می شود.

السلام علیکم

مجله دانش شماره ۵۲ بهار دریافتم و از مطالعه مضامین و مندرجات دانش افزای خیلی مسرور شدم. از مدت دراز من چشم براه این مهمان سعید بودم.

لله الحمد که آن چیز که خاطر می خواست آخر آمد ز پس پرده تقدیر پدید
 این شماره از حسن صوری و معنوی مزین است و کشف این حقیقت
 است که کار پردازان محنت شاقه درکار آورده این صحیفه را آراسته کرده اند.
 گمان مبرکه به پایان رسید کار فغان هزار باده ناخورده در رگ تاک است
 قطعات و ماده های تاریخ، درباره سه ماهی مجله «دانش» (فارسی)
 اسلام آباد شائع کرده مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان اسلام آباد (بهار
 ۹۸ / ۱۴۱۹ شماره ۵۲). به الفاظ دیگر «مه ادب» = ۵۲

«لطیف و با اعجاز زبان سعدی و حافظ» = ۱۴۱۹ هـ

صفحات: الف) ۲۶۰ به الفاظ دیگر «بزم طرب» = ۲۶۰، «گل های صدق» = ۲۶۰
 ب) ۲۷۲ به الفاظ دیگر «باب حدیقه علم» = ۲۷۲، «اوج ایران» = ۲۷۲

قطعات تاریخ:

(۱)

رسید امروز از اسلام آباد
 چون کردم با مسرت فکر تاریخ
 صحیفه دانش افروز و ضیا بار
 ندا آمد «فروغ شمع انکار» = ۱۹۹۸

(۲)

در نظر امروز آمد ناگهان
 با طرب تاریخ گفتم از «ادب»
 جلوه زار دانش و عرفان و علم
 «آبشار دانش و عرفان و علم»
 ۱۴۱۲ + ۷ = ۱۴۱۹ هـ

لکهنو - هند

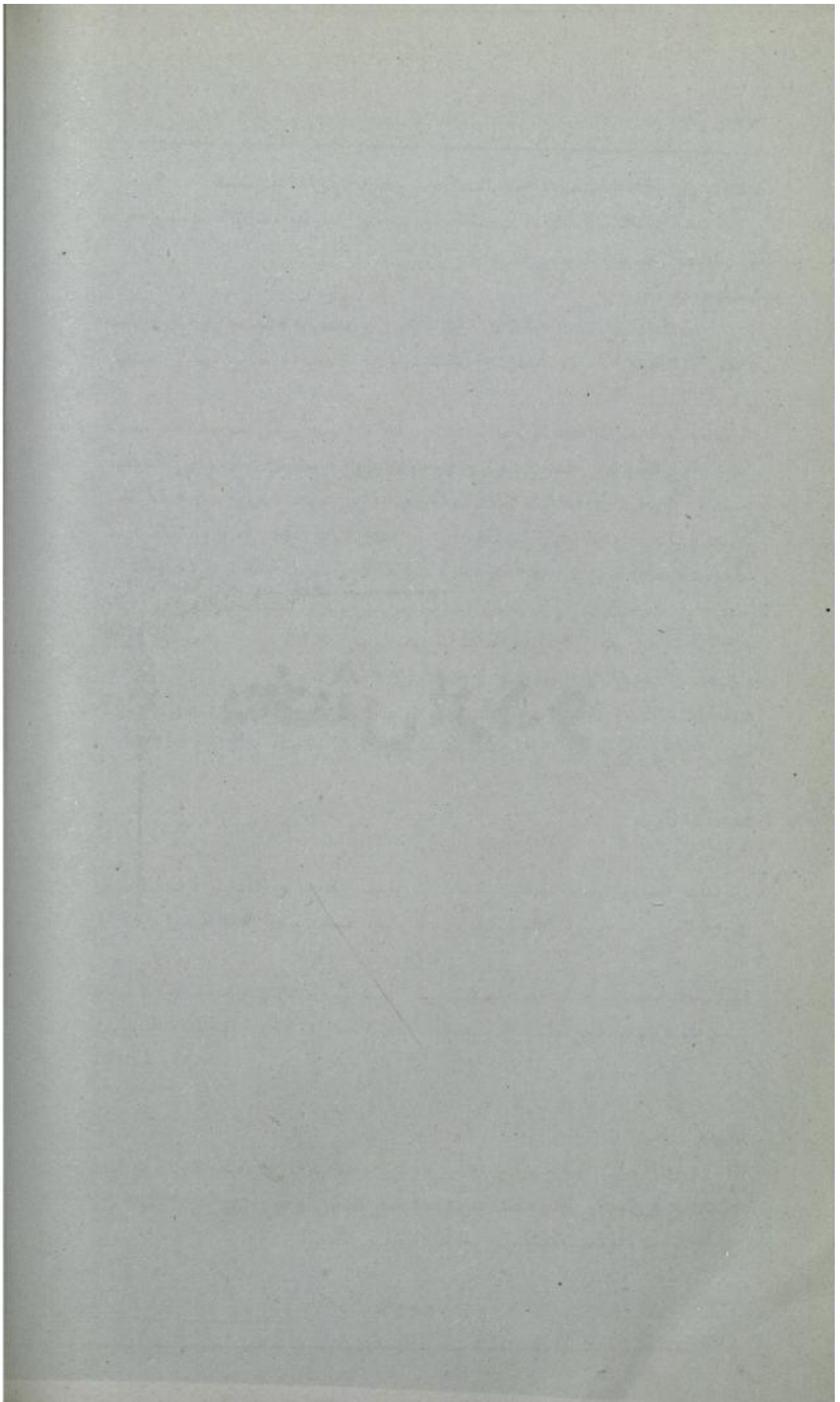
جناب دکتر محمد تقی علی عابدی، کتاب تازه تالیف شما، به نام
 «باغبانی اورکسانی» دریافت گردید. ضمن تشکر از این کار خوب شما، از
 خداوند منان موفقیت بیشتری برایتان آرزو می کنیم.

*****

بخش اردو

مرزا غالب اور بعض فارسی شعرا کی مماثلتیں

تحریر: پروفیسر ڈاکٹر انعام کوثر..... کوئٹہ

مرزا اسد اللہ خاں غالب (۸ رجب ۱۳۱۳ھ مطابق ۲۷ دسمبر ۱۷۹۷ء

۲ ذی قعدہ ۱۳۸۵ھ مطابق ۱۵ فروری ۱۸۶۹ء) ایک خط میں تحریر کرتے ہیں (۱) ”فغانی ایک اور شیوہ خاص کا مبدع ہوا۔ خیالمانے نازک و معانی بلند۔ اس شیوہ کی تکمیل کی ظہوری اور نظیری اور عربی و نوعی نے بھی۔ سبحان اللہ قالب سخن میں جان پڑ گئی اور اس روش کو بعد کے صاحبان طبع نے سلاست کا چرچا دیا۔ صائب، کلیم اور سلیم اور ان کے بعد قدسی، کلیم، شغالی اس زمرہ میں ہیں“
دوسرے مقام پر کہتے ہیں (۲)

پردہ چند بہ آہنگ نکیسا برای

غزلی چند بہ بہار فغانی بشنو

مرزا غالب نے جس فغانی کا خاص طور پر ذکر کیا ہے اس کا مولد ایران کا وہ مقام حسن ہے جہاں کی نضاوں میں شیخ سعدی کی جاوہ بھری غزلیں اور حافظ کے محبت بھرے گیت گونجتے ہیں۔ فغانی خود شیراز کا یوں تذکرہ کرتے ہیں (۳)

ہمینست بس فغانی دربار پارسی گویان

کہ عشقت عندیلب گلشن شیراز گردانید

مرزا غالب کے دل میں بھی ہمیشہ اپنے مولد کی محبت موجزن رہی۔ اگرچہ انہوں نے ابتداء شباب ہی میں آگرہ کو چھوڑ کر دہلی میں سکونت اختیار کر لی تھی۔ جب ایک دفعہ نواب ضیاء الدین خاں نیر آگرہ تشریف لے گئے تو غالب نے انہیں فارسی میں خط بھیجا۔ اس میں مولد کے ساتھ والمہبت کا اظہار ولولہ انگیز انداز میں کیا ہے (۴)

فغانی ۸۵۰ھ (۱۴۳۶ء) کے لگ بھگ شیراز میں پیدا ہوئے۔ ۹۴۵ھ (۱۵۱۹ء) میں مشہد مقدس میں وفات پائی اور وہیں دفن کیے گئے، لیکن محل مزار کا علم نہیں۔

آہی نمان کشید فغانی و جان سپرد
رفت آختانکہ بیچ عذابش کسی ندید (۵)

عمد فغانی میں ایران میں دو خاندان تھے۔ مشرقی ایران پر تیموریوں کا قبضہ تھا۔ مغربی ایران پر پہلے ترکمان قراقویونلو اور پھر ترکمان آق قویونلو کا جھنڈا لہرا رہا تھا۔ سلطان یعقوب آق قویونلو (۸۸۲ھ - ۸۹۶ھ / ۱۳۷۸ء - ۱۳۹۰ء) والی تہریز ایک سلجھ ہوئے فنی مذاق کا مالک ہونے کے باعث فغانی کا مرہی اور قدردان تھا اور انہیں ”بابائے شعراء“ کا خطاب دیا۔ فغانی تہریز میں اپنے وطن شیراز کو اس طرح یاد کرتے ہیں۔

فغانی در وطن ہردم گلی از گلشنی دارد
ولی مرغ دلش در صحبت یاران تہریز است

اس وقت کے ایشیا کا علمی و ادبی صدر مقام ہرات تھا جہاں فغانی کی حیثیت کو تسلیم نہیں کیا گیا۔ تقی الدین اوحدی (۷) نے لکھا ہے کہ شعراء خراسان نے فغانی کی طرز و روش کو پسند نہ کیا۔ کیونکہ یہ اس زمانے کی مروجہ روش سے مختلف تھی۔ یہی نہیں بلکہ ہر لغو گو کے انداز کو استحقار کے طور پر فغانیہ کہہ دیا جاتا تھا۔ چنانچہ فغانی کے یہاں اس بے انصافی کے تذکرے ملتے ہیں مثلاً:

خارم کہ دورم از شرف پای بوس تو
گردم کہ سالما بتہ پا نمی رسم

سوخت فغانی و قبولی نداشت
آہ ازین مردم مشکل پسند

صد نقش درست آید و کس را خبری نیست
چوں رفت خطای ہمہ را چشم برانست
فغانی کی طرح (۸) مرزا غالب کلکتہ میں ایک قطعہ میں لکھتے ہیں۔

گفتم اینجا چه شغل سود دهد
گفت از ہر کہ ہست ترسیدن
گفتم این جاچہ کار باید کرد
گفت قطع نظر ز شعر و سخن

دوسری جگہ ارشاد ہوتا ہے:

غالب برا نہ مان جو واعظ برا کہے
ایسا بھی کوئی ہے کہ سب اچھا کہیں جسے

ان مشکلات کے باوجود بابانغانی شیرازی مایوس نہیں ہوتے۔ انہیں اپنی جداگانہ حیثیت کا احساس تھا۔ کہتے ہیں: احباب را ادای کلام تو می کشد

سحر ت حلال باد فغانی کہ از ہنر
کردی بطرز نو غزل عاشقانہ خوب

از دل گرم فغانی می نویسم چند حرف
تحفہ ہائے جانگداز از بہر یاران می برم
من کہ دارم صد نوا از ناکہ شبگہر خود
گوش کی بر ارغنون بزم افلاطون کنم

مرزا غالب مغلوں کی بساط الٹ جانے پر معرض وجود میں آئے اور انحطاط پذیر ماحول میں پروان چڑھے۔ ان کا انداز نگارش اور ان کے مضامین بھی معاصرین کے لیے نئے اور اچھوتے تھے۔ انہیں اپنے انفرادی مقام کا شدید احساس تھا۔ فرماتے ہیں:

رفتم کہ کہنگی ز تماشای برافکنم
در بزم رنگ و بو نمطی دیگر افکنم
ہیں اور بھی دنیا میں سخنہر بہت اچھے
کہتے ہیں کہ غالب کا ہے انداز بیان اور

وہ یہ کہہ کر اپنے آپ کو حوصلہ دے لیتے تھے کہ ۔

ہوں گرمی نشاط تصور سے نغمہ سنج
میں عندلب گلشن ناآفریدہ ہوں

فارسی میں گویا ہیں:

تا ز دیوانم کہ سرمست سخن خواهد شدن
این می از قحط خریداری کهن خواهد شدن
کو کبم را در عدم اوج قبولی بودہ است
شہرت شعرم بہ گیتی بعد من خواهد شدن

اسی پیش گوئی کا اظہار ایک اور خط میں اس طرح کرتے ہیں:

”نظم و نثر کی قلم رو کا انتظام ایزد وانا و توانا کی عنایت و اعانت
سے خوب ہو چکا، اگر اس نے چاہا تو قیامت تک میرا نام و نشان
باقی رہے گا۔“

اس میں کوئی کلام نہیں کہ طبعی جوہروں کی ندرت کے مالک اور غیر معمولی ذہانت
رکنے والے فنکار بہت دیر کے بعد پیدا ہوتے ہیں۔ مرزا غالب نے اپنے متعلق
درست ہی کہا تھا۔

عمرہا چرخ بگرد کہ جگر سوختہ
چون من از دودہ آتش نفسان برخیزد

فغانی کی نظر میں فن حقیقت پسندی کا نام تھا۔ وہ غزل میں برملا اپنی شراب خواری کا
ذکر فرماتے اور کبھی اپنی مشکلات کا اظہار بھی کرتے ہیں:

طبع لطیف ہرچہ کند عین حکمتست
خواب صبح نوش و شراب شبانہ خوب

آب حیات نیز نمائد عزیز من
می نوش محو ساز خیال سکندری

در دست روزگار گل آرزوی من
زان گونه شد خراب کہ بوہم نمی دهد

صد نخل آرزو دلم سرزند ولی
ہرگز ہمنہای تمنای نمی رسم

گئی شکایت مستی و گاہ طعنہ توبہ
نرسد ام ز زبانما بہر طریق کہ ہستم

مرزا غالب اپنی رغبت کا ذکر اس طرح چھیڑتے ہیں:

غالب از می پرستی نگزرم! غوطہ در گرداب طوفان می زخم
آسودہ باد خاطر غالب کہ خوی دوست آمیختن بہ بادہ صافی گلاب را
دل خستہ غمہم و بود 'می' دوا می ما باخستگان حدیث حلال و حرام پدیت
گویا "مے" مرزا غالب کے لئے غم و اندوہ کی دوا کی حیثیت رکھتی تھی۔ پھر بھی انہیں
اپنی لغزش کا احساس تھا جیسی خدا کے حضور عرض پرداز ہیں:

من اندوہگین و می اندوہ ربا چہ می کردم ای بندہ پرور خدا
حساب می 'رامش و رنگ و بو زہشید و بہرام و پرویز جو
کہ از بادہ تا چہرہ برافروختند دل دشمن و چشم بد سوختند
نہ از من کہ از تاب او گاہ گاہ بدریوزہ رخ کردہ باشم سیاہ
شبانگہ ہمن رہ نمونم شدی سحر گاہ طلبکار خونم شدی

ایک غزل میں فغانی کی بلند ہمتی اور پاکبازی یوں ظاہر ہوتی ہے:

ہرگز نظر بہ کام نیالودہ ایم ما
فارغ شو ای حسود کہ آسودہ ایم ما
زخم دل شکستہ بالماس بستہ ایم
بر داغہای سینہ نمک سودہ ایم ما

آب حیات در نظر و مہر بردہان
 آئینہ در برابر و نمنعہ ایم ما
 یک رو و یکدلیم اگر نیک و گر بدیم
 قلب سیدہ بچیلہ نہ اندودہ ایم ما
 کمتر ز ہرکیم و کم از کتریم ہم
 برخود ہزار پایہ نہفزودہ ایم ما
 خود را چنانکہ ہست بمروم نمودہ ایم
 ہر جا کہ بودہ ایم چنین بودہ ایم ما
 دم در کشیدہ ایم فغانی ز نیک و بد
 در ہر فسانہ بادیدہ پیودہ ایم ما

اسی زمین میں مرزا غالب کی غزل دس شعروں پر مبنی ہے۔ مطلع اور مقطع درج ذیل ہیں: (کلیات غالب، نول کشور لکھنؤ، ۱۹۲۵ء، ص ۳۳۵، ۳۳۶)

نقشی زخود براہگزر بستہ ایم ما
 بر دوست راہ زوق نظر بستہ ایم ما
 از خوان نطق غالب شیرین سخن بود
 کاین مایہ زلہ ہا زشکر بستہ ایم ما

مجموعی طور پر فارسی شاعری پر نظر ڈالیں تو پتہ چلتا ہے کہ بابا فغانی شیرازی سے پہلے عشق حقیقی و مجازی کے گھلے ملے تصورات تھے۔ لیکن انہوں نے ان کے خلاف بغاوت کی اور جوہر تغزل کو معدوم ہونے سے بچانے کی سعی کی۔ شیخ سعدی کی طرح غزل کو واردات و اظہارات قلبی کا مظہر بنایا۔ اس سلسلے میں وہ سعدی کو بھی پیچھے چھوڑ گئے۔ انہوں نے تصوف کی بجائے زیادہ سے زیادہ جنسی واردات کے لطیف پہلوؤں کو اجاگر کیا۔ فغانی کے متعدد اشعار سے یہ مترشح ہوتا ہے کہ انہوں نے روایت کے برخلاف ”طفل خام“ کی بجائے عورت سے محبت کرنا چاہی۔ ان کی محبوبہ ”گل محمل نشین“ اور ”نازکتر از برگ گل“ کی تصویر تھی۔ بقول ایک نقاد (۹)

”فغانی نے کہا کہ میری محبوبہ ایک جیتی جاگتی عورت ہے۔ میں اس سے عشق کرتا ہوں، وہ تمام جنسی تمناؤں اور آرزوں سے متاثر ہوتی ہے۔ جن سے متاثر ہوئے بغیر چارہ نہیں۔“

جب فغانی اپنے خلوص کے مقابلے میں محبوبہ کی بے اعتنائی کا مشاہدہ کرتے ہیں تو واسوخت کو بروئے کار لاتے ہیں۔ (۱۰)

گرچہ نو نو درو می بینم ز زخم تیغ عشق

از علاجش ہر زمان درد مجدد مہیوم

فغانی شیرازی نے تصوف (۱۱) اور تغزل کی حدود کو جدا کرنے کی کوشش کی۔ باوجودیکہ وہ میدان تصوف کے شہسوار نہیں پھر بھی ان کی خواصانہ فطرت اور نکتہ جو طبیعت نے صحیح تصوف کا نقشہ کھینچا ہے۔ وہ بے ریا عبادت کے حامی اور فنا فی اللہ ہونے کے قائل ہیں۔ فرماتے ہیں۔

درویش چو در مشرب توحید رسیدی

ہم صحیحی خلق دگر بر تو حرامست

ای مرد خدا از توره باز بسی نیست

گرپای طلب پیش نمی یکدوسہ گام است

خرسند شو کہ ہرکہ زبان از سوال بست

حاجت نمادش کہ دگر گفتگو کند

آلودہ نتوان کرد لب بہر حیات جاودان

آئینہ سکندری از آب حیوان تیرہ شد

چو آب و آئینہ باخلق صاف و یکرویم

صفائی خاطر رندان سینہ چاک نگر

لیکن اس میدان میں وہ کبھی کبھار ہی آتے تھے۔ ان کا پسندیدہ موضوع عشق مجازی ہے اور ان کے ہاں انہی واردات کا بیان ہے جو اس دنیا کے عاشقوں اور معشوقوں کو پیش آتی ہیں۔ انہوں نے غزل میں ”نیم مادی اور نیم متصوفانہ“ ذریعہ اظہار کو خیرباد کہا۔ چند شعر ملاحظہ فرمائیے:

مگزار زندہ ہر کہ نحوای ترا چہ غم!
چشم سیاہ و غمزہ پیماک بہر چیت؟

رخ برفروز تاہم جانما شود سپند
چون گل شکفت منت خاشاک بہر چیت؟
رخ برفروز و خون دلم را روانہ ساز
آتش بخرمنم زن و مستی بہانہ ساز
ایں قطرہ ہا کہ در جگرم تازہ شد گرہ
از عشق خوشہ خوشہ کن و دانہ دانہ ساز
ہر تیر غمزہ ہی کہ زمزگان روان کنی
اول دل شکستہ مارا نشانہ ساز

اس شعر کی نازک خیالی دیکھیے:

بس نازکست تو منت ای نازنین سوار
از رشتہ ہای جان منش تازیانہ ساز

نغانی کے یہاں عشق کی بے پناہ آگ موجود تھی، لیکن ان کا احساس خودی اس عشق کو حسن کا پر تو نہیں سمجھتا تھا بلکہ ان کا یہی عشق اصل میں اس حسن کا خالق تھا جس کے وہ اتنے متوالے تھے۔

فروغ حسن تو از آہ سوز ناک من است
صفای دامن پاکت ز عشق پاک منست

یک چراغست درین خانہ و از پر تو آن
 ہر کجا منگوم انجمنی ساختہ اند
 فغانی کے لئے غزل کا میدان وسیع تھا۔ اگرچہ حسن و عشق اس کا تار و پود تھا مگر
 وہ اس میں زندگی کے بہت گہرے مطالب کا اظہار کرنا بھی جانتے تھے۔ چنانچہ ان کے
 یہاں خودی، خودداری، خود نگری، عزت نفس اور دوستی وغیرہ پر بلیغ اشارے ملتے ہیں۔
 جیسے:

تاکی زہر چراغ تو ان کرد کسب نور
 خود را بسوز در نظر شمع و نور باش

آن گو ہر یقین کہ زہر دیدہ غائب است
 شاید کہ در کنار تو باشد سراغ کن

آتش صفتائیم کہ در خانقاہ و دیر
 ہر جا کہ نشستیم چراغ ست دل ما

فکر ہر کس بقدر ہمت اوست:

بقدر طاقت خود ہر کسی غمی دارد
 دل من است کہ اندوہ عالمی دارد

دنیا بہ امید قائم است:

غریق بحر امیدم کہ در سفینہ نوح
 بیک لطیفہ بلای ہزار سالہ گذشت

برائے دیگران:

دوری مکن اگر شرفی داری ای ہما!
 از خلق چون فرشتہ رمیدن چہ فائدہ

کامل انسان کی خوبیاں:

یک شمه نجات از الم عشق نیابد

آن را کہ بدل صبر صد ایوب نباشد

صوفی دور میں جو شعرا ایران سے برصغیر پاک و ہند میں آئے وہ نغانی سے تو متاثر تھے، یہاں آکر ہندی شاعری کی مٹھاس، تمدن، فنون لطیفہ اور فلسفہ ویدانت سے بھی اثر پذیر ہوئے بغیر نہ رہ سکے اور یوں فارسی شاعری میں ایک نیا دیستان یا سبک معرض وجود میں آیا جسے بعض ناقدین ”نغانی ہندی دیستان“ اور بعض ہندی دیستان (سبک ہندی) کہتے ہیں۔ (۱۳) علی اکبر شہابی (۱۳) نے بابا نغانی کو سبک ہندی کے بزرگوں اور نامداروں میں شمار کیا ہے۔ حسین زیور نے لکھا (۱۴) ہے:

”نغانی از موجدین سبک ہندی بود“

علی قلی والہ داعستلی (۱۵) کا ارشاد ہے: ”بابائے مغفور (نغانی شیرازی) مجتہد فن تازہ ایست کہ پیش از وی احدی بان روش شعر نگفتہ، و پایہ سخنہری را بجائی رسانیدہ کہ عشقای اندیشہ بہ پیرامون اونمی تواند پرید۔“

دیگر تذکرہ نویسوں نے بھی یہی لکھا ہے کہ بابا نغانی طرز جدید کے موجد (۱۶) ہیں۔

مثلاً

امین احمد رازی، ہفت اقلیم، کلکتہ، ۱۹۳۹ء، ص ۲۶۳۔

احمد علی، مخزن القلوب، قلمی، ۱۳۱۹ھ ورق ۲۵۵ ب

نور اللہ شوستری، مجالس المؤمنین، تہران، ۱۳۹۹ء، ص ۵۳۹

حسین دوست، تذکرہ حسینی، لکھنؤ، ۱۸۷۵ء، ص ۲۳۲

نواب صدیق حسن خان، شمع الشجن (تذکرہ بھوپال) بھوپال، ۱۳۹۳ھ، ص ۳۶۳

نشر سخن حصہ دوم، قلمی، ۱۳۰۰ھ ورق ۳۲۳

سراج الدین علی خان آرزو، تذکرۃ الشعرا موسوم بہ مجمع النفاس، قلمی، ص ۶۸۳

وزیر علی عبرتی، تذکرہ غزل شعرا مسی معراج الخلیل، قلمی، ۱۳۵۳ھ، ص ۸۷

شبلی نعمانی، شعر العجم حصہ پنجم، لاہور، ۱۹۳۳ء، ص ۵۹۔

ملک الشعراء محمد تقی بہار (۱۷) نے تحریر فرمایا ہے :

”این شیوہ“ (سبک ہندی) از ہرات توسط جامی و فغانی بہ دہلی و دکن و اصفہان سرایت نمود۔“

علامہ اقبال (۱۸) نے ۱۹۰۷ء میں عطیہ بیگم سے لندن میں کہا تھا کہ بابا فغانی ایک بلند پایہ شاعر ہیں۔

آقای گھلوی نے اپنے (۱۹) مقالہ ”استقبال از سبک بابا فغانی“ میں لکھا ہے : ”از شواہد منقول، آشکار است کہ سبک بابا فغانی در علامہ اقبال تأثیری گزاشته است ولی ”سبک اقبال“ خیلی متمیز و منفرد است..... او یک مجدد و خلاق جہان شاعری است۔“ امیری فیروز کوہی (۲۰) نے کلیات صائب تبریزی کے مقدمہ میں ”سبک ہندی“ کو ”سبک اصفہانی“ قرار دیا ہے۔ اس کی تائید پرتو ضیائی نے مقدمہ دیوان ابو طالب کلیم کاشانی میں کی ہے۔

عرفی شیرازی (وفات ۹۹۹ھ / ۱۵۹۰ء) نظیری نیشاپوری (وفات ۱۰۲۱ھ / ۱۶۱۳ء یا ۱۰۲۳ھ / ۱۶۱۳ء) مرزا شرف جہاں قزوینی (وفات ۹۶۸ھ / ۱۵۶۰ء) وحشی یزدی (وفات ۹۹۱ھ / ۱۵۸۳ء) محتشم کاشی (وفات ۹۹۶ھ / ۱۵۸۷ء) حکیم شفقائی (وفات ۱۰۳۷ھ / ۱۶۲۷ء) بابا نصیبی (وفات ۹۳۳ھ / ۱۵۳۷ء) محی لاری (وفات ۹۳۳ھ / ۱۵۲۶ء) جاروبی مروی، آقا شاپور رازی (وفات ۱۰۲۱ھ / ۱۶۱۳ء یا ۱۰۳۰ھ / ۱۶۲۰ء یا ۱۰۳۸ھ / ۱۶۳۸ء) حکیم رکنا، فیضی (۹۵۴ھ / ۱۵۴۷ء --- ۱۰۰۳ھ / ۱۵۹۵ء) جلال اسیر (وفات ۱۰۳۹ھ / ۱۶۳۹ء) قدسی مشدی (وفات ۱۰۵۶ھ / ۱۶۳۶ء) غنیمت کنجاہی (وفات ۱۱۵۸ھ / ۱۷۴۵ء) سراج الدین علی خان آرزو (۱۱۰۱ھ / ۱۶۸۹ء --- ۱۱۶۹ھ / ۱۷۵۵ء ج) وغیرہ کے کلام سے ایسے شواہد ملتے ہیں۔ جن سے اس امر کی تصدیق ہوتی ہے کہ یہ شعرا بابا فغانی سے اثر پذیر ہوئے۔ مولانا حسرت موہانی کہتے ہیں :

اردو میں کہاں اور حسرت

یہ طرز نظیری و فغانی

مرزا صائب (متوفی ۱۰۸۰ھ / ۱۶۶۹ء) نے فغانی کی طرز کو ذرا تبدیل کر کے اپنی

ایک اور نئی روش ایجاد کی اور وہ بھی مقبول عام ہوئی۔ بابا فغانی کا مشہور مطلع ہے۔

بہ بویت صبحدم تالان بگلگشت چمن رفتم
نہادم روی بر روی گل و از خویشتن رفتم
مرزا صائب نے اس کو یوں بدل دیا۔ (بحوالہ حواشی کلمات الشعراء)
بہ بویت صبحدم گریان چو شبنم در چمن رفتم
نہادم روی بر روی گل و از خویشتن رفتم

مرزا غالب اپنی ندرت، ایچ اور انفرادیت کے باوصف فغانی سے اثر پذیر ہوئے، ان کے ہاں غزلوں کی غزلیں خالص تغزل اور غزلوں کی غزلیں خالص تصوف کی ہیں۔ مثلاً "چند خالص تغزل کی غزلوں کے مطلع یہ ہیں:

ہیا کہ قاعدہ آسمان بگردانیم
قضا بہ گردش رطل گران بگردانیم

یہ غزل نادر قرار دی جاتی ہے۔ اردو کے ایک شاعر (۶۱) نے اس کا منظوم ترجمہ بھی کیا ہے۔ مطلع کو یوں پیش کرتا ہے۔

آمری جاں روش چرخ کو واژگوں کردیں
ای ذوق نواسنجی بازم بخروش آور
غوی شبیخونی برینگہ ہوش آور (۴۴)
بتی دارم از اصل دل رم گرفتہ
ای کہ گفتم ندی مراد دل آری ندی
بتی دارم از اصل دل رم گرفتہ
ای کہ گفتم ندی مراد دل آری ندی
بنون مستم بہ فصل نو بہارم ی توان کشتن
مراجی برکف و گل در کنارم ی توان کشتن

(یہ غزل تغزل کی تمام خصوصیات کے لحاظ سے اپنا جواب نہیں رکھتی) چند خالص تصوف کی غزلوں کے مطلع درج ذیل ہیں:

ای بہ خلاو ملا خوی تو ہنگامہ زا
باہمہ در گفتگوی باہمہ در ماجرا
ای زساز زنجیرم در بنون نو اگر کن
بند گردین ذوقست پارہ گران تر کن

بالم بخویش بیکہ بہ بند کند تو
 مردم گمان کنند کہ تنگم بہ بند تو
 سرچشمہ ای خوست زدل تازبان ہای
 دارم سخنی باتو و گفتن نتوان ہای
 بی خویشتن عنان نگاہش گرفتہ ایم
 از خود گذشتہ و سرراہش گرفتہ ایم

واقعہ گوئی اور معاملہ بندی فغانی کے یہاں بدرجہ اتم موجود تھی۔ غالب کے کلام
 میں واقعہ گوئی اور معاملہ بندی کا عنصر خاصا زور دار ہے مثلاً

تکیہ بر عمد زبان تو غلط بود غلط
 کاین خود از طرز بیان تو غلط بود غلط
 دل نہاون بہ پیام تو خطا بود خطا
 کام جستن زلبان تو غلط بود غلط

زما گسستی و بادگیران گرو بستی!
 بیا کہ عمد وفانیت استوار بیا
 وداع و وصل جداگانہ لذتی دارد
 ہزار بار برو صد ہزار بار بیا

بمن وصال تو باور نمی کند غالب
 بیا کہ قاعدہ آسمان بگردانیم

مرزا غالب اپنی غزلوں کے مطلع کے متعلق کہتے ہیں:

ہر مطلعیکہ ریزد از خامہ ام فانیت
 جز نغمہ محبت سازم نوا ندارد

جہاں تک نازک خیالی، موشگافی اور کنج کاوی کا تعلق ہے۔ قیاس چاہتا ہے کہ

”فغانی ہندی داستان“ میں مرزا غالب بلند ترین مقام کے والی ہیں۔ نمونے کے طور پر چند شعر پیش خدمت ہیں۔ اس شعر میں ایک طویل عمل کو خوبصورت انداز میں نبھایا ہے۔

دمید دانہ و بالید و آشیان گہ شد
در انتظار ہما دام چیدنم بنگر

لبم از نام تو آن مایہ پرستی کہ اگر
بوسہ بر غنچہ زخم غنچہ تلکین تو شود
(تلکین شاہی مہر لگانے والی انگوٹھی کو کہتے ہیں۔ یعنی غنچہ علامت سلطانی جمال محبوب بن جائے گا۔ محبوب کے نام کا ورد عشاق کا عام شیوہ ہے۔ غالب نے اسے اپنے تخیل سے بہت بلند کر دیا ہے۔)

تاب ہنگامہ درد آرم و گویم ہیہات
چہ غم تا غم ہجر تو یقین تو شود
اردو میں اس کا عکس دیکھیے۔

نہ ہوئی گر مرے مرنے سے تسلی نہ سہی
امتحان اور بھی باقی ہوں تو یہ بھی نہ سہی
طویل دور فراق کے نالہ ہائے زار اور اندیشہ ہائے دور و دراز کا فغانی یوں اظہار کرتے ہیں:

کہ فقاد در فراقت کہ نسوختی تماش
اجلست غالباً“ این کہ فراق گشت
نامش

نازک خیالی کی رو سے مرزا غالب کا ایک بانٹا شعر ملاحظہ کیجیئے:
گلت را نوا نرگت را تماشا
تو داری بہاری کہ عالم ندارد

مکن بہ پرسشم از شکوہ منع کاین خونیت

کہ خود ز زخم دم دوختن فرو ریزو

کا سپاٹ مفہوم یہ ہے کہ محبوب مہربان ہو کر عاشق کا حال دریافت کرتا ہے۔ عاشق اس موقعہ کو غنیمت تصور کرتا ہے۔ شکایت کا دفتر کھول دیتا ہے۔ مرزا غالب اس مضمون کو الجھاؤ دے کر پیش کرتے ہیں کہ تو پرسش حال کے وقت مجھے شکوہ سے منع نہ کر کیونکہ تیری پرسش میرے زخموں پر ٹانگے کے مساوی ہے۔ چونکہ ٹانگا لگاتے وقت کچھ نہ کچھ خون ٹپکتا ہے۔ اس لیے میرا شکوہ وہ خون ہے جو زخم سینے سے وقت نکلا کرتا ہے۔

بابا نغالی شیرازی کی غزلوں میں نغمگی، ہم آہنگی اور موسیقیت سے

بھرپور روانی کی فراوانی ہے۔ چند غزلوں کے مطلع یہ ہیں۔

چوں برقص آئی بمجلس آفتاب آید

برقص

گر خرامی برکنار جوئی آب آید برقص

مست گشتم سر ز قید ہوشیاران می برم

رخت خویش از پہلوی پرہیزگاران می برم

دقت گلم تمام بہ آہ و فغان گزشت!

چون بگذرد خزان کہ بہارم چنان گزشت

مرزا غالب کے کلام میں ترنم اور نغمے کی کارفرمائیاں اپنے جوہن پر ملتی ہیں اور اس سلسلے میں وہ ”نغالی ہندی دیستان“ کے کسی شاعر سے فروتر نہیں ہیں۔ وہ اپنی غزلوں کے لئے اس قسم کی بحر چنتے ہیں جو الفاظ میں ایسی موسیقی اور معانی میں ایسی دلاویزی پیدا کرے جس سے غزل زیادہ شگفتہ اور رنگین نظر آئے۔ وہ کہہ گئے۔

بزینی کہ بہ آہنگ غزل بنشینم
 خاک گلبوی و ہوا مشک فشان می ہایست
 چند مترنم اور نغمہ آفرین غزلوں کے مطلع ملاحظہ فرمائیے:
 خوشست آنکہ باخویش جز غم ندارد
 ولی خوشترست آنکہ اینہم ندارد

تاہم زول برد کافر ادای
 بالا بلندی کوتہ قبای

بعشق از دو جہان بی نیاز باید بود
 مجاز سوز حقیقت گداز باید بود

بابا فغانی اور مرزا غالب کے چند ہم زمین و ہم قوافی اشعار پیش خدمت ہیں۔ ان
 سے پتہ چلتا ہے کہ خیال بندی اور معنی آفرینی کی جو روایت فغانی سے شروع ہوئی تھی
 وہ وقت کے دھارے کے ساتھ ساتھ ترقی کرتی ہوئی کمان سے کمان پہنچی اور مرزا
 غالب کیسے اپنے رعب دار اسلوب، انتزاعی مضامین کے پہلو بہ پہلو چے اور گہرے
 جذبات رکھنے کے باوجود اس روایت میں رچ بس سکے۔

فغانی:

من و دو چشم روشن برخ تو باز کردن
 ز نعیم ہر دو عالم در دل فراز کردن
 قدمی بہستی خود زدنت قصہ کوتہ
 بخیاں کعبہ تاکی رہ خود دراز کردن
 چہ عنایتنت یا رب زپی ہزار غمزہ
 گریہی ز طاق اہو بکرشمہ باز کردن

غالب:

تو و درکنار شوقم گره از جبین کشودن
من و بررخ دو عالم در دل فراز کردن
نکمت بموشکافی زفریب رم نخوردن
نفسم بدام بانی زخن دراز کردن
زغم تو باد شرمم که چه مایه شوخ چششی ست
ز شکست رنگ بررخ در غلده باز کردن

فغانی:

بس تازه و تری چمن آرای کیستی
نخل امید و شاخ تمنای کیستی

حالا ز غنچه دل ما باز کن گره
در انتظار وعده فردای کیستی

غالب:

بیوده نیست سعی صبا در دیار ما
ای بوی گل، پیام تمنای کیستی
بایچ کافر این همه سختی نمی رود
ای شب بمرگ من که تو فردای کیستی

فغانی:

سزد گریر چراغ هستی خود دامن افشانم
که از بخت بلند آن ماه دارم در نظر امشب

غالب:

هان آئینه بگزار که عکسم نفریبد
نظاره یکتائی حق میبکنم امشب

فغانی:

جمال و جاه داری هرچه خواهی میتوان کردن
باین حسن و جوانی پادشاهی میتوان کردن

غالب کا ایک مشہور شعر (۲۳) ہے:

نقش فریادی ہے کس کی شوخی تحریر کا
کانغذی ہے پیرہن ہر پیکر تصویر کا
یہ ان کے اپنے ہی شعر کی تفسیر ہے:

رخ گل زغازہ کاری بہ نگاہ بند آئین
نرسد بہ خس شکایت زپہن طراز کرون

اس شعر کے متعلق بعض شارحین نے بے معنی کا الزام عاید کیا ہے اور کہا ہے کہ نہ معلوم یہ رسم کہاں تھی کہ مستغیث کانغذ کے کپڑے پہن کر حاکم کے سامنے جاتا، مگر یہ اعتراض حقیقت پر مبنی نہیں۔ قدیم الایام میں یہ رسم تھی۔ چنانچہ بابا فغانی کہتے ہیں:

تاکہ دست قدر از دست تو برود قلم
کانغذین پیرہن از دست قدر باد مرا
کمال اسماعیل گویا ہوتے ہیں:

کانغذی جامہ پوشید و بدرگاہ آمد
زادہ خاطر من تا ہدی داد مرا

غم و اندوہ کی یلغاریں مرزا غالب کو پڑھ رہے بنانے کی بجائے ایک نیا ہدف عطا کرتی ہیں۔ بابا فغانی کے یہاں بھی اس سلسلے میں بلیغ اشارے ملتے ہیں۔ ان کا ذکر مثالوں کے ساتھ پہلے ہی آچکا ہے۔ اب مرزا غالب کے چند اشعار کے تیور ملاحظہ فرمائیے:

ہنگامہ زلونی ہمت ہے انصاف

حاصل نہ کیجے دہر سے عبرت ہی کیوں نہ ہو

تشنہ لب بر ساحل دریا ز غیرت جان دہم

گر بہوج افتد گمان چین پیشانی مرا

یوادی کہ دران خضر را عصا خفتست

سینہ می سپرم راہ گرچہ پا خفتست

آنچہ نتوان داد جز در دست محبوبان دل ست

و آنچہ نتوان ریخت جز در پان خربان آبروست

خاربا از اثر گرمی رفتارم سوخت

منی بر قدم را برداشت مرا
غالب کے نزدیک مرد حق کے لئے ظلم و ستم سے گھبرانا کسی طرح بھی درست نہیں۔
اس شعر میں:

مرد نبود کز ستم بر خاطرش باری رسد

ہم ز خود رنجم، گرم از دشمن آزاری رسد

وہ اسی بات کو بیان کرتے ہوئے کہتے ہیں اگر دشمن کی تکلیف پہنچانے والی تدبیروں سے میرا دل رنجیدہ ہو تو میں اپنے آپ پر ناراض ہوتا ہوں کہ عالی ہمتی میں کوئی کمی ظہور پذیر ہوگئی ہے۔

اس مختصر سے جائزے سے انکشاف ہوتا ہے کہ مرزا غالب اور بابا فغانی شیرازی کے مابین کونسی قدریں (یعنی واقعہ گوئی، معاملہ بندی، نازک خیالی، بلند معانی، تغزل اور تصوف میں تیز، عملی زندگی کی مشکلات سے مقابلہ و مجاہدہ وغیرہ) مشترک تھیں۔ جن کے باعث غالب نے اپنی اجتہاد پسندی، اپنی ذاتی عظمت اور فوقیت کے احساس کے باوصف بابا فغانی کے متعلق احسن جذبات کا اظہار فرمایا۔ جن کا ذکر اس مقالہ کے آغاز میں ہوا ہے۔

مرزا غالب کی ایک مشہور مثنوی ”درد و داغ“ ہے۔ جس میں انہوں نے ایک مزیدار کہانی بیان کی ہے کہ کیسے ایک عورت کی یہ دعا مستجاب ہوئی کہ وہ پھر سے جوان ہو جائے۔ جوان ہوتے ہی اس کے تیور بدل گئے۔ اس نے اپنے شوہر کو دھتکار دیا۔

عمد حق صحبت و الفت شکست

رنگ بر رخسارہ عصمت شکست

چنانچہ شوہر نے اس کی بے وفائی سے شکستہ خاطر ہو کر بددعا کی اور وہ سورنی بن گئی۔
اس موقع پر مرزا غالب کہتے ہیں:

خوک شد و پیچہ زدن ساز کرد

با سر و رد عریذہ آغاز کرد

اس پر مرزا غالب کے ایک ہمعصر گل محمد خان ناطق کمرانی (المتوفی ۱۳۶۳ھ) نے اپنا خیال پیش کرنے کی جسارت کی۔ یہ صاحب خطہ کمران سے متعلق تھے۔ کامل القادری (۲۵) سابق مدیر معاون ”افکار“ کراچی کی تحقیق کے مطابق ناطق شہر تسپ علاقہ پنجگھر (مکران) کے ملازئی قبیلے سے تعلق رکھتے تھے۔ انہوں نے اٹھارہویں صدی کے آخر اور انیسویں صدی کے شروع میں خطہ کمران سے اپنی خداداد لیاقت کے جوہر دکھائے۔ پھر سندھ کا رخ کیا۔ وہاں سے ہندوستان پہنچے اور اودھ کے شہزادوں (محمد علی شاہ، امجد علی شاہ اور واجد علی شاہ) کے دربار سے منسلک ہو گئے۔ (۲۶) وہاں سے گویا ہوئے۔

صبا از جانب ناطق سلامی خاک مکران را
کہ من چون غنچہ دل در گلشن ہندوستان بستم

ای عزیزان وطن دست بشوئید از من!
کہ کشتہ ہندم و سبز ان گلابی پوشش!

لکھنؤ ہی سے ناطق نے مرزا غالب کو خط (۲۷) لکھا۔ جس میں اپنی زندگی کے حادثات اور آفات کا ذکر کیا ہے۔ رئیسوں اور امیر زادوں کی اس بے حسی اور مردہ دلی کا شکوہ کیا ہے جو وہ فن کاروں اور اہل علم حضرات سے روا رکھتے ہیں۔ اسی خط کے آخر میں ”خوک شد و پنچہ زدن ساز کرد“ کے بارے میں اصلاح کی ضرورت کا احساس دلاتے ہیں اور یہ لکھتے ہیں کہ خوک کے پنچہ نہیں سم ہوتا ہے۔ اگر پنچے کا اطلاق سم پر بھی جائز ہے تو کوئی مثال دیجئے۔

مرزا غالب کی فطرت سلیم اور حق پرستی کی داد دینی چاہیے کہ انہوں نے اس تبصرہ کی معقولیت کو محسوس کیا اور تحریر فرمایا کہ میں نے سور کے پاؤں پر گہری نظر نہیں ڈالی تھی سمجھ لیا تھا کہ کتے وغیرہ کی طرح پنچہ ہی ہوگا۔ چنانچہ مصرعے بدل دیا اور لکھا

خوک شد و بد نفسی ساز کرد

مرزا غالب کا صرف یہی خط ناطق کے نام ”بیچ آہنگ“ میں چھپا ہے۔ تاہم غالب شناس معروف محقق مولانا غلام رسول مہر کی (۲۸) رائے سے اتفاق کرنا پڑتا ہے۔ کہ ”ان کے درمیان بے تکلف دوستانہ روابط تھے۔ ایسا نہ ہوتا تو نہ ناطق کو یوں انتباہ کا خیال آتا اور نہ مرزا غالب اس انداز سے جواب دیتے۔ اغلب ہے کہ دہلی یا لکھنؤ میں دونوں کے درمیان ملاقاتیں بھی ہوئی ہوں، لکھنؤ کی ملاقات اس صورت میں ممکن ثابت ہوگی کہ ناطق ۱۸۲۷ء سے پیشتر لکھنؤ پہنچ گئے ہوں۔ اور دہلی کی ملاقات زیادہ یقینی اس لیے ہے کہ ناطق لکھنؤ جاتے ہوئے دہلی میں ضرور ٹھہرے ہوں گے اور کسی فارسی گو شاعر کا دہلی سے گزرنا اور غالب سے نہ ملنا قیاس میں نہیں آتا۔“

مرزا غالب اور ناطق مکرانی (۲۹) قصیدے کی ادبی روایت کو خوب نبھاتے ہیں۔ ایسا محسوس ہوتا ہے کہ وہ قصیدے کو عرفی شیرازی کی طرح ”کار ہوس ہوشگمان“ سمجھتے تھے۔ چنانچہ وہ تشبیب پر زیادہ زور دیتے ہیں اور اسی لیے مرزا غالب کے بعض قصائد تو صیغہ خدا، نعت اور منقبت پر مبنی ہیں۔ ناطق مکرانی بھی کم و بیش اسی انداز پر عمل پیرا نظر آتے ہیں۔ عرفی شیرازی کی طرح دونوں قصائد میں اپنا ذکر خیر کرنے سے بھی نہیں چوکتے۔ انہیں اپنی ذات سے خاصا لگاؤ ہے۔ مرزا غالب نے آخری قصیدہ خود اپنی تعریف میں کہا ہے جس کا مطلع ہے:

از نکوئی نشان نمی خواہم

خویش را بدگمان نمی خواہم

غالب اپنی اور ممدوح کی تعریف کو ہم آہنگ کرتے ہیں جیسے

ما بہ شیوہ جادو دی ہمال محال

ترا بہ پایہ شاہنشہی عدیل عدیم

ناطق اس طرح اپنا ذکر چھیڑتے ہیں۔

درین زمانہ من آن شاعرم کہ نتوان یافت

نظیر من بہ سخن در قلمرو ایجاد

نواب شرف الدولہ کی صفت میں جو قصیدہ ہے۔ اس کی تشبیہ میں ناطق کمرانی
اپنا ذکر کس طعناً سے کرتے ہیں۔ ملاحظہ کیجئے۔

آن بلبلم کہ گر بچمن سرکند فغان
از ہر درخت آتش موسیٰ شود عیان
آن گلشنم کہ باد زفیض شمیم او
بخشد بمرده چون نفس عیسوی روان
آن شبنم کہ موی کشان آفتاب را
آرد فرود جذبہ اش از چھارم آسمان
آن قطرہ ام کہ بارد اگر بر وجود خویش
ہر قطرہ اش نشان دہد از بحر بیکران
آن وادیم کہ ہر شری کش جمدز سنگ
گردد بہ شعلہ شجر طور ہمزبان
آن شاعرم کہ شہوت شعرم جہان گرفت
چون صیت کام بخش دستور شہ نشان

مرزا غالب کی طرح ناطق کمرانی کی نثر میں ہی ناقدردانی کی شکایت موجود نہیں بلکہ

اس کی جھلکیاں شعر میں بھی ملتی ہیں۔ جیسے:

آن ہم ہمزد گور کنی گور کن گرفت	ناطق نشد بجز کفنی حاصلم زدہر
از سیہ بختی ما سبز نشد دانہ ما!	صد رہش درگزر خضر فشاندیم ولی
کزہنر درتہ زنگار بود جوہر ما!	تبع صد گنج بہائیم ولی بہقد ریم
آب شد بار دگر گوہر یک دانہ ما!	ناطق از نخلت کم قیمتی خویش بدہر

مرزا غالب کی مانند ناطق کمرانی کا اصل رنگ غم ہی تھا۔ ان کی زندگی میں مسرت

اور اس کے زمزمے موجود نہیں۔ ان کے یہاں غم مستقل اور عمیق ہے۔ وہ اسی

کیفیت میں ایک خاص قسم کی لذت محسوس کرتے ہیں۔ مثلاً

نشستہ اجل از دشت غم بر سر ما
 سر ما باد فدای غم جان پرور ما
 ناطق مقطب محبت راحت طلبان را
 بگریز ز دردیکہ گریزان زدوا نیست
 نعمت جنت اگر نذر مذاقم سازند
 ذوق اندوه تو حاشا کہ فراموش کنم
 ناطق، غالب و فغانی کی طرح غم کو کس انداز سے مسخر کرتے ہیں ملاحظہ فرمائیے۔

بیابہ مملکت ہمت و بہ بہین ناطق
 کہ من تو نگرو این منعمان فقیر من اند

بشاخ گل نشین ساختن بر بلبل ارزانی
 کہ من در چنگل شہباز خونریز آشیان بستم

عاجز نیم زعبدہ آسمان ہنوز
 دارم بخولش قوت آہی گمان ہنوز
 خورشید حشر سرزد و از دود آہ من!
 قلمت سراسر عرصہ این خاکدان ہنوز

صد شع بر فرو ختم و دل ز تیرگی
 باشد نیازمند فروغ شرر ہنوز

آن ہمائیم کہ گردد شہ اقلیم جنون

- برسر ہر کہ فتد سایہ بال و پر ما
 بعض غزلوں میں ناطق مرزا غالب کی ہی زمین بروئے کار لاتے ہیں۔ مثلاً"۔
- غالب : برقد نہ بر شد نشیند گس ما
 ناطق : بر شربت دینار نجسید گس ما
 غالب : در کشور بیداد تو فرمان قضا نیست
 ناطق : در کشور بیداد تو سودا برضا نیست
 غالب : زمن گسستی و پیوند مشکل افتاد ست
 ناطق : در آتشی من بیچارہ را دل افتاد ست
 غالب : در کلبہ ما از جگر سوختہ بو برد
 ناطق : اندیشہ حور از دلم آن روی نکو برد

مرزا غالب نے کہا تھا:

دوست غنّواری میں میری سعی فرمائیں گے کیا
 زخم کے بھرنے تک ناخن نہ بھر آئیں گے کیا

ناطق گویا ہوتے ہیں۔

لذت زورد بسکہ دل زار من گرفت!
 ناخن زدم بداغ اگر بہ شدن گرفت

غالب :

میں بھی رک رک کے نہ مرتا جو جفا کے بدلے
 دشنہ اک تیز سا ہوتا میرے غنّواری کے پاس
 تاکی از سخت جانی نیم بسمل زیستن
 میزنم زین باز بر تیغی کہ باشد بس مرا

ناطق :

غالب :

نے تیر کماں میں ہے نہ صیاد کمیں میں
گوٹھے میں قفس کے مجھے آرام بہت ہے

ناطق:

گرچو بلبیل کلیہ از خار و خس باشد مرا
کشتنی باشم اگر گلشن ہوس باشد مرا
کی میسر می شود مرغان باغ خلد را
این فراغتہا کہ در کج قفس باشد مرا

بے ساختگی، سادگی، رس اور لوج، جذبے کی شدت اور احساس کی پختگی ناطق
مکرانی کے کلام کا لازمہ ہیں۔ ان کے یہاں فکر و خیال کی بلندی بسا اوقات اتنے عروج
پر ہوتی ہے کہ ایک عظیم فنکار بھی اس خیال کو شاید اس سے بہتر انداز میں پیش نہ کر
سکتا۔ خود ہی کہہ گئے۔

ناطق گفتہ خاطر ی من درین چمن
از نوک خامہ ات نہ ز منقار بلبیل است

لیوی کے خیال میں ناطق پر ”غالب کوچک“ کا گمان ہوتا ہے۔ گل محمد ناطق فارسی
ادب میں سرزمین مکران کی سر بلندی اور تابندگی کا باعث بنے ہیں۔ ان کے اپنے الفاظ
میں۔

مرد مشہور کند نام وطن را ناطق
بایزید این ہمہ جاگفت کہ بسطای ہست

یہ تھیں نغانی شیرازی، ناطق مکرانی اور مرزا غالب کے کلام کی چند جھلکیاں اور
بعض مماثلتیں۔ ان کی نمائندگی مرزا غالب کے اس شعر سے ہوتی ہے۔

کف خاکم غباری می نویسم
رگ سگم شراری می نویسم

گویا ان کے فن کے دو پہلو تھے ایک ماضی کو محفوظ کرنا اور دوسرا مستقبل کے لئے
کچھ شرارے پیدا کرنا۔ یہی اجزا علامہ اقبال کے ہاں نقطہ عروج تک پہنچے۔ اقبال کہتے

تھی کسی در ماندہ رہو کی صدائے درد ناک
جس کو آواز رچیل کاروان سمجھا تھا میں

دگر رنگی ازین خوشتر ندیدم!
بخون خویش تصویرش کشیدم!

حوالہ جات

- (۱) عود ہندی (لاہور ایڈیشن) ص ۳۲، (علی گڑھ ایڈیشن) ص ۳۳، (کلکتہ ایڈیشن) ص ۱۰۸۔
- (۲) کلیات غالب فارسی، کلکتہ، ۱۹۲۵ء، ص ۳۸، کلیات غالب فارسی جلد سوم مرتبہ سید مرتضیٰ حسین فاضل کلکتوی، لاہور، ۱۹۶۷ء، ص ۲۱۵۔
- (۳) دیوان فغانی، منصف بن لال ماتھر، لاہور، ص ۱۰۳۔ دیوان بابا فغانی شیرازی، سیلی خوانساری، تہران، ۱۳۱۶ شمسی، چاپ اول، ص ۷۶۔
- (۴) غالب، غلام رسول مہر، لاہور، طبع چہارم، ص ۵۔
- (۵) فغانیز لائف اینڈ ورکس، ڈاکٹر انعام الحق کوثر، کراچی، ۱۹۶۳ء، ص ۱۰، ۱۱۔
- (۶) بابا فغانی شیرازی (بہیشت غزل گو) محمد انعام الحق کوثر، قلمی، لاہور، ۱۹۵۳ء، ص ۳۹۔
- (۷) عرفات العاشقین، قلمی، درق نمبر ۵۵۷۔
- (۸) بابا فغانی شیرازی (بہیشت غزل گو) محمد انعام الحق کوثر، قلمی، لاہور، ۱۹۵۳ء، باب دوم، غزل فغانی کے اہم مضامین۔
- (۹) دہلی اور کلکتہ کا شعری دبستان، سید عابد علی عابد، امروز لاہور، ۲۷ جنوری ۱۹۵۷ء۔
- (۱۰) تاریخ ادب اردو، رام بابو سکسینہ، مترجم محمد عسکری، کلکتہ، ۱۹۳۹ء، ص ۹۸۔
- (۱۱) جوئے کوثر، ڈاکٹر انعام الحق کوثر، لاہور، ۱۹۷۵ء، ص ۱۳۳ تا ۱۳۱۔
- (۱۲) تہیحات اقبال، سید عابد علی عابد، لاہور، ۱۹۵۹ء، ص ۱۳۳۔

- فغانی شیرازی کی مقبولیت پاک و ہند میں، انعام الحق کوثر، مجلہ اقبال، لاہور، اپریل ۱۹۶۱ء، ص ۳۰، ۳۱۔
- (۱۳) روابط ادبی ایران و ہند، تہران، ۱۳۱۶ء، ص ۹۱۔
- (۱۴) تاریخ ادبیات ایران، تہران، ۱۳۳۱ء، ص ۲۰۳۔
- (۱۵) ریاض الشعراء (قلمی) ورق نمبر ۱۰۶۔
- (۱۶) فارسی شاعری کے مختلف مکاتب (بزبان انگریزی) انعام الحق کوثر، مجلہ اقبال لاہور، جنوری ۱۹۶۲ء، ص ۶۵، ۶۶۔
- (۱۷) سبک شناسی، حصہ سوم، تہران، ۱۳۲۶ء، ص ۲۲۸۔
- (۱۸) اقبال اور عطیہ بیگم، مترجمہ ضیا الدین احمد برنی، اقبال اکیڈمی کراچی، ستمبر ۱۹۵۶ء۔
- (۱۹) ہلال کراچی، مارچ اپریل ۱۹۶۹ء۔
- (۲۰) فغانی اور اس کے عہد کے شعراء (بزبان انگریزی) انعام الحق کوثر، (قلمی رسالہ دکتی، پنجاب یونیورسٹی، لاہور، ۱۹۶۱ء۔
- سبک ہندی (ہند کا اسلوب) ڈاکٹر ظلیل طوق ار، مجلہ اقبال، لاہور، جولائی و اکتوبر ۱۹۹۷ء، ص ۷۹ تا ۸۹۔
- (۲۱) نگار پاکستان، کراچی، غالب نمبر ۱۹۶۹ء، ص ۱۳۹۔
- (۲۲) دیوان اشعار بابا فغانی شیرازی، چاپ دوم، تہران، ۱۳۳۰ء کلیات غالب فارسی، مطبوعہ مجلس ترقی ادب لاہور، ۱۹۶۷ء۔
- کلیات غالب فارسی، مطبوعہ شیخ مبارک علی ناشر لاہور، ۱۹۶۵ء۔
- (۲۳) دیوان غالب اردو معہ ضمیمہ، مطبوعہ شیخ جان محمد اللہ بخش کشمیری بازار لاہور، جنوری ۱۹۳۷ء۔
- (۲۴) کلیات غالب، چاپ لکھنؤ، ۱۹۲۵ء، ص ۷۱ تا ۷۹۔
- (۲۵) ہم عصر غالب ناطق سکرانی پر مزید تحقیق، افکار، کراچی، غالب نمبر ۱۹۶۹ء، ص ۳۲۳۔
- (۲۶) شیخ انجمن، محمد صدیق حسن خان، بھوپال، ۱۹۹۳ء، ص ۷۲۔
- بلوچستان میں فارسی شاعری، ڈاکٹر انعام الحق کوثر، کوئٹہ، ۱۹۶۸ء، ص ۶۳ تا ۸۳۔

ہسٹری آف بلوچ ریس اینڈ بلوچستان، محمد سردار خاں بلوچ، کراچی، ۱۹۵۸ء
سندھ کے فارسی گو شعرا (بزبان انگریزی) ڈاکٹر ایچ۔ آئی سدارنگانی، کراچی، ۱۹۵۶ء
ص ۲۱۶۔

مکملہ مقالات الشعراء، محمد ابراہیم مخدوم غلیل، تصحیح و حواشی سید حسام الدین
راشدی، کراچی، ۱۹۵۸ء۔

بلوچ قوم کی تاریخ، محمد سردار خاں بلوچ، مترجم پروفیسر ایم۔ انور رومان، حصہ دوم،
لاہور، ۱۹۸۰ء، ص ۵۷ تا ۳۶۶۔

(۲۷) جوہر معظم، ناطق مکرانی، لکھنؤ، ۱۳۷۷ھ، ص ۳۸، ۳۹۔

کلیات نثر غالب طبع سوم، لکھنؤ، ۱۸۸۳ء، ص ۲۳۳، ۲۳۵۔

شعر فارسی در بلوچستان، ڈاکٹر انعام الحق کوثر، لاہور، ۱۹۷۵ء، ص ۳۰ تا ۳۱۔

مستخباتی از شعرائی فارسی گوی بلوچستان، پرفسور ڈاکٹر انعام الحق کوثر، لاہور، ۱۹۷۱ء
ص ۹ تا ۱۳۔

(۲۸) مقدمہ جوہر معظم، ڈاکٹر انعام الحق کوثر، کوئٹہ، ۱۹۶۹ء، ص ۱۱۔

(۲۹) فارسی شاعری کی جھلکیاں (بزبان انگریزی) ڈاکٹر انعام الحق کوثر، لاہور، ۱۹۷۶ء،

ص ۱۶۳ تا ۱۷۰۔

ارمغان کوثر، پرفسور ڈاکٹر انعام الحق کوثر، لاہور، ۱۹۷۳ء، ص ۷۰ تا ۷۳۔

مقدمہ جوہر معظم، ڈاکٹر انعام الحق کوثر، کوئٹہ، ۱۹۶۹ء، ص ۳۵ تا ۳۴۔

A GLIMPSE OF CONTENTS OF THIS ISSUE

A HAND -LIST OF THE MSS OF HAKIM HABIBUR RAHMAN COLLECTION. Dr. M. Shami of the Rajshahi University , Bangla Desh has given a hand -list of the Persian , Arabic and Urdu MSS lying in the Hakim Habibur Rahman Collection of the Dacca University Library along with a biographical sketch of Hakim Habibur Rahman, with *nom de plume* of Ahsan (1881-1947), a well -known physician, scholar, writer and political leader of the region. The list contains the names of some important books on various topics including Persian and Urdu literature.

B- Urdu Section

SIMILARITIES BETWEEN THE POETRY OF GHALIB AND OTHER PERSIAN POETS. In this paper, Dr. In'amul Haq Kousar has dealt with the identical ideas contained in the poetry of Asadullah Khan Ghalib of Delhi and some other Persian poets including Sa'ib, Kalim, Salim, Qudsi, Kalim, Zuhuri, Naziri, Urfi, No'i , Faghani and Shifa'i. The writer has given illustrations from the poetry of Ghalib and other Persian poets in support of his assertions.

Dr. Ali Reza Naqvi

INTRODUCTION OF THE INTERNATIONAL ISLAMIC UNIVERSITY ISLAMABAD. Dr. A.R. Naqvi has given here detailed information about the history, working and syllabi of the International Islamic University, Islamabad, established in 1985. It includes the number of the students in the various fields of study and the future plans of the university for the expansion and extension of its academic activities according to its 25 Year Plan.

THE ART-CULTURAL TREASURE OF KAKH-E TALPURAN. In this paper, the Iran Cultural Centre, Hyderabad has given some important and interesting information about the rich collection of Art and cultural relics of the Talpur family, once the rulers of Khairpur state in Sind. The relics date back to the 18th and 19th century A.D. The dynasty also ruled for a short time from 1783 to 1843 over the Sind Province including a part of Punjab, from Arabian Sea to the borders of Sistan and Baluchistan with Hyderabad as its capital. Their forefathers were the trusted nobles of the Kalhora rulers of Sind. This Baluch Shia tribe loved Persian and patronized its poets, promoted Persian and maintained close relations with Iran—a feature which distinguished them from other tribes of the region. The brief article also gives a short description of the palace as well as its rich art and cultural relics.

INTRODUCTION OF DISSERTATIONS FOR M.A. PERSIAN. Dr M.H. Tasbihi has introduced here four dissertations of students of M.A. Persian of the National Institute of Modern Languages, Islamabad. They include: "The Post - Revolution Vocabulary and Terminology in Persian Poetry" by S. Qaiser Abbas Kazmi, "Ghalib's Place in Persian Poetry" by Rubina Firdous, "Sama" in *Kashful Mahjub* by Irshad Begum, and Editing of Muhammad Jalali Shahi's treatise entitled "*Deenul Murideen*" by Andaleeb Faruq.

A GLIMPSE OF CONTENTS OF THIS ISSUE

---

interesting sample of fiction writing in modern Iran.

ATTAR AND HIS INFLUENCE IN THE REALM OF OTHER CULTURES.

In this interesting and informative paper, Dr. Kulsoom Abul Bashar of Dacca University, Bangla Desh, has dealt with the influence wrought by works of Fariduddin Attar on the writers and poets of Bengal in the form of translations of Attar's works in Bengali and the composition of books in Bengali language under the influence of the works of Attar. In the end, the author has appended the list of 18 works consulted by her in writing this paper.

MALIKUSH SHU'ARA AKHUND SULTAN ALI BALGHARI. Mulla Ghulam Hasan Khaplu from Baltistan has briefly dealt with the life and works of Malikush Shu'ara Akhund Sultan Ali Balghari (1250-1305/1834-1888), one of the descendants of Akhund Bilal, a leading disciple of Amir Kabir Mir Sayyid Ali Hamadani, who accompanied the Amir Kabir in 783/1386 from Khorasan and stayed in Balghar, a village in Khaplu, Baltistan. The writer has discussed some of the works of the Akhund and has given a ghazal from him in Persian.

INTRODUCTION OF SOME PUBLICATIONS OF IRAN - PAKISTAN

INSTITUTE OF PERSIAN STUDIES, The Iran -Pakistan Institute of Persian Studies, Islamabad has been making yeoman's service for the promotion of Persian culture and literature for the last twenty seven years. It has to its credit the publication of more than 161 important and valuable books in the field of Persian history and literature. But its services have not come duly to the knowledge of the research scholars. *Danish*, from its No 52, has started the introduction of some of the publication, of the Institute for the information of the scholars. Here is the introduction of another set of 10 publications of the Institute. It is hoped they will prove helpful in the research work of the scholars who are always in search of newer sources for their research.

and occupied parts of its territory from their Hindu *rajās*. After the famous critique of Shibli's "*She'ruḷ Ajam*", this is the best example of Shirani's historical research and scientific criticism.

SHIRANI'S CRITIQUE OF SHIBLI'S "SHE'RUL AJAM". Here Dr. Siddiq Khan Shibli has discussed the famous critical study of Maulana Shibli's "*She'ruḷ Ajam*", an anthology of the Persian poets in five volumes written in Urdu. Shirani could not complete his criticism of the whole *She'ruḷ Ajam*, and his book covers only the first volume and a part of the second volume of the book up to Kamal Isma'il in 750 pages. Dr. Shibli, a namesake of Maulana Shibli, has sufficed to cite two examples of Shirani's criticism of the Maulana Shibli's book, one relating to some statements of the Maulana relating to Rudaki and the other relating to the ascription of the authorship of "*Mazharul Ajayeb*" to Attar. He has concluded that Shirani never relied solely on the statements of the historians and biographers, but, as a true research scholar, he would make a deep study of the works of the poets under discussion and find out the real truth of the statements from within those works.

TONK- SHIRANI'S HOMETOWN. In this paper, Mr. Mazhar Mahmud Shirani, a grandson of the late Prof. Mahmud Shirani, has given a historical and literary account about Tonk, Shirani's home-town. In the end, he has given an Urdu poem about Tonk by Prof. Dr. Tanvir Ahmad Alavi entitled "*Atesh-e-Karavan*" (The Fire of the Caravan).

HAFT BAND. It is a short story by Raziyeḥ Tojjar, a contemporary Persian short story writer of Iran. It is a typical short story and a living example of the new trends in the Persian fiction literature of post - revolution Iran.

AGHAYE MEHREBAN. Another short story by a contemporary Persian short story writer of Iran, Hameed Gerogan. This is another

SOME IMPORTANT POINTS ABOUT SHIRANI AND SHIRANOLOGY.

Dr. Aftab Asghar of the Oriental College, Lahore, has asserted in this paper that Prof. Mahmud Shirani occupies the same place in the glorious history of the literary and cultural history of the Muslims of the sub-continent as Mahmud Ghaznavi occupies in their political and military history. The writer has tried to elucidate his point by comparing the services of the two important personalities on the horizon of the literary and political history of the Muslims of the sub-continent.

A DESCRIPTIVE CATALOGUE OF THE WORKS OF HAFIZ MAHMUD SHIRANI. In this interesting and useful paper, Dr. M.H. Tasbihi has given a detailed list of the works of the late Prof. Mahmud Shirani including some still lying in Ms form.

"MAJMU'AYE NAGHZ" - AN EXAMPLE OF SHIRANI'S SCIENTIFIC EDITING AND RESEARCH. Dr. A.R. Naqvi, in this paper, has discussed the salient features of the scientific editing and research of Prof. Mahmud Shirani. He has taken up "Majmu'aye Naghz", a Tazkera of Urdu poets written in Persian by Mir Qudratullah Qasim with illustrations from their poetry in Urdu, edited by Shirani as an ideal example of the methodology adopted by Shirani in the scientific editing of and the research on the various literary and historical works in Persian and Urdu.

A CRITIQUE OF "PIRTHI RAJ RASA". Here Dr. A.R. Naqvi has discussed the characteristic features of the critical study of the fake historical Hindi poetical work "*Pirthi Raj Rasa*", wrongly acknowledged by a large number of Indian and European scholars as a genuine historical work. Shirani, through his incisive and critical study has proved that the work in question is purely fictitious and forged, and is meant to cast aspersions on Sultan Shababuddin Ghori, one of the earliest Muslim invaders on India, and emanates from the writer's hatred towards the early Muslim rulers who invaded India

ATTAR'S INFLUENCE ON MYSTIC THOUGHTS OF SACHAL SARMAST. Here Dr. Kulsoom Sayyid has discussed the influence of Shaykh Fariduddin Attar on the thoughts of Abdul Wahhab Sachal Sarmast, a famous mystic of Sind and a follower of Husayn Mansur Hallaj. The author has corroborated her statements through illustrations from both the poets and appended the list of the sources she has consulted at the end of the paper.

"TAWAKKUL" IN PERSIAN LITERATURE. In this paper Dr. Nasir Nikubakht, Member of the Scientific Board of Kashan University has briefly discussed the concept of "*Tawakkul*" (Reliance on God) in the Persian literature, as interpreted and explained in the works of the great Persian mystics including Maulana Jalaluddin Rumi who has divided "*Tawakkul*" into three categories namely, those of the Perfect, the Mediocres and the Laity. At the end the writer has given a list of his 19 sources.

THE RELATION BETWEEN PERSIAN AND INDIAN LANGUAGES. In this paper Dr. Wahid Ashraf of Madras University has discussed and explained the relation between the Persian and Indian languages. The writer has compared the languages and given illustrations in support of his assertions.

A BRIEF BIOGRAPHY OF PROF. SHIRANI. Here Dr. A.R. Naqvi has given a biographical sketch of the late Hafiz Prof. Mahmud Shirani (1297-1365/1880-1946) who was at one and the same time a great research scholar, leading critic, a learned historian, an expert numismatist, a philologist of a high order, an adept in the art of rhetorics, prosody and archeological relics, and had dipped into the ocean of Persian and Urdu literature, himself being an Urdu poet and writer with a style of his own, leader of the Lahore School of Research and one of the three most distinguished Professors of Oriental College, Lahore.

A GLIMPSE OF CONTENTS OF THIS ISSUE

A - Persian Section

GANJNAMEH There is an MS of a very rich collection of treatises on mysticism written by Sayyid Ahmad Kasani, alias Khwajegi Ahmad and Makhdum-e-A'zam, a famous Sheikh of the Naqshbandi order of the Transoxiana of the late 9th and early 10th Century A. H. under No.2262 lying in the Ganj Bakhsh Library of the Iran-Pakistan Institute . One of them is entitled "**Ganjnameh**" on the exposition and commentary of the tradition : " I was a Hidden Treasure... " and the Qur'anic verse relating to the creation of Adam and the damnation of Iblis. The author has emphasized that Allah has hidden a treasure of divine love in Adam's bosom. He has cited several verses, traditions and poetry in support of his statements. Dr. S.Sirajuddin has edited the text of the treatise and compared it with its other MS lying in the same library under No. 1141.

ALI SHIR NAWA'I : AN EMINENT LITERARY PERSONALITY OF 9TH CENTURY. In this paper Dr.M.M.Tavassoli of Teachers Training University, Tehran, has discussed the literary and scholarly contribution of Amir Nizam-uddin Ali Shir Nawa'i , with the nom de plume of Fani, a well-known noble and close associate of Sultan Husayn Bayeqara, and a prominent writer and poet of Persian and Turkish and a patron of the poets and litterateurs of the 9th century A.H. The writer has cited the opinions of the other authorities in favour of his own including Prof.Safa, Dr. Browne, Daulatshah, Sam Mirza and Prof.Nafisi.

and occupied parts of its territory from their Hindu *rajas*. After the famous critique of Shibli's "*She'kul Ajam*", this is the best example of Shirani's historical research and scientific criticism.

SHIRANI'S CRITIQUE OF SHIBLI'S "SHE'RUL AJAM". Here Dr. Siddiq Khan Shibli has discussed the famous critical study of Maulana Shibli's "*She'kul Ajam*", an anthology of the Persian poets in five volumes written in Urdu. Shirani could not complete his criticism of the whole *She'kul Ajam*, and his book covers only the first volume and a part of the second volume of the book up to Kamal Isma'il in 750 pages. Dr. Shibli, a namesake of Maulana Shibli, has sufficed to cite two examples of Shirani's criticism of the Maulana Shibli's book, one relating to some statements of the Maulana relating to Rudaki and the other relating to the ascription of the authorship of "*Mazharul Ajayeb*" to Attar. He has concluded that Shirani never relied solely on the statements of the historians and biographers, but, as a true research scholar, he would make a deep study of the works of the poets under discussion and find out the real truth of the statements from within those works.

TONK- SHIRANI'S HOMETOWN. In this paper, Mr. Mazhar Mahmud Shirani, a grandson of the late Prof. Mahmud Shirani, has given a historical and literary account about Tonk, Shirani's home-town. In the end, he has given an Urdu poem about Tonk by Prof. Dr. Tanvir Ahmad Alavi entitled "*Atesh-e-Karavan*" (The Fire of the Caravan).

HAFT BAND. It is a short story by Raziye Tojjar, a contemporary Persian short story writer of Iran. It is a typical short story and a living example of the new trends in the Persian fiction literature of post - revolution Iran.

AGHAYE MEHREBAN. Another short story by a contemporary Persian short story writer of Iran, Hameed Gerogan. This is another

A GLIMPSE OF CONTENTS OF THIS ISSUE

SOME IMPORTANT POINTS ABOUT SHIRANI AND SHIRANOLOGY.

Dr. Aftab Asghar of the Oriental College, Lahore, has asserted in this paper that Prof. Mahmud Shirani occupies the same place in the glorious history of the literary and cultural history of the Muslims of the sub-continent as Mahmud Ghaznavi occupies in their political and military history. The writer has tried to elucidate his point by comparing the services of the two important personalities on the horizon of the literary and political history of the Muslims of the sub-continent.

A DESCRIPTIVE CATALOGUE OF THE WORKS OF HAFIZ MAHMUD

SHIRANI. In this interesting and useful paper, Dr. M.H. Tasbihi has given a detailed list of the works of the late Prof. Mahmud Shirani including some still lying in Ms form.

"MAJMU'AYE NAGHZ" - AN EXAMPLE OF SHIRANI'S SCIENTIFIC

EDITING AND RESEARCH. Dr. A.R. Naqvi, in this paper, has discussed the salient features of the scientific editing and research of Prof. Mahmud Shirani. He has taken up "Majmu'aye Naghz", a Tazkera of Urdu poets written in Persian by Mir Qudratullah Qasim with illustrations from their poetry in Urdu, edited by Shirani as an ideal example of the methodology adopted by Shirani in the scientific editing of and the research on the various literary and historical works in Persian and Urdu.

A CRITIQUE OF "PIRTHI RAJ RASA".

Here Dr. A.R. Naqvi has discussed the characteristic features of the critical study of the fake historical Hindi poetical work "*Pirthi Raj Rasa*", wrongly acknowledged by a large number of Indian and European scholars as a genuine historical work. Shirani, through his incisive and critical study has proved that the work in question is purely fictitious and forged, and is meant to cast aspersions on Sultan Shababuddin Ghori, one of the earliest Muslim invaders on India, and emanates from the writer's hatred towards the early Muslim rulers who invaded India

ATTAR'S INFLUENCE ON MYSTIC THOUGHTS OF SACHAL SARMAST. Here Dr. Kulsoom Sayyid has discussed the influence of Shaykh Fariduddin Attar on the thoughts of Abdul Wahhab Sachal Sarmast, a famous mystic of Sind and a follower of Husayn Mansur Hallaj. The author has corroborated her statements through illustrations from both the poets and appended the list of the sources she has consulted at the end of the paper.

"TAWAKKUL" IN PERSIAN LITERATURE. In this paper Dr. Nasir Nikubakht, Member of the Scientific Board of Kashan University has briefly discussed the concept of "*Tawakkul*" (Reliance on God) in the Persian literature, as interpreted and explained in the works of the great Persian mystics including Maulana Jalaluddin Rumi who has divided "*Tawakkul*" into three categories namely, those of the Perfect, the Mediocres and the Laity. At the end the writer has given a list of his 19 sources.

THE RELATION BETWEEN PERSIAN AND INDIAN LANGUAGES. In this paper Dr. Wahid Ashraf of Madras University has discussed and explained the relation between the Persian and Indian languages. The writer has compared the languages and given illustrations in support of his assertions.

A BRIEF BIOGRAPHY OF PROF. SHIRANI. Here Dr. A.R. Naqvi has given a biographical sketch of the late Hafiz Prof. Mahmud Shirani (1297-1365/1880-1946) who was at one and the same time a great research scholar, leading critic, a learned historian, an expert numismatist, a philologist of a high order, an adept in the art of rhetorics, prosody and archeological relics, and had dipped into the ocean of Persian and Urdu literature, himself being an Urdu poet and writer with a style of his own, leader of the Lahore School of Research and one of the three most distinguished Professors of Oriental College, Lahore.

A GLIMPSE OF CONTENTS OF THIS ISSUE

A - Persian Section

GANJNAMEH There is an MS of a very rich collection of treatises on mysticism written by Sayyid Ahmad Kasani, alias Khwajegi Ahmad and Makhdum-e-A'zam, a famous Sheikh of the Naqshbandi order of the Transoxiana of the late 9th and early 10th Century A. H. under No.2262 lying in the Ganj Bakhsh Library of the Iran-Pakistan Institute . One of them is entitled "**Ganjnameh**" on the exposition and commentary of the tradition : " I was a Hidden Treasure... " and the Qur'anic verse relating to the creation of Adam and the damnation of Iblis. The author has emphasized that Allah has hidden a treasure of divine love in Adam's bosom. He has cited several verses, traditions and poetry in support of his statements. Dr. S.Sirajuddin has edited the text of the treatise and compared it with its other MS lying in the same library under No. 1141.

ALI SHIR NAWA'I : AN EMINENT LITERARY PERSONALITY OF 9TH CENTURY. In this paper Dr.M.M.Tavassoli of Teachers Training University, Tehran, has discussed the literary and scholarly contribution of Amir Nizam-uddin Ali Shir Nawa'i , with the nom de plume of Fani, a well-known noble and close associate of Sultan Husayn Bayeqara, and a prominent writer and poet of Persian and Turkish and a patron of the poets and litterateurs of the 9th century A.H. The writer has cited the opinions of the other authorities in favour of his own including Prof.Safa, Dr. Browne, Daulatshah, Sam Mirza and Prof.Nafisi.

NOTE

*On the front page we are giving a 'resume' of the contents of the current issue of **DANESH** for the information of the English knowing Librarians, Cataloguers and particularly Research Scholars to enable them to get a brief knowledge of the subject of articles of their interest and subsequently get them translated by themselves - Editor.*

DANESH

Quarterly Journal

Presidnet &

Editor-in-Chief : Dr. M.M.Tavassoli

Editor : Dr.S.B.Shagufta

Address:

House 3, Street 8, Kohistan Road, F-8/3

Islamabad 44000, PAKISTAN.

Ph : 263191-92 Fax : 263193

Internet: <http://www.apollo.net.pk/fipsdanesh>

E-Mail: ipdanish@apollo.net.pk.

ننگی در صدف خوش گهرماقی است

باز بماند
در صدف
گهرماقی
ننگی

باز بماند

در دل شادمان در وقت کوهماقی است

ISSN : 1018-1873
(International Centre - Paris)

DANESH

Quarterly Journal
of the
IRAN PAKISTAN
INSTITUTE OF PERSIAN STUDIES,
ISLAMABAD

SUMMER, 1998
(*SERIAL No. 53*)

A Collection of Research articles
With background of Persian Language
and Literature and common cultural heritage of
Iran, Central Asia, Afghanistan and Indo-Pak Subcontinent